

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧЕРКАСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

О. О В Ч А Р Е Н К О

**Новітня історія
країн Західної Європи і
Північної Америки (1918 – 1945)**

**навчальний посібник до семінарських занять
для студентів науково-навчального інституту
історії та філософії**

Черкаси – 2015

УДК 94 (100) „1918/1945” (075.8)
ББК 63.3 (0) 6 я73–1
О 35

Рецензенти:

доктор історичних наук, професор кафедри історії України
Тернопільського державного педагогічного університету ім. В. Гнатюка
Коріненко Павло Степанович

кандидат історичних наук, доцент кафедри архівознавства,
новітньої історії та спеціальних історичних дисциплін
Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького
Сухушина Олена Вікторівна

Науковий редактор:

доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії Черкаського
національного університету ім. Б. Хмельницького
Перехрест Олександр Григорович

Мовна редакція:

кандидат філологічних наук,
доцент кафедри української літератури і компаративістики
Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького
Мірошник Ольга Юріївна

Овчаренко О. Новітня історія країн Західної Європи і Північної Америки (1918 – 1945): Навчальний посібник до семінарських занять для студентів науково-навчального інституту історії та філософії. – Черкаси, 2015. – 402 с.

Посібник є частиною навчально-методичного комплексу «Новітня історія країн Західної Європи і Північної Америки (1918 р. – початок ХХІ ст.)». Він призначений для підготовки студентів-істориків до семінарських занять з першої частини курсу (1918–1945 рр.). Для розгляду взято головні проблеми соціально-економічної і політичної історії країн Західної Європи і Північної Америки: Німеччини, Великої Британії, Франції, Італії, Іспанії і США, а також основні події Другої світової війни в західноєвропейському, балкансько-середземноморському, африканському і тихоокеанському регіонах.

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького
(протокол № 9 від 26 травня 2015 року)*

УДК 94 (100) „1918/1945” (075.8)
ББК 63.3 (0) 6 я73–1
О 35

З М І С Т

ВСТУП..... 7

Семінарське заняття №1. Листопадова революція 1918 р. в Німеччині і утворення Веймарської республіки.....10

1. Особливості економічного і політичного становища Німеччини напередодні революції.....10
2. Провал німецьких спроб наступу на Західному фронті 1918 року.....16
3. Початок революції, її основні етапи і розвиток.....21
4. Радянські республіки в Німеччині.....28
5. Утворення Веймарської республіки.....30
6. Веймарська конституція.....32

Семінарське заняття № 2. Встановлення нацистської диктатури в Німеччині.....39

1. Політичне становище Німеччини в перші роки Веймарської республіки.....39
2. Виникнення нацистського руху.....42
3. Економічна й політична криза 1929 – 1933 років.....45
4. Загострення політичної боротьби і прихід НСДАП до влади.....52
5. Консолідація нацистського режиму в Німеччині.....57

Семінарське заняття №3. Основні проблеми економічного, політичного й соціального розвитку Великої Британії в період між двома світовими війнами.....70

1. Формування специфіки британської економіки в результаті колоніальної експансії.....70
2. Вплив Першої світової війни на економічний розвиток Великої Британії.....75
3. Особливості економічного розвитку в другій половині 20-х – 30-і роки.....77
4. Реформістська політика напередодні і в період Першої світової війни. Криза лібералізму.....80
5. Уряд Д. Ллойд Джорджа (1918 – 1922 рр.).....84

6. Перший лейбористський уряд і «епоха Болдуїна».....88
7. Діяльність другого лейбористського і «національного» урядів.....91
8. Криза Британської монархії.....95

Семінарське заняття № 4. Народний фронт у Франції (1935 – 1938 рр.).....103

1. Економічна криза 1930-х рр. і її особливості у Франції.....103
2. Реакційно-екстремістські рухи у Франції.
3. Сутність і особливості французького фашизму.....107
4. Політична криза і реакційно-фашистський путч 4 лютого 1934 року.114
5. Утворення робітничого та Народного фронту.....117
6. Програма Народного фронту.....119
7. Перемога на виборах 1936 р. та політика урядів Народного фронту.....121
8. Загострення кризи урядової політики та розпад Народного фронту.....125

Семінарське заняття № 5. Основні напрямки і відмінні риси внутрішньої і зовнішньої політики італійського фашизму.....132

1. Наслідки Першої світової війни для Італії.....132
2. Криза державно-політичної системи і піднесення революційного руху в 1918 – 1920 роках.....134
3. Виникнення фашизму, його ідейні основи.....138
4. Створення Італійської національної фашистської партії і прихід її до влади.....142
5. Консолідація фашистського режиму в Італії.....145
6. Фашистська партія і держава. Створення корпоративної системи.....148
7. Економічна політика фашистського режиму.....154
8. Соціальна політика і контроль над масами. Спроби формування національної спільності.....158
9. Фашистський режим і католицька церква.....161
10. Основні напрямки зовнішньої політики.

Зближення з нацистською Німеччиною та його вплив на ідеологію італійського фашизму.....162

Семінарське заняття № 6. Революція і громадянська війна в Іспанії.....170

1. Особливості соціально-економічного і політичного розвитку Іспанії.....170
2. Диктатура М. Примо де Рівери (1923 – 1930 рр.).....177
3. Політична криза і перший етап іспанської революції 1931 – 1933 років.....181
4. Іспанія в період «чорного дворіччя» 1933 – 1935 років.....188
5. Утворення Народного фронту в Іспанії, його програмні установки і перемога на виборах 1936 року.....193
6. Внутрішня політика уряду Народного фронту. Загострення політичної боротьби й підготовка до заколоту військових.....196
7. Антиреспубліканський заколот 1936 р. і початок громадянської війни в Іспанії.....201
8. Інтернаціоналізація внутрііспанського конфлікту і основні тенденції першого періоду громадянської війни.....207
9. Другий період громадянської війни (весна 1937 – вересень 1938 рр.).....211
10. Міжнародне і внутрішнє становище Іспанської республіки та її поразка (жовтень 1938 – березень 1939 рр.).....215

Семінарське заняття № 7 «Новий курс» президента Ф. Рузвельта в США (1933 – 1938 рр.).....226

1. Економічна криза 1929 – 1932 рр., її основні риси та особливості.....226
2. Політика республіканської адміністрації під час кризи та її невдача.....232
3. Протестні рухи в США в період кризи.....236
4. Перемога Ф.Рузвельта на президентських виборах 1932 р. і початок «Нового курсу».....238
5. Фінансова політика Ф. Рузвельта. Перебудова

банківської системи.....	240
6. Регулювання промисловості і організація громадських робіт.....	243
7. Аграрна політика «Нового курсу» Ф.Рузвельта.....	245
8. Зростання опозиції «Новому курсу» в американському суспільстві.....	249
9. «Ліві» тенденції в ліберальному законодавстві Ф.Рузвельта та загострення відносин з консервативними силами.....	252
10. Зміна пріоритетів в здійсненні реформ (1937 – 1938 рр.).....	258
<i>Семінарські заняття № 8 – 9. Друга світова війна</i>	
(1939 – 1945 рр.).....	
1. Напад гітлерівської Німеччини на Польщу. «Дивна війна».....	266
2. Розширення німецької агресії в Північній і Західній Європі (1939 – 1940 рр.).....	273
3. Утворення фашистського блоку в Європі. Воєнні дії на Балканському півострові.....	289
4. Африканський театр воєнних дій (1940–1943 рр.).....	295
5. Морські комунікації Атлантики і Арктики в роки Другої світової війни.....	303
6. Воєнні дії у Південно-Східній Азії і на Тихому океані (1939–1944 рр.)	308
7. Висадка союзників в Італії і крах італійського фашизму.....	318
8. Відкриття другого фронту і воєнні дії в Західній Європі в 1944 – 1945 роках.....	325
9. Капітуляція гітлерівської Німеччини.....	335
10. Розгром імператорської Японії (1944 –1945 рр.).....	339
ДЖЕРЕЛА І ЛІТЕРАТУРА.....	358

ВСТУП

Курс «Новітня історія країн Західної Європи та Північної Америки (1918 – початок ХХІ ст.)» завершує вивчення основних процесів історичного, економічного, соціального, політичного та культурного розвитку людства в цих важливих цивілізаційних зонах.

У хронологічному сенсі віхою відліку початку сучасного періоду світової історії взято 1918 р. – рік завершення Першої світової війни, його вважаємо початком новітньої епохи в розвитку людської цивілізації. Від цього часу й донині в історії країн цих регіонів сталися значні події та зміни. В соціально-економічному плані вони здійснили стрибок від буржуазного індустріального до постіндустріального та інформаційного суспільства. Революція у природознавстві переросла в другій половині ХХ ст. в науково-технічну революцію, яка дала нову матеріально-технічну базу для якісного перетворення всіх сфер народного господарства, культури й побуту. Точилась гостра боротьба сил демократії з фашизмом, тоталітаризмом, екстремізмом, націонал-шовінізмом та расизмом. Під прапором таких теорій та ідеологій запроваджували спроби модернізації, «стрибка» вперед, вирішення власних національних проблем за рахунок інших націй та країн, людство було втягнено в Другу світову війну. Наприкінці століття завершилося змагання між двома системами – соціалістичною та капіталістичною. Радянська альтернатива ліберально-демократичному штибові суспільного життя історичного випробування не витримала. Практично всі постсоціалістичні країни перейняли модернізований західноєвропейський варіант капіталістичного устрою. Результатом цих процесів стало відновлення на кінець ХХ ст. формаційно-цивілізаційної єдності світу.

Підготовка до семінарських занять на четвертому курсі студентів-істориків, зокрема з новітньої історії країн Західної

Європи та Північної Америки, через перевантаженість навчального процесу (робота студентів на спецсемінарах, семінарах зі спецкурсів, підготовка кваліфікаційних робіт, скорочений через державні іспити восьмий семестр) пов'язана з певними труднощами, насамперед нестачею часу, потрібного на опрацювання значної кількості літератури.

З огляду на це, навчальний посібник призначено для надання студентам певної допомоги в опануванні основних питань з обраних для семінарських занять тем. Однак підготовку до семінарів не можна обмежувати лише вивченням їх за текстом посібника, вона передбачає вивчення рекомендованих до кожної теми джерел та літератури.

Загальну тематику семінарів визначено хронологічними рамками першої частини курсу (1918 – 1945 рр.). Теоретично осмислити цей важливий період новітньої історії, його загальні риси й особливості розвитку країн Західної Європи та Північної Америки рекомендуємо під час вивчення таких проблем, як революційні події 1918 р., їх наслідки та встановлення нацистської диктатури в Німеччині; особливості соціально-економічного й політичного розвитку Великої Британії; утворення та діяльність Народного фронту у Франції; італійський фашизм, його внутрішня й основні напрямки зовнішньої політики; революція та громадянська війна в Іспанії; «Новий курс» президента Франкліна Рузвельта в США. Їх вивчення дає змогу з'ясувати причини глибокої політичної кризи перших повоєнних років, характер капіталістичної стабілізації 1920-х рр., глибокі кризові потрясіння 1930-х рр. і здійснення за цих надзвичайних умов перебудови механізму функціонування капіталістичного суспільства через активне державне врегулювання, визначити і проаналізувати три моделі розвитку суспільства в умовах кризи; на прикладі історії Німеччини, Італії та Іспанії узагальнити головні передумови утвердження тоталітарних і авторитарних режимів у 1930-ті роки.

Вибір саме такої низки питань з історії Другої світової війни було зумовлено тим, що її події вивчають також у курсах «Історія України», «Історія СРСР», «Історія міжнародних відносин», «Історія західних та південних слов'ян», «Історія країн Азії, Африки і Латинської Америки», «Історія суспільно-політичних рухів». Міждисциплінарні зв'язки дають змогу уникнути дублювання певних проблем і питань, досягти формування у студентів більш цілісного розуміння сутності історичного процесу. З оглядом на це в темі «Друга світова війна» не висвітлено питань, що їх мають знати студенти з інших курсів (причини, характер і періодизація війни, події на Східному фронті, утворення і діяльність антигітлерівської коаліції, розвиток руху Опору тощо).

Широке коло питань зі змісту семінарських занять, можна звузити до обговорення найважливіших за вибором викладача.

Контрольні завдання до кожного семінарського заняття складено так, що відповіді на них можна дати після ознайомлення з відповідною лекцією, з текстом посібника й вивчення рекомендованих джерел і літератури.

Висвітлюючи головні питання тем, автор прагнув уникнути надто категоричних оцінок, аби лишити їх для дискусій і самостійних висновків студентів під час семінарських занять.

Рекомендована література включає і нові дослідження й навчальні посібники, і видані в радянські часи з їхніми ідеологічними стереотипами, зокрема гіпертрофованим «класовим підходом» і ритуальним соціологізуванням у дусі історичного матеріалізму. Це слід брати до уваги під час ознайомлення з такою літературою.

Семінарське заняття №1.

Тема: Листопадова революція 1918 р. в Німеччині і утворення Веймарської республіки

Зміст семінарського заняття :

1. Особливості економічного і політичного становища Німеччини напередодні революції.
2. Провал німецьких спроб наступу на Західному фронті 1918 року.
3. Початок революції, її основні етапи і розвиток.
4. Радянські республіки в Німеччині.
5. Утворення Веймарської республіки.
6. Веймарська конституція.

1. Особливості економічного і політичного становища Німеччини напередодні революції

Перша світова війна справила катастрофічний вплив на економічне становище Німеччини. Упродовж більш ніж чотирьох років країна вела протиборство майже з усім світом, що вимагало величезних зусиль, зокрема тотальної мобілізації фінансових, економічних і трудових ресурсів, державного управління. Величезне напруження всіх ресурсів країни, необхідне для ведення війни на два фронти проти провідних держав світу, спочатку супроводжувалось патріотичним піднесенням населення, а під кінець війни змінилося психологічним надломом, втомленістю від війни й озлобленням; у країні назривала глибока загальнонаціональна економічна, політична, соціальна і психологічна криза. За період війни Німеччина зазнала великих людських втрат: 2 млн. осіб було вбито, 4 млн. – поранено. Близько 900 тис. осіб загинуло в тилу від голоду і хвороб. Більше 1 млн. німців опинилось у полоні. Війна підірвала німецькі фінанси. Упродовж війни Німеччина витратила близько 150 млрд. марок, причому більшу

частину цих грошей було отримано через воєнні позики, тобто становило державний борг. Розруха охопила промисловість і сільське господарство. Загальний обсяг промислового виробництва скоротився у 1918 р. до 57% від рівня 1913 року. Промислові підприємства страждали не лише від нестачі сировини й енергоресурсів, а й від скорочення в результаті мобілізації на фронті кваліфікованих робітників, яких залишилося 1918 р. 25% (1914 – 48%). Більше ніж удвічі скоротилося в роки війни виробництво хліба, картоплі та інших продовольчих культур. У країні починався голод. У другій половині 1918 р. населення Німеччини споживало м'яса лише 12% від довоєнного, риби – менше 5 %, жирів – 15–20%, борошна і крупи – менше 50%. Норми продуктів, які було введено для міського населення в роки війни за продовольчими картками, невпинно зменшувалися. На одну людину припадало на день 116 г. борошна, 18 г. м'яса і 7 г. жиру. Для того, щоб дотримуватися цих мізерних норм, у селах здійснювали реквізиції продовольства. За таких умов на виробництві було встановлено жорсткий воєнний режим. Страйки оголосили державним злочином. Було скасовано деякі демократичні права й свободи. Тривалість робочого дня на військових підприємствах сягала 14 год., а реальна заробітна платня зменшилась майже вдвічі порівняно з довоєнним періодом. Водночас зросли ціни на нормовані продукти в 2,5 рази, а на промтовари ще більше. Від 1916 р. всю владу в країні взяли в свої руки військові керівники на чолі з головнокомандувачем фельдмаршалом Гінденбургом і генерал-квартирмейстром Е. Людендорфом, які отримали фактично необмежені права в галузі економічного регулювання. Від 1916 р. було введено обов'язкову трудову повинність для чоловіків від 16 до 60 років. Отже, влада отримала право примусової мобілізації населення для використання його на будь-яких видах робіт. Число

мобілізованих до армії в березні 1918 р. досягло 13,2 млн. осіб.

В роки війни посутньо змінилась і внутрішньополітична ситуація в Німеччині. За імперською конституцією 1871 р., головою держави був імператор (кайзер). Ним міг бути лише король Пруссії. Кайзер очолював збройні сили, мав право оголошувати війну й укладати мир. Він призначав і звільняв голову уряду – канцлера, скликав і розпускав парламент, який мав дві палати. Верхню палату – бундесрат – не обирали, а призначали з представників усіх держав, які входили до складу Німецької імперії. Нижню палату – рейхстаг – обирали на основі загального виборчого права, яке насправді не було таким, оскільки його мали лише чоловіки з 25-річного віку; жінки, а також військовослужбовці не мали виборчих прав. Права рейхстагу також було обмежено. Його рішення мали затверджувати імператор і бундесрат.

Німецьку імперію складали 22 монархії (4 королівства, 6 великих герцогств, 12 герцогств) і три вільні міста. Всі вони мали власні конституції, власні представницькі установи – ландтаги, власні уряди. Але у веденні окремих держав лишалась незначна частина державних функцій, здебільшого питання освіти, релігії і стягування податків. Загальне виборче право існувало не у всіх землях. У Пруссії, яка була найбільшою державою Німецької імперії у ХХ ст., далі діяла так звана трикласна виборча система, в основу якої було покладено майновий ценз. Збереглися в Німеччині також і станові привілеї.

В партійній системі Німеччини важливе місце серед буржуазних політичних партій посідала католицька партія Центру, яка виникла ще 1871 р. і мала найбільше представництво в рейхстазі. Серед інших буржуазних партій з досить скромними позиціями були Німецька консервативна партія (1866), Націонал-ліберальна партія

(1866), Німецька свободомисляча народна партія (1884), Німецька народна партія (1866), Імперська партія (1866).

Характерною рисою політичного розвитку Німеччини було існування антисемітських рухів та численних угруповань народницького типу – «фелькіше». Вони вели активну антисемітську пропаганду, тісно пов'язану з ідеями народної спільності й національного соціалізму. На початок ХХ ст. найбільші антисемітські рухи – Соціальна імперська партія, Німецький народний союз, Ліга антисемітів – дедалі більше схилялась до створення легальних політичних рухів і партій, які могли б бути представлені в парламенті. Їхні ідеї були близькими до ідей німецького народного соціалізму – «дойч-фелькіше». «Соціалізм» фелькішських угруповань мав підкреслено «німецький» характер, претендував на відродження «істинно німецького стибу життя», як у моральному, так і в расово-біологічному й генетичному сенсі.

Соціал-демократична партія Німеччини (СДПН), яку було утворено ще 1875 р., перетворилась під кінець світової війни на одну з найбільших політичних партій. Вона мала підтримку значної частини німецьких виборців, особливо робітничого класу. В роки Першої світової війни СДПН стала на позицію підтримки німецького уряду. 4 серпня 1914 р. соціал-демократична фракція німецького рейхстагу, всупереч багатьом рішеннями довоєнних партійних з'їздів, разом з буржуазними депутатами голосувала за воєнні кредити. Німецькі соціал-демократи не виступали з антивоєнною пропагандою, але й відмовились від політичної співпраці з військово-монархічним режимом під час війни.

Об'єднанню робітничого руху Німеччини під керівництвом СДПН заважала міжфракційна боротьба, яка розгорнулася тоді в партії, де сформувались три фракції. Соціал-реформістська права фракція Е. Бернштейна була

найбільш впливовою. Її керівники – Ф. Еберт, котрий від 1913 р. був одним зі співголів партії, Ф. Шейдеман – керівник парламентської фракції СДПН, Карл Легін – голова Об'єднання вільних німецьких профспілок – виступали проти насильницького завоювання влади соціал-демократами, як це сталося у Росії. Соціал-реформісти вважали, що «перетворення старої авторитарної держави» на нову «демократично-соціалістичну» слід здійснювати через загальні вибори, парламентаризацію, запровадження парламентського контролю над монополіями та створення «перехідної економіки», здійснення низки соціальних реформ. У «Програмі дій» СДПН 1918 р. відстоювала «німецький шлях до соціалізму без класової боротьби, без революційного насильства». Партійна програма німецьких соціал-демократів не передбачала ліквідації монархії, за що її гостро критикували більшовики. Водночас, вона виступала за скликання Установчих зборів та демократичне реформування державно-правового механізму.

Лідер центристської фракції Г. Гаазе – другий співголова СДПН – та провідні теоретики партії К. Каутський і Р. Гільфердінг також застерігали від «революційного насильства» і підкреслювали, що воно було необхідним лише в російській революції, у країні де соціалізм можна було запровадити згори, а не в такій високорозвиненій цивілізованій країні, як Німеччина. На відмінну від лідерів правих соціалістів, центристи були менше налаштовані підтримувати свій уряд в імперіалістичній війні і навіть іноді утримувались від голосування за воєнні кредити, вимагали здійснення демократичних перетворень у країні та проголошення республіки.

Невдоволення значної частини електорату соціал-демократичної партії політикою її правої фракції, яке позначилось на процесові розгортання страйкової боротьби 1917–1918 рр., спонукало німецьких лідерів центризму в

соціал-демократії піти на розрив з правим крилом. У квітні 1917 р. вони оголосили про свій вихід із СДПН і про створення нової партії, яка дістала назву Незалежної соціал-демократичної партії Німеччини (НСДПН). Чисельність цієї партії 1918 р. зросла до 100 тис. осіб. До складу керівництва НСДПН, крім уже названих лідерів партії, ввійшов і Е. Бернштейн.

За нових умов, що їх створили світова війна та її наслідки, дещо змінились і теоретичні підходи ідеологів НСДПН до перспектив соціалізму в Німеччині. У своїх працях 1918 р. К. Каутський доводив, що падіння виробництва і розруха, що їх зумовила війна, створять обстановку, коли прихід до влади пролетаріату через революцію призведе до вкрай згубних наслідків. Тому він вважав, що головним завданням робітничого класу й соціал-демократії має стати боротьба за здійснення політичних і соціальних реформ і мирним парламентським шляхом добиватися поступової еволюційної трансформації капіталізму в соціалізм.

У цій позиції К. Каутського, безумовно, була своя логіка. Зокрема, його застереження про те, що за умов недостатньої підготовленості робітничого класу до проведення соціалістичних перетворень «диктатура нижчих верств може розчистити шлях до диктатури шаблі». Основній масі робітничого класу Німеччини еволюційний шлях до соціалізму, який пропонували лідери соціал-демократії, здавався привабливішим порівняно з революційним шляхом Росії, на території якої йшла кривава громадянська війна, а народи країни переживали величезні негаразди через падіння економіки, та неминучі за таких умов порушення демократії. Все це було причиною того, що погляди К. Каутського й інших лідерів центристської фракції соціал-демократії мали значну підтримку в Німеччині.

Ліве революційне крило німецької соціал-демократії очолювали Р. Люксембург, К. Лібкнехт, Ф. Мерінг, К. Цеткін. Вони виступали проти імперіалістичної війни і також мали вплив на значні маси робітничого класу. 1916 р. частина лівих об'єдналась у групу «Спартак». Крім спартаківців, у Німеччині виникли й інші лівосоціалістичні групи, найбільшими з яких були групи лівих радикалів Бремена і Гамбурга. Група «Спартак» організаційно входила до складу НСДП, хоча політичний курс її лідерів відрізнявся від курсу СДПН і НСДПН. Фактично у своїх поглядах ліві соціал-демократи орієнтувались на той шлях, яким ішли 1917 р. російські більшовики на чолі з Леніним. Вони висунули програму боротьби за народну революцію; вона містила вимоги до корінних демократичних перетворень у соціально-економічній і політичній структурі німецького суспільства, здійснення яких, на думку лівих, було б першим кроком на шляху до соціалістичної революції.

Однак більшість німецьких соціал-демократів, за винятком пробільшовицької групи «Спартак» на чолі з К. Лібкнехтом і Р. Люксембург, під революцією розуміли послідовну демократизацію державного ладу Німеччини, а не насильницьке встановлення будь-якого суспільного ладу.

2. Провал німецьких спроб наступу на Західному фронті 1918 року

Після поразки й виходу з війни Росії (3 березня 1918 р.) та Румунії (5 березня 1918 р.) німецьке командування вирішило всі сили кинути на Західний фронт і досягти вирішального успіху до того, як там з'являться великі контингенти американських військ. До середини березня німецькі війська на Заході налічували 194, а війська Антанти – 186 дивізій. Єдиний раз за всю війну німцям удалося досягти тут незначної чисельної переваги. 21 березня почався наступ німців у Пікардії. Німецькі війська

просунулись на 65 км углиб фронту і 23 березня розпочали обстріл Парижа з дальнобійної артилерії. Але досягти вирішального успіху, який би призвів до перелому у війні, вони не змогли. 26 березня Англія і Франція нарешті створили єдине союзне командування, головнокомандувачем було призначено французького маршала Ф. Фоша. Союзники зупинили наступ німців, і до 5 квітня бойові дії в Пікардії було припинено.

Наступного удару німці завдали 9 квітня у Фландрії, де 29 німецьким дивізіям протистояли 17 англійських. Бої тривали до 29 квітня. Німці вклинилися на 18 км. у позиції британців, але притиснути до моря і знищити англійські дивізії вони не змогли. Вже під час боїв у Пікардії і Фландрії були випадки, коли окремі французькі й німецькі полки відмовлялися йти в бій і вимагали укладення миру.

27 травня 1918 р. німецькі війська втретє атакували союзників на річці Ена, але й цього разу досягли лише тактичного успіху. Німецьке військове командування не залишало сподівань скинути британські армії в море і так примусити Англію до сепаратного миру. В результаті наступу на річці Ена французькому командуванню довелося перекинути до місця прориву 10 піхотних і 3 кінні дивізії. Але, коли 29 травня німці взяли Суасон, французам довелося перекинути до місця боїв ще 16 дивізій. 5 червня німецькі війська підійшли до Парижа на відстань 70 км. Однак далі не просунулись.

15 липня 1918 р. почався останній наступ німецьких військ на Західному фронті. Щоб підняти бойовий дух своїх солдат, німецьке командування заявило, що цей наступ є останньою «битвою за мир», що його завдання – домогтися завершення війни. І знову метою наступу стало захоплення Парижа. Для цього планували оточення французьких військ у районі Реймса. Після їх знищення німці планували завдати удару у Фландрії. Французьке командування, якому стало

відомо про цей план, відвело основні сили з передових дивізій. Тому німецьку артпідготовку було здійснено фактично по позиціях, де не лишилося військ. Все ж німці форсували Марну і захопили плацдарм у районі Дермана. На цьому їхні успіхи завершилися. План захоплення Парижа провалився. Німці втратили ініціативу і почалась черга наступальних операцій військ Антанти.

18 липня французькі війська перейшли в контрнаступ. На перебіг бойових дій на Західному фронті дедалі більший вплив справляло прибуття американських військ. Якщо на початку 1918 р. їх було лише 200 тис., то до кінця червня американська армія в Європі налічувала 900 тис. осіб, а в липні її чисельність перевищила 1 млн.

2 серпня П. Гінденбург і Е. Людендорф віддали наказ про перехід німецьких армій до оборони. 8 серпня чотири англійські й одна французька армії за підтримки значних сил авіації і танків перейшли в наступ у районі Ам'єнського виступу. Німецький фронт було прорвано, захоплено штаби, 53 тис. полонених, значну кількість військового спорядження. Німецькі війська було відкинуто до позицій, з яких вони почали наступ у березні 1918 року. День 8 серпня Е. Людендорф назвав чорним днем в історії німецької армії. Німецьку армію було деморалізовано. 14 серпня кайзер Вільгельм II вирішив розпочати мирні переговори. Однак розпочати їх німці так і не встигли – наступ союзників розвивався на всьому Західному фронті, а також на інших фронтах – Салонікському, Палестинському, Італійському. 29 вересня 1918 р. підписала Салонікське перемир'я і вийшла з війни Болгарія; 30 жовтня було укладено Мудреське перемир'я Антанти з Туреччиною; 3 листопада – Падуянське перемир'я з Австро-Угорщиною. Німецький фронт також розвалювався. 29 вересня Гінденбург і Людендорф заявили про необхідність укласти перемир'я і сформувати новий уряд, прийнятний для Антанти. Цей уряд

мав звернутися до президента США В. Вільсона з проханням про перемир'я.

Поразка у війні була справжнім психологічним шоком для німців. Більшість населення Німеччини вірила в перемогу майже до самого завершення війни. На думку німецького історика і публіциста Себастьяна Хаффнера, «аж до кінця літа 1918 р. для пересічного німця «після війни» означало після перемоги чи, у будь-якому разі, після укладення миру за угодою. Думку про можливу поразку ніколи не сприймали всерйоз. Хіба упродовж чотирьох років німці не здобували безперервних перемог? Хіба скрізь німецькі армії не перебували на ворожій території? Хіба не вдалося ще зовсім недавно змусити Росію піти на укладення миру? Для людей в Німеччині війна втілювалась у голод, переживання за тих, хто перебуває «там», на фронтах, і в повідомлення про здобуті перемоги. Люди трималися буквально зціпивши зуби, далі боролися, голодували і надривалися, розлючені на тих, хто попри всі перемоги, не бажав укладення миру. Але щоб при всьому тому можна було ще й програти війну – цього не допускав ніхто». Тому несподівана й швидка розв'язка привела монархію Гогенцоллернів до негайного й цілковитого краху.

Однак ще впродовж певного часу командування армії, усвідомлюючи безперспективність для країни війни, намагалось пом'якшити ситуацію. 2 жовтня воно звернулося до В. Вільсона з пропозицією про перемир'я. Оскільки президент США і союзники Антанти заявили, що переговорів не вестимуть із тими, хто був причетний до розв'язання війни, кайзер Вільгельм II 3 жовтня прийняв відставку Е. Людендорфа і запропонував сформувати коаліційний уряд за участю соціал-демократів своєму племінникові Максу Баденському, котрого вважали англофілом і демократом. М. Баденський був також прихильником ліберального курсу у внутрішній політиці та

співробітництва з СДПН. До складу нового уряду було включено не лише представників буржуазних партій і юнкерства, а й двох представників від СДПН – Ф. Шейдемана й Г. Бауера. Перший став міністром без портфеля, другий – міністром праці. Зміна уряду мала забезпечити вигідніший на наступних переговорах про перемир'я імідж Німеччини і запобігти революційному вибухові. Уряд М. Баденського оголосив про здійснення реформи політичної системи, зокрема обмеження прав виконавчої влади в призначенні вищих державних і військових посадових осіб, деяких соціальних заходів. Утворення уряду М. Баденського соціал-демократи (Ф. Еберт) проголосили поворотним пунктом у німецькій історії, днем народження німецької демократії та «безкровною істинно німецькою революцією згори».

Країни-переможці вимагали, крім того, усунення від влади Вільгельма II. Новий канцлер також вважав це заходом, необхідним для забезпечення їхнього позитивного ставлення до Німеччини. За таких умов група вищих генералів вивезла імператора до ставки верховного командування до містечка Спа.

Протягом жовтня 1918 р. тривало дипломатичне листування з проблем перемир'я. 8 жовтня державний секретар США Лансінг від імені Вільсона відповів на ноту Німеччини. Він вимагав підтвердження того, що німецький уряд приймає всі умови, викладені в 14-ти пунктах, а також в наступних заявах американського президента. З приводу прохання про перемир'я В. Вільсон заявив, що доки німецькі війська не очистять всіх окупованих районів, він відмовляється запропонувати своїм союзникам призупинити воєнні дії. Лансінг також від імені президента уточняв, чи мовить канцлер від імені тих, хто досі являється керівником війни. Це був натяк на імператора й німецьке командування.

9 жовтня в Німеччині відбулося засідання воєнного кабінету. Людендорф повідомив, що він вів розмови з деякими командувачами фронтів і армій, і всі вони вимагали миру.

12 жовтня Німеччина погодилась на нові пропозиції супротивника. З приводу останнього питання В. Вільсона було заявлено, що канцлер промовляє від імені німецького уряду й німецького народу. Але минуло ще три тижні, упродовж яких уже самі союзники обговорювали розбіжності щодо умов перемир'я з Німеччиною. Нарешті, 5 листопада 1918 р. після початку німецької революції союзники – Англія і Франція – повідомили Вільсонові, аби той переказав для Німеччини, що вони погоджуються розпочати з нею мирні переговори на основі 14-ти пунктів американської мирної програми.

3. Початок революції, її основні етапи і розвиток

Внутрішня ситуація в Німеччині тим часом дедалі загострювалась. Наприкінці жовтня 1918 р., за кілька тижнів після того як верховне командування визнало невідворотність воєнної поразки і стало вимагати проведення переговорів про мир, німецький військово-морський флот отримав наказ свого головнокомандувача адмірала фон Шеєра про вихід у море. Матроси невдовзі зрозуміли, що в бою з англійським флотом, який мав велику перевагу над німецьким, німецькі кораблі загинуть без жодної надії на те, що смерть 80 тисяч моряків зможе запобігти воєнному крахові Німеччини.

Сигнал бойової тривоги й наказ вийти в море надійшов 30 жовтня. Але вже 29 жовтня кілька лінкорів, крейсерів та інших кораблів відмовились від виконання наказів командирів. Командування здійснило на кораблях масові

арешти. Було заарештовано більше тисячі матросів. 3 листопада на одній із площ м. Кіля відбувся масовий мітинг моряків, портових робітників і солдат кільського гарнізону, які вимагали звільнення заарештованих матросів і рушили до військової в'язниці. Демонстрацію розстріляв загін флотських унтер-офіцерів – загинуло 8 і було поранено 29 осіб. Ці події призвели до початку збройного повстання, яке підтримав загальний страйк робітників Кіля. В його перебігу виникла перша в Німеччині об'єднана Рада робітничих і солдатських депутатів. Революційні виступи невдовзі охопили й інші міста і райони Німеччини. 9 листопада революційна хвиля докотилась до Берліна. В місті розпочалися стихійні маніфестації та мітинги. Виконавчий комітет революційних старост, що його створили ліві з незалежної соціал-демократичної партії Німеччини й спартаківці, закликав до проведення загального страйку, який розпочався 9 листопада і переріс у збройне повстання. Як і рік тому в Росії, його учасники – робітники й солдати німецької столиці – захоплювали урядові установи, пошту, телеграф, банки, вокзали.

Сподіваючись затримати розгортання революційних виступів, канцлер М.Баденський оголосив про зречення кайзера і кронпринца, про призначення регентства і вибори до Установчих зборів, а сам подав у відставку і призначив своїм наступником соціал-демократа Ф. Еберта. Ф. Еберт звернувся до жителів Берліна із закликом утримуватись від насильницьких дій, зберігати спокій і дотримуватися порядку. Але це не спинило повстанців, і післяопівдні 9 листопада столиця фактично перейшла під їхній контроль. Вони звільнили політичних в'язнів. Кайзер утік до Голландії. Спроба правих соціал-демократів обмежити перетворення проголошенням буржуазно-парламентської монархії не вдалась. У зв'язку з цим, аби нейтралізувати більш радикальну частину робітничого руху, праві лідери СДПН

вирішили очолити революційний рух і обмежити його рамками буржуазно-демократичних перетворень. Вони погодились на негайне проголошення республіки і почали переговори з керівництвом НСДПН про створення коаліційного «революційного» уряду. Цей уряд дістав назву Ради народних уповноважених (РНУ). До складу ради на паритетних засадах увійшли три представники СДПН – Ф. Еберт, Ф. Шейдеман та О. Ландсберг і три представники НСДПН – Г. Гаазе, В. Дітман та Е. Барт; два перші були представниками правого крила незалежців. Ф. Еберт і Г. Гаазе стали двома співголовами РНУ, але фактичним керівником уряду став Ф. Еберт. Утворення нового уряду в історіографії традиційно вважають завершенням першого етапу Листопадової революції.

Головною своєю метою РНУ оголосила підготовку виборів до Установчих зборів, завершення війни і підписання перемир'я. Комп'єнське перемир'я з Антантою німецька делегація підписала 11 листопада 1918 року. В країні було ліквідовано конституційні обмеження воєнного часу, зокрема проголошено демократичні права і свободи – слова, преси, зборів, скасовано надзвичайний стан, цензуру, розпочато ліквідацію політичного панування військово-юнкерських кіл, розпочато демобілізацію і переведення промисловості на випуск мирної продукції. РНУ видала урядовий декрет про трудове співробітництво, за яким дозволялось створення профспілок і визнавалось право на колективні трудові договори. Було обіцяно також запровадити загальне виборче право для чоловіків і жінок від 20 років. Тим часом, кайзерівські міністри, чиновники та офіцерство лишались на своїх місцях, було збережено юнкерське землевласництво. Водночас у країні виникла мережа Рад робітничих і солдатських депутатів, ініціаторами створення яких були спартаківці й ліві незалежці з НСДПН. Після 10 – 11 листопада, на другому

етапі революції, який тривав до Першого Всенімецького з'їзду Рад (16 – 21 грудня 1918 р.), виникли дві тенденції розвитку подій: російським шляхом, через перехід влади до Рад робітничих і солдатських депутатів, і через стабілізацію буржуазної республіки. Прихильниками першого були члени групи «Спартак», перетвореної 11 листопада 1918 р. на «Союз Спартака» на чолі з Р. Люксембург і К. Лібкнехтом. Головним гаслом спартаківців було: «Вся влада Радам!». Керівники РНУ в цей період революції мушили враховувати те, що система Рад швидко поширювалась у Німеччині. Тому новий німецький уряд урочисто проголосив, що він «втілюватиме волю, об'єднаних у Ради» і що він вважає своїм завданням «здійснення соціалістичної програми». Лідери «Спартака» не висували гасла повалення уряду Еберта. В ньому були і представники НСДПН – партії, до якої організаційно входили спартаківці. Спартаківці, насамперед Р. Люксембург, сподівалися на можливість зміни керівництва НСДПН на свою користь і можливість ступінчастого розвитку революції від буржуазно-демократичної до соціалістичної та свій майбутній прихід до влади.

Головною політичною вимогою і гаслом сил, що об'єднались навколо верхівки СДПН, було гасло «Скликання Національних зборів!»

Але така ситуація не могла триматися довго. Пересічні учасники революції – робітники й солдати – могли з плином часу переконатися в небажанні РНУ проводити радикальну політику, якої вони вимагали. Це було небезпечно. Адже робітники мали власні зародки органів влади – Ради, які могли б стати альтернативою владі РНУ. Ще небезпечнішим був той факт, що в руках революційних робітників і солдат була зброя: солдати військових з'єднань, котрі перебували в Німеччині, в основному підтримували

революцію, а менше революційно налаштовані війська ще були за межами Німеччини.

Перед урядом РНУ стояли два головні завдання. По-перше, закріпити законом уже досягнуте на першому етапі революції і з цією метою якнайшвидше скликати Установчі збори, які законодавчо оформили б республіканський лад і основні політичні права і свободи. По-друге, нізащо не допустити розвитку революції шляхом, якого бажали ліві соціал-демократи, й переходу влади до рук Рад. Однак супротивники ідеї Рад не мали достатніх сил для придушення революції силою, тому мушили на другому етапі революції іти на певні поступки й компроміси аби зберегти свій вплив у робітничих масах. Крім названих вище прав на укладення колективних договорів з підприємцями, на підприємствах було дозволено створення фабрично-заводських комітетів, було декларовано запровадження від 1 січня 1918 р. 8-годинного робочого дня, оголошено про створення «Комісії з соціалізації», на засіданнях якої обговорювали плани поступової соціалізації виробництва. Водночас, уряд Еберта повів лінію на роззброєння революційних робітників через поступове послаблення й ліквідацію Рад, що стало одним із напрямків політики РНУ на другому етапі революції. Основні зусилля було спрямовано на роззброєння і розпуск загонів Червоної гвардії, створюваних на початку революції. Еберт в одному зі своїх виступів заявив, що вони не потрібні, оскільки «завоювання революції» охоронятимуть «усі збройні сили республіки». Водночас, усі права офіцера й генералітету було збережено.

Другим напрямком політики РНУ наприкінці 1918 р. був тиск на Ради робітничих і солдатських депутатів. Їхні повноваження було обмежено. Радам було категорично заборонено втручатися в справи військового командування, скасовано право Рад на здійснення контролю над

діяльністю залізничного транспорту, діяльністю вугільної промисловості і продовольчих органів. РНУ дедалі більше ігнорувала позицію Рад, зокрема Берлінської Ради, яка претендувала на керівну роль у революції. Роль Рад слабшала ще й тому, що багато членів СДПН і НСДПН, котрі в радах обіймали керівні посади, також виступали проти трансформації Рад в органи державної влади і пропагували ідею скликання Установчих Зборів.

«Союз Спартака» – прихильник влади Рад – залишався вкрай малочисельним. Його лідери вважали, що Установчі Збори – це збереження влади буржуазії, а влада Рад – це диктатура пролетаріату. І єдиним виходом із ситуації, що склалась у Німеччині в листопаді – грудні 1918 р., є соціалістична революція.

Праві лідери СДПН і НСДПН переконували робітників і солдат, що встановлення влад Рад, до чого закликали ліві соціал-демократи, буде означати прихід, як у Росії, жорсткої і кривавої диктатури, торжество більшовизму, і виставляли себе захисниками демократичної альтернативи від більшовизму. Зрозуміло, що це могло вплинути на маси, адже в Німеччині вже знали про початок громадянської війни в Росії. Все це полегшило лідерам соціал-демократії можливість повернути німецьку революцію в потрібному для них напрямку. Від 16 по 21 грудня 1918 р. відбувся I Всенімецький з'їзд Рад. На ньому з 489 делегатів було лише 10 спартаківців; хоча численнішою була група лівих незалежців, але й вони становили меншість.

Під час роботи з'їзду керівники СДПН і НСДПН мушили піти на певні поступки вимогам революційних мас. З'їзд, зокрема, схвалив гасло соціалізації виробництва, ухвалив так звані «гамбурзькі пункти» про виборність в армії командирів, скасування їхньої влади над солдатами поза службою, ліквідацію військових орденів і титулів, відповідальність солдатських Рад за стан військових частин

тощо. Але водночас усю повноту влади в країні з'їзд передавав РНУ. Повноваження Рад було обмежено лише правом так званого «парламентського нагляду» за діями уряду; його зводило нанівець інше ухвалене на з'їзді рішення, за яким Ради не мали права скасовувати розпорядження уряду.

З'їзд Рад ухвалив рішення про якнайшвидше проведення виборів до Установчих Зборів – спочатку їх призначили на 16 лютого 1919 р., а потім перенесли на 19 січня. Учасі в підготовці і проведенні виборів до Зборів для Рад передбачено не було. Все це послаблювало їхній вплив. Отже, всі повноваження щодо конституювання нового державного ладу було передано Установчим Зборам. Для лівих угруповань лишився єдиний спосіб запобігти створенню в Німеччині буржуазно-демократичної республіки – дальша ескалація політичного насильства.

Після I Всенімецького з'їзду Рад важливою подією стало проведення 30 грудня 1918 р. конференції «Союзу Спартака» і лівих радикалів, на якій було проголошено створення Комуністичної партії Німеччини (КПН). Своїми цілями вона проголосила боротьбу за згуртування революційних сил і встановлення диктатури пролетаріату, цілковиту ліквідацію буржуазної державності. Комуністи не ухвалили рішення про негайну підготовку до збройного повстання. Але коли на початку січня 1919 р. в Берліні спалахнули стихійні виступи робітників, КПН підтримала їх. 5 січня, за два тижні до виборів до Установчих Зборів, комуністи організували в Берліні збройний виступ зі спробою захопити владу і за прикладом своїх російських однодумців-більшовиків поставити Установчі збори перед доконаним фактом. Приводом до повстання стала відмова керівника берлінської поліції Ейхгорна – незалежного соціал-демократа, близького до спартаківців – виконати розпорядження пруського МВС про його відставку. 4 січня

Ейхгорн звернувся за допомогою до незалежних соціал-демократів і комуністів. Почались масові демонстрації проти уряду Еберта, і 5 січня на їхній хвилі було утворено Тимчасовий революційний комітет із 53 членів, на чолі з комуністом К. Лібкнехтом та незалежними соціал-демократам Г. Ледебуром і П. Шольце. Комітет оголосив себе тимчасовим урядом і закликав до збройного повстання, щоб «довести революцію до кінця». В перебігу вуличних боїв повстанці захопили державну типографію, управління залізниць, будівлі видавництв газет, деякі урядові установи, склади тощо. За допомогою армії уряд уже 12 січня придушив ці виступи. Поразка повстання стала сигналом для початку білого терору в країні. 15 січня було вбито лідерів КПН К. Лібкнехта і Р. Люксембург. Ці події відкрили останній, третій етап німецької революції 1918 – 1919 років. Упродовж наступних місяців ліві сили вели боротьбу. Їхні виступи були значними, але розрізненими.

4. Радянські республіки в Німеччині

У січні 1919 р. загальний страйк робітників Бремена, що його очолили комуністи, повалив владу у цьому колишньому «вільному місті» й оголосив Бремен самостійною соціалістичною республікою. Було утворено радянський уряд – Раду народних комісарів, до складу якої увійшли комуністи й ліві незалежці. 11 січня було проголошено «соціалістичну республіку» також у невеликому портовому містечку Кукогафені поблизу Гамбурга. Ці республіки протримались близько трьох тижнів. На початку лютого їх розгромили урядові війська.

Ще радикальніші події відбулись у квітні 1919 р. в Баварії. 13 квітня 1919 р. в Мюнхені було проголошено Радянську республіку. Влада перейшла до рук Баварського радянського уряду, до складу якого увійшли, як і в Бремені,

комуністи й ліві незалежці. На чолі уряду став комуніст Євген Левіне. Радянський уряд Баварії встановив робітничий контроль над виробництвом, провів націоналізацію банків, установив контроль за забезпеченням населення продовольством. Він озброїв робітників і розпочав створення Баварської Червоної армії. Однак і ця найрішучіша спроба здійснення соціалістичної революції в Німеччині зазнала поразки. На початку травня 1919 р. її було придушено.

Основна причина неспроможності німецьких послідовників більшовиків взяти владу в Німеччині в 1918 – 1919 рр. полягала в тому, що соціал-демократичний уряд Еберта спромігся завершити війну, хоча й принизливою капітуляцією в Комп'єні. Німецький народ, змучений чотирирічною війною, хотів миру і порядку. Він ще не міг передбачити тягара майбутнього мирного договору, і тим більше не міг відчувати всіх тяжких наслідків поразки. Тому більшість берлінських робітників і солдат берлінського гарнізону не підтримали виступу спартаківців, оскільки у виступі Лібкнехта і його соратників побачили спробу розв'язати нову війну, цього разу громадянську. Вони вже мали приклад Росії, де після захоплення влади більшовиками в цей час якраз спалахнула громадянська війна. Уряд Керенського згубило те, що до жовтня 1917 р. він так і не зміг вивести Росію з війни. Це було особливо складно зробити ще й тому, зокрема, що поразка Росії в той момент була ще зовсім не очевидною і безспірною. Принаймні такою була ситуація до серпня 1917 р., до виступу генерала Корнілова. Російська армія значною мірою вже втратила боєздатність, але фронт ще не розпався. Навпаки, Антанта, до складу якої входила Росія, мала всі шанси на перемогу. Соціал-демократичний уряд Німеччини за рік після цього, в листопаді 1918 р., за умов революції, що вже почалась, жодних альтернатив та ілюзій не мав. Усі

союзники Німеччини вже визнали свою поразку і підписали договори про перемир'я, і питання для неї було лише таким: чи капітулювати негайно, чи допустити найближчими тижнями цілковитий розпад й окупацію військами Антанти всієї або частини німецької території.

Значна частина робітників і солдат під час усього періоду революційних виступів у Німеччині в 1918 – 1919 рр., як і в наступні роки до 1923 р., лишилась на боці соціал-демократів, що не дало можливості як правим, так і лівим повалити їхні уряди.

Головним підсумком листопадової революції і наступних революційних подій у Німеччині стали ліквідація німецької монархії, початок демократичних перетворень у політичній і соціальній сферах, прискорення виходу Німеччини з війни. Особливістю німецької революції був фактично мирний характер трансформації державного ладу, яку було розпочато ще за останнього імперського уряду. Лідером революції стала СДПН, яка не була, за великим рахунком революційною партією і зуміла перевести революційний процес у річище правових перетворень. Своєрідна несподіванка німецької революції полягала в тому, що головна боротьба в ній розгорнулась між лівими і крайньо лівими партіями. Решта ж політичних партій не виказували особливої активності в боротьбі за владу.

5. Утворення Веймарської республіки

19 січня 1919 р. через декілька днів після розгрому збройного виступу берлінських революціонерів було проведено вибори до Установчих зборів. На цих виборах ліві партії СДПН і НСДПН (КПН бойкотувала вибори) отримали 38% і 8% голосів та відповідно 163 і 22 депутатські мандати. Із загальної кількості 423 місць в Установчих зборах 236 здобули представники буржуазних партій. СДПН

виступала за створення парламентської більшості із представників партій, які б виступали за послідовну демократизацію державного устрою Німеччини і проти революційного екстремізму. Своїми потенційними союзниками СДПН вважала Німецьку демократичну партію (НДП), в яку об'єднались колишні прогресисти і «помірковане» крило націонал-лібералів, котрі представляли інтереси великих підприємців оборонної і частково важкої промисловості. НДП отримала 75 місць в Установчих зборах. Її керівниками були відомі політики Ф. Науманн і В. Ратенау. Партія висунула програму докорінної перебудови конституційного механізму на основі ліберальних принципів. Другим партнером у СДПН бачили Християнсько-демократичну партію (Католицький центр) на чолі з М. Ерцбергером і Й. Віртом. Католицький центр представляв здебільшого велику буржуазію, чиновництво, а також численні дрібнобуржуазні маси міста й села Південно-Західної Німеччини. На виборах партія Центру здобула 73 місця.

Праве крило Установчих зборів утворили Німецька народна партія (ННП), яка виражала інтереси фінансового капіталу і важкої промисловості (44 депутатські мандати). Лідером ННП був відомий політик і державний діяч Г. Штреземан. Він виступав з ідеями «сильної національної держави» і був супротивником форсованих політичних та економічних ліберальних реформ. ННП активно підтримували протестантські кола. Інша партія правого крила – Німецька національна народна партія (НННП) – виступала з націоналістичними ідеями, об'єднувала в своїх лавах різні консервативні угруповання та висловлювала відкрито антиреспубліканські настрої. Вона також мала 44 місця в Установчих зборах. Лідером НННП був А. Гугенберг. Характерною особливістю Німеччини було те, що в міру загострення ситуації в країні, пов'язаної з

поверненням до мирного життя сотень тисяч демобілізованих солдатів та офіцерів, погіршенням міжнародного становища і важкими умовами Версальського договору, демократичні сили поступово втрачали свої позиції.

6. Веймарська конституція

Засідання Установчих зборів проводили у невеликому провінційному містечку Веймарі. Тому прийнята на зборах 31 липня 1919 р. нова конституція Німеччини дістала назву Веймарської, а проголошена в ній республіка – Веймарської республіки. Основоположними принципами Веймарської конституції було проголошено народний суверенітет, народну єдність, свободу й соціальну справедливість. Конституція не ліквідувала Німецької імперії (в її ст. 1 було записано: «Німецька імперія») та федеративного устрою. Колишні союзні держави було перетворено на землі із власними представницькими органами – ландтагами та однаковим правовим статусом. Веймарська конституція проголошувала пріоритет імперського права над земельним. Вона значно обмежувала прерогативи земель у законодавчій та фінансовій сферах. Парламент складала дві палати. Його верхня палата – Рейхсрат (Імперська рада) – мала право відкладеного вето (тобто Рейхсрат міг опротестувати будь-який законопроект, ухвалений Рейхстагом – у такому разі він підлягав повторному обговоренню в Рейхстазі), а також участі в організації референдумів і конституційних змін. До складу Рейхсрату входили представники ландтагів, їх чисельність від різних земель залежала від чисельності їхнього населення. Панівне положення в Рейхсраті мали представники Пруссії, яким належало із 68 місць 27. Значні повноваження здобула в системі влади нижня палата – Рейхстаг. Вона могла контролювати законодавчий процес.

Рейхстаг обирали на чотири роки під час прямих, загальних, таємних виборів з 20-ти річним віковим цензом для всіх громадян – чоловіків і жінок. На основі загального й однакового виборчого права за таємного голосування проводили вибори до всіх органів влади в центрі і на місцях. Було узаконено принцип відповідальності центрального уряду на чолі з канцлером перед Рейхстагом. Противагою значним повноваженням Рейхстагу були прерогативи президента, котрого обирали всенародно на 7 років. Його вважали позапартійним арбітром, гарантом стабільності державного ладу та єдності імперії. Президент мав право обирати і звільняти главу уряду – рейхсканцлера (котрий не конче мав бути представником найбільшої фракції парламенту, але для цього мало бути схвальне вето рейхстагу), за пропозицією канцлера – імперських міністрів, а також усіх вищих посадових осіб держави. Президент був головнокомандувачем, представником держави в міжнародних справах, він був незалежним від рейхстагу і мав право його розпуску та призначення нових виборів. Дуже важливе значення для зміцнення влади президента мала ст. 48 Веймарської конституції. Вона надавала йому право скасовувати демократичні свободи, запроваджувати в країні надзвичайний стан і на власний розсуд використовувати війська в тому разі, якщо виникне «загроза порушення громадської безпеки і порядку». Отже, ст. 48 Конституції в загальних рисах сформульованих умовах давала виконавчій владі законні, конституційні підстави для обмеження демократичних свобод і встановлення диктаторського режиму. Ця особливість Веймарської конституції значною мірою сприяла послабленню республіканського ладу.

В Конституції було проголошено широкі демократичні права і свободи: свобода слова, друку, зборів, союзів і політичних партій. В ній було передбачено, що за певних

умов найважливіші політичні питання можна винести на всенародне голосування – референдум.

У Веймарській конституції було узаконено і деякі демократичні завоювання німецької революції в соціальній галузі. У процесі її розробки ще 13 березня 1919 р. Установчі збори ухвалили закон про соціалізацію. В ньому було передбачено, що деякі промислові підприємства «законним порядком і за умови» справедливої винагороди» їхніх власників можна передати в суспільну власність. Звісно, його реалізація була проблематичною. Ініціатори цього закону планували через його декларування насамперед не допустити «дикої соціалізації», на яку могли б наважитися революційні елементи. Основні положення закону було відображено у Веймарській конституції. Її автори, заявляючи, що «власність гарантує конституція», все ж зазначили у ст. 156: «держава може за допомогою закону передавати в суспільну власність придатні для усупільнення приватні господарські підприємства».

У Веймарській конституції було декларативно зафіксовано деякі принципи соціальних відносин, не характерні для традиційного капіталізму. Зокрема, у ст. 151 було зазначено: «Устрій господарського життя має відповідати засадам справедливості й цілям забезпечення для всіх членів суспільства існування, гідного людини». В іншій статті конституції було зазначено: «Користування власністю має бути водночас і служінням суспільному благу».

Представники керівних кіл прагнули дати таке конкретне тлумачення закону про соціалізацію та соціальних декларацій Веймарської конституції, яке можна було б використати задля державно-монополістичного регулювання. Для цього Установчі збори ухвалили закони про регулювання вугільної, електричної і калійної промисловості. В цих галузях створювали загальнодержавні

органи, які мали регулювати «в інтересах суспільства» умови виробництва і збуту, а також умови праці робітників.

У такому ж напрямку розвивалась і діяльність так званого Демобілізаційного управління, яке задля підтримання соціального миру здійснювало регулювання умов праці, системи соціального страхування, займалось працевлаштуванням демобілізованих. Все це були спроби пристосувати методи державного регулювання, які склалися в роки війни, до складних умов повоєнної реконструкції. Водночас, закони про регулювання відбивали деякі соціальні прагнення й вимоги робітників: покращення умов праці, системи соціального страхування, допомоги безробітним.

У новій конституції Установчі збори мусили були відобразити ідею Рад, популярну у певної частини населення. Вони відкинули систему політичних Рад і узаконили існування й деякі повноваження виробничих Рад.

Виробничі ради, чи фабрично-заводські комітети, як їх часто називали, не отримали жодних політичних функцій. Разом з профспілками вони стали особливими професійними представництвами робітників задля співпраці з підприємцями. Про це спеціально ішлося у ст. 165 Конституції Веймарської республіки. «Робітники і службовці, – було зазначено там, – покликані співпрацювати на рівних правах з підприємцями у врегулюванні умов праці й заробітної платні, так само як і в спільному розвитку виробничих сил».

Це положення Конституції було конкретизовано в спеціальному законі про виробничі ради, який надавав їм обмежені функції на виробництві й передбачав створення загальнонаціональної системи виробничих рад за сферами виробництва на чолі з окружними виробничими робітничими радами і в загальнонаціональному масштабі – на чолі з Імперською робітничою радою.

Отже, за всієї обмеженості соціального законодавства 1919 р., воно все ж створювало в Німеччині елементарні форми соціальної захищеності. В результаті Веймарська республіка стала не лише буржуазно-демократичною парламентською республікою, а й республікою з соціальними установами.

Контрольні запитання до семінарського заняття № 1

1. Які соціальні верстви існували в німецькому суспільстві? Як вони ставились до результатів Першої світової війни і майбутнього Німеччини?
2. Які нові чинники справляли вплив на формування суспільно-політичної ситуації в Німеччині у перші повоєнні роки?
3. Чим відрізнялась від інших великих країн Німеччина в розвитку демократії і політичної культури?
4. Яка німецька політична партія чи група виступала за насильницьке встановлення соціалістичного державного ладу?
5. Ким було утворено уряд в Німеччині 5 жовтня 1918 року?
6. Які події стали приводом до Листопадової революції в Німеччині?
7. Яка німецька політична партія чи група виступала за скликання Установчих зборів і демократичне реформування державно-політичного механізму країни?
8. Лідерами якої партії були Г. Гаазе, В. Дітман?
9. Лідерами якої партії були Ф. Еберт, Ф. Шейдеман ?
10. Лідером якої партії був К. Каутський?
11. До якої партії (групи) належали Р. Люксембург, К. Лібкнехт?
12. Яка німецька політична партія чи група закликала до соціалістичної революції, яка мала ліквідувати монархію і започаткувати широкі соціальні перетворення через послідовну демократизацію

державного ладу?

13. Яку назву мав німецький уряд, створений у результаті Листопадової революції 9 листопада 1918 року?
14. Хто очолив німецький уряд, сформований 9–10 листопада 1918 року?
15. Представники якої партії склали німецький уряд, утворений під час революції 9–10 листопада 1918 року?
16. Які органи влади виникли під час Листопадової революції в Німеччині?
17. Політична партія в Німеччині, що виникла під час листопадової революції наприкінці грудня 1918 року.
18. Який форум було скликано 16–21 грудня 1918 р. в Німеччині для розв'язання питання щодо законодавчої влади в країні?
19. Яке було ухвалено рішення на цьому форумі щодо влади?
20. Політична партія, яка в січні 1919 р. намагалась підняти збройне повстання і захопити владу, але зазнала поразки.
21. Проголошення яких республік у Німеччині свідчить про значний політичний вплив комуністичних сил?
22. Що було головним підсумком Листопадової революції в Німеччині?
23. Що було однією з головних особливостей Листопадової революції в Німеччині?
24. Політичне протиборство яких партій під час Листопадової революції в Німеччині було головним?
25. Які політичні партії і сили в Німеччині були дещо пасивними під час Листопадової революції?
26. Який політичний лад встановила Веймарська республіка?
27. Основоположні принципи Веймарської Конституції?
28. Як проголошувала Веймарська конституція Німецьку державу (республіку)?
29. На який термін обирали німецький парламент (рейхстаг)?
30. На який термін обирали президента Веймарської республіки?
31. Коли було проведено вибори до Установчих зборів Німеччини?

32. Чи було ухвалено Веймарську конституцію?
33. Хто був першим президентом Веймарської республіки?
34. Хто був останнім президентом Веймарської республіки?
35. Хто призначав чи обирав голову уряду (канцлера) Веймарської республіки?
36. Хто обирав, чи призначав президента Веймарської республіки?
37. Який вищий державний орган чи посадова особа Веймарської республіки мав право запровадити в країні надзвичайний стан?
38. Який вищий державний орган чи посадова особа Веймарської республіки мав право скасувати чи призупинити дію тих статей Конституції, які проголошували демократичні права і свободи?
39. Що передбачала 48-а стаття Веймарської конституції?
40. Як сприймали консервативні сили Німеччини зміну політичного ладу країни за Веймарською конституцією, і в чому це позначалося?
41. Проаналізуйте соціально-економічне становище Німеччини у 1920-і роки.
42. Назвіть причини політичної нестабільності в Німеччині в роки Веймарської республіки (економічні, соціальні, ідеологічні, зовнішньополітичні).

Семінарське заняття № 2

Тема: Встановлення нацистської диктатури в Німеччині

Зміст семінарського заняття :

1. Політичне становище Німеччини в перші роки Веймарської республіки.
2. Виникнення нацистського руху.
3. Економічна й політична криза 1929 – 1933 років.
4. Загострення політичної боротьби і прихід НСДАП до влади.
5. Консолідація нацистського режиму в Німеччині.

1. Політичне становище Німеччини в перші роки Веймарської республіки

Підсумки німецької революції 1918 – 1919 рр. були неоднозначними й суперечливими. Ухвалена 1919 р. Веймарська конституція законодавчо оформила низку її завоювань. Німеччина стала передовою буржуазно-демократичною парламентською республікою із загальним виборчим правом, з рейхстагом – повноважним органом законодавчої влади, з відповідальністю уряду перед рейхстагом, з правом на референдум. У конституції було зафіксовано деякі соціальні права громадян, які заклали основи соціального захисту німецького населення.

Після революції, впродовж майже всього періоду 20-х років, німецькі уряди складали партії так званої веймарської коаліції: СДПН, партії Центру й НДП. Ці партії виражали інтереси передових ліберально-демократичних верств, спирались на досить широку соціальну базу, визнавали результати німецької революції 1918 – 1919 рр., умови Версальського мирного договору. Найвпливовішою партією Веймарської коаліції була СДПН. До 1920 р. в

Німеччині правив соціал-демократичний уряд. За вкрай складних умов політичної кризи 1923 р. соціал-демократи увійшли до складу коаліційного уряду й залишались у ньому до кінця року. 1928 р. знову було створено коаліційний уряд, який очолив один із лідерів СДПН Г. Мюллер. Соціал-демократи входили до складу чи навіть очолювали (Пруссія) уряди низки земель.

Однак демократичні перетворення революції 1918 – 1919 рр. були обмеженими й неповними: в політичному сенсі це було збереження рейхсрату і його впливу на законодавчий процес, великих повноважень президента (особливо за 48-ю статтею Конституції), в економічному – економічна могутність німецького юнкерства, в соціальному – статті Конституції здебільшого мали лише декларативний характер. Це давало можливість консервативно-реакційними силами розпочати боротьбу за ліквідацію самого режиму Веймарської республіки. Консерватори не визнавали результатів німецької революції, Версальського договору, пропонували встановлення в країні авторитарного, консервативного ладу, відновлення колишніх позицій Німеччини в міжнародних відносинах. Консервативний екстремізм проявився вже в перші роки після революції. У березні 1920 р. в Німеччині спалахнув антиреспубліканський капівський путч, але потужний супротив демократичних сил призвів до його цілковитого провалу. Тому реакційні кола після цього дійшли висновку, що для ліквідації режиму Веймарської республіки недостатньо лише військової сили – слід створити масову базу для антиреспубліканської боротьби. Її, на думку одного з представників німецьких реакційно-консервативних сил, великого промислово-фінансового магната Гуго Стіннеса, мав очолити виходець із народу, котрий говорив би мовою, зрозумілою пересічним німцям і був спроможним повести за собою маси. Це був багатозначний розрахунок. Справді,

демократичні статті конституції, зокрема запровадження загального виборчого права, значно розширили участь народу в політичному житті, але крім позитивних, мали й негативні наслідки. Справа полягала в тому, що на відміну від таких країн, як Англія, Франція, США Німеччина не мала глибоких демократичних традицій і досвіду розвитку демократії, зберігався становий лад, сильні позиції мілітаризму і воячини. Більшість людей, які долучались до політичної боротьби мали низький рівень політичної культури без достатньо усвідомлених переконань, легко піддавались пропаганді. Крім того, значна частина пересічних німців зберігала особливу повагу до монархії, військових керівників як захисників національних інтересів.

До чинників, що впливали на формування суспільно-політичної атмосфери в Німеччині, слід також віднести погіршення економічного становища країни після поразки у світовій війні. Господарська розруха, розпад економіки, крах фінансової системи, гіперінфляція – все це вкрай негативно позначилось на становищі не лише робітників і селян, а й ремісників, дрібних і середніх підприємців, інтелігенції і викликало гостре невдоволення, яке посилювалось через усвідомлення того, що лише на німецький народ Версальський договір покладав провину за світову війну і поклав на його плечі тягар репарацій. Оскільки Комп'єнське перемир'я та Версальський мир було підписано тоді, коли уряд Веймарської коаліції очолювали соціал-демократи, саме вони, а також комуністи стали об'єктом ненависті для значних мас населення. Невдоволення було спрямовано також проти демократії та парламентаризму. У свідомості багатьох німців парламентському ладові протистояла ідея сильної влади, яка б дбала про інтереси народу і була б готовою зруйнувати Версальську систему. Це зумовлювало зростання націоналістичних настроїв серед німецького населення. Так у Німеччині виникав феномен

консервативного екстремізму мас – масові рухи проти Веймарської республіки за створення в країні сильної авторитарної державної влади, рухи, що їх метою стала «консервативна революція». Саме такі цілі ставила Націонал-соціалістська німецька робітничка партія (НСДАП).

2. Виникнення нацистського руху

Націонал-соціалістський рух зародився за специфічних умов економічно й соціально відсталої Баварії. З її традиційним сепаратизмом і консерватизмом, з різкою поляризацією політичних сил. У дні листопадової революції, тут, як відомо виникла Баварська радянська республіка. Реакцією на неї стали різні праворадикальні об'єднання. Серед них була Німецька робітничка партія (ДАП) А. Дрекслера, яка проголосила себе безкласовою «соціалістичною організацією, що нею керують лише німецькі вожді», й поставила за мету примирення національної та соціалістичної ідей. 12 вересня 1919 р. на зборах ДАП з'явився й відразу увійшов до складу партійного керівництва Адольф Гітлер. На відміну від Дрекслера, він виступав за створення масової партії. 24 лютого ДАП було перейменовано на Націонал-соціалістську німецьку робітничу партію (НСДАП), а 29 липня 1921 р. Гітлер став її головою.

Після невдачі капівського путчу 1920 р. баварська буржуазія, генералітет, які стали на позицію вже згаданого Гуго Стіннеса, сприяли зростанню авторитету Гітлера як майбутнього вождя нації.

Рурська криза 1923 р. стала сигналом до активних дій противників республіканського ладу в Німеччині. В оточенні Г. Стіннеса виник вельми витончений план приходу до влади й ліквідації Веймарської республіки. НСДАП в ньому було відведено важливу роль. Нацисти мали організувати в Баварії «широкий патріотичний рух» на чолі

з авторитетними людьми, як генерал Людендорф. Канцлер В. Куно, виконуючи «побажання народу», був готовий передати всю владу армії. Щоправда, провал путчу Людендорфа – Гітлера 9 листопада 1923 р. підірвав вплив нової партії на націоналістичні й консервативні кола, однак судовий процес над керівниками «націоналістичної революції» в Баварії 9 листопада створив Гітлерові ореол мученика за справедливу національну справу, що допомогло відновити його позиції в НСДАП.

Ідеологія націонал-соціалізму увібрала реакційні вчення, які поширювались у Німеччині від кінця ХІХ ст. Вона розвивала погляди «фелькіше» – культурно-біологічне й містичне трактування поняття «народ», тезу про вигадану перевагу німецького народного духу над культурами інших народів, а також ідеї расизму й антисемітизму, які дедалі частіше використовували також традиційні буржуазні партії, наприклад, німецькі консерватори. Але лише нацистам вдалось їх вибудувати в єдину систему й ідеологію.

Першу програму НСДАП – знамениті «25 пунктів НСДАП» – було ухвалено 24 лютого 1920 р., значною мірою вона відбивала інтереси й суперечливі прагнення консервативної маси. Вона передбачала усунення «неправильного капіталізму», тобто вилучення нетрудових доходів і прибутків, удержавлення великих підприємств і участь трудящих в їхніх прибутках, розширення пенсійного забезпечення, створення «здорового середнього стану», передачу під контролем муніципалітетів універмагів в оренду дрібним торговцям, здійснення земельної реформи й заборону спекуляції землею. Було підкреслено намір подолати класову боротьбу і згуртувати всі верстви в рамках «народної спільноти». Соціально-економічні заходи мали державно-благодійний характер і було проголошено формулу «спільна користь вища за власну», а державу – гарантом прав законослухняних громадян. Здійснення

принципу «фюрерства» – вождизму як основи побудови партійної і державної ієрархії згори до низу – мало якнайкраще забезпечити функціонування суспільства і держави. 1924 р. під час перебування після «пивного путчу» в ландберзькій в'язниці Гітлер висловив свої погляди і наміри в книзі «Майн кампф» («Моя боротьба»), основний зміст якої склали обґрунтування потреби розширення життєвого простору для німців, лютий антимарксизм і звірачий антисемітизм. Весь цей твір було пронизано ідеологією боротьби в дусі соціал-дарвінізму.

Доктрину нацизму було орієнтовано на створення Третього рейху – тисячолітньої держави арійської раси. Расова ієрархія, в якій німці мали панівне становище, мала стати основою нового світового порядку. Боротьбу за світове панування Гітлер вважав не просто експансією для досягнення економічних і політичних цілей, а тотальною війною, в якій німецька нація мала затвердити своє право вищої раси. Концепція націонал-соціалізму поставала як вище знання містичного походження і була пов'язана з окультизмом. Поряд з ідеями створення станово-корпоративної системи, домінантної ролі держави в економічному житті, однопартійної системи, характерними для всіх фашистських рухів, націонал-соціалізм обґрунтовував особливий морально-етичний кодекс, культ сили, боротьби, крові, як прояву справжньої здорової людської сутності. Містичну й фанатичну віру в ідеали націонал-соціалізму, сліпе підпорядкування волі фюрера, готовність до особистої саможертвності, Гітлер вважав природньою нормою партійного життя.

Гасловий стиль і невизначеність окремих положень та вимог програми НСДАП і книги Гітлера, давали можливість ідеологічного маневрування, аби дійти до свідомості кожного і створити масовий рух. Спочатку обличчя НСДАП, її структуру, і штаб внутрішньополітичного життя визначали

вчорашні солдати, котрі сподівалися знайти в її лавах свою потребу, яка виникла під час війни в легендарному окопному братстві, в нових формах спілкування, і проявити в мирних умовах те презирство до життя і смерті, в якому їх виховав час.

Надалі нацистське керівництво зробило ставку на створення мережі військових і напіввійськових організацій, молодіжних, благодійних і професійноорієнтованих об'єднань. До них залучали насамперед маси середнього стану. На виборах до рейхстагу у травні 1924 р. нацисти отримали 6,5% голосів і 32 депутатські місця в парламенті.

Однак у цей період стабілізація економічного й фінансового становища Німеччини, що почались 1924 р. і тривала до 1929 р., та стрімке економічне піднесення зміцнили режим Веймарської республіки на якийсь час. НСДАП же опинилась у стані занепаду. Масова база консервативного екстремізму за умов нормалізації економічної ситуації і покращення становища соціальних низів німецького суспільства різко звузилась. На виборах 1928 р. НСДАП отримала 800 тис. голосів, тобто лише 2,5% від загального числа виборців; в рейхстазі із 490 депутатів було лише 12 представників від НСДАП.

3. Економічна й політична криза 1929 – 1933 років

Світова економічна криза, що почалась 1929 р., різко змінила економічну й політичну ситуацію в Німеччині. Влітку 1932 р., коли економічна криза досягла найвищої точки свого розвитку, загальний обсяг промислової продукції Німеччини складав лише 58% від докризового 1929 року. В окремих галузях важкої промисловості скорочення виробництва було ще більшим. Приміром, виплавка чавуну і сталі скоротилась за ці три роки втричі, а

продукція суднобудування – в чотири рази. Практично припинилось будівництво. Зовнішня торгівля країни скоротилась у 2, 5 рази. В тяжкому становищі опинився аграрний сектор, особливо дрібні селянські господарства, яким було припинено урядові дотації. На кінець 1932 р. число цілковито безробітних досягло 7,5 млн. осіб. При цьому допомогу з безробіття отримували лише 20% із них. Приблизно стільки ж було зайнято неповний робочий тиждень. Середня заробітна платня німецьких робітників знизилась за 1929 – 1932 рр. від 53 до 22 марок на тиждень, це при тому, що офіційний прожитковий мінімум родини з 4 осіб становив тоді 39 марок на тиждень.

Катастрофічно погіршилось за роки кризи становище мільйонів дрібних власників у містах і селах. Сотні тисяч селян, дрібних торговців і ремісників розорилися. Буквально зникав середній клас.

Порівняно з іншими провідними країнами, наслідки економічної кризи для Німеччини стали особливо тяжкими. Її фінансові ресурси були набагато меншими, вона не мала колоній, великих зарубіжних інвестицій, навпаки, німецька економіка розвивалась у 20-і роки значною мірою за рахунок зовнішніх позик. Крім того, Німеччина до початку 30-х років щороку сплачувала великі репараційні внески.

За умов кризи коаліційний уряд на чолі з представником СДПН Г. Мюллером у березні 1930 р. подав у відставку. Новим канцлером став лідер партії Центру Г. Брюнінг. Уряд Брюнінга був «президіальним кабінетом». До нього належали представники партії Центру й НДП, які в парламенті з 490 мали лише 103 депутатські мандати. Тому, не маючи достатньої підтримки в рейхстазі, він діяв на основі надзвичайних президентських указів в обхід звичної парламентської практики. «Президентське правління» на основі ст. 48 конституції розпочалось у липні 1930 р., з надання канцлерові надзвичайних повноважень для

реалізації програми виходу з кризи. Уряд Брюнінга взяв курс на скорочення соціальних програм, збільшення прямих і непрямих податків, підтримку найбільш рентабельних підприємств і галузей, здійснення дефляційної політики. Уряд також здійснював фінансове «оздоровлення» банківської системи, в результаті чого контрольні пакети акцій багатьох великих банків опинились у державній власності. Під централізований контроль було взято всю систему ціноутворення й рівень заробітної платні. За певної ефективності урядового курсу, ці жорсткі заходи викликали розбіжності в урядових колах, хоча будь – які антиурядові виступи жорстко придушували. Загалом, прихід до влади уряду Брюнінга був спробою згуртування держави й суспільства на основі авторитаризму.

У вересні 1930 р. Брюнінг переконав президента П. Гінденбурга достроково розпустити парламент і призначити нові вибори. Однак їхні результати стали справжньою несподіванкою. Соціальна база правлячого блоку звузилась. На виборах до рейхстагу 14 вересня втрат зазнали всі буржуазні партії, крім партії Центру – разом вони отримали 209 із 577 мандатів. Нацистська і націоналістська партії (НННП) завоювали 148 місць у парламенті (відповідно 107 і 41), комуністи й соціал-демократи – 220. За НСДАП голосували більшість молодих виборців (майже 3 млн. тих, хто вперше брав участь у виборах). За результатами цих виборів, другою фракцією за чисельністю після соціал-демократів стала фракція націонал-соціалістів.

Ці результати свідчили про значні зміни в свідомості виборців. Падала довіра до партій Веймарської коаліції, посилювались ідеї «антипарламентської революції», встановлення авторитарної влади на чолі з «народним диктатором».

НСДАП уміло використовувала у своїх інтересах це зміщення в масовій свідомості. Від перших же днів кризи вона активізувала агітаційну роботу в масах. Селянам нацисти обіцяли звільнення з-під гніту лихварів (від «процентного рабства»). Перед масами дрібної буржуазії вони викривали «хижаків-капіталістів» і обіцяли боротися за інтереси «здорового середнього стану». Робітникам обіцяли забезпечити участь у прибутках промислових підприємств. Використовуючи невдоволення народу Версальською системою, гітлерівці вели націоналістичну пропаганду. Називаючи німців стражденним народом, вони фактично пропагували війну за визволення від «пут Версаля», створили собі рекламу борців за національне визволення Німеччини.

Ідеї націоналізму й шовінізму нацистські пропагандисти протиставляли ідеям інтернаціоналізму, що їх сповідували комуністи. Серед німецьких робітників НСДАП поширювала думку, що робітники країн-переможниць живуть на кошти, отримувані з німецьких репарацій, а отже, за рахунок пограбування Німеччини. Тому шлях до справедливості лежить не через інтернаціональне об'єднання робітників усіх країн, а через об'єднання і згуртування німецької нації. Активна нацистська пропаганда справляла значний вплив на маси. Авторитет НСДАП почав за умов кризи стрімко зростати.

Нацистська партія в цей час уже мала разючу відмінність від тієї невеликої екстремістської групи, якою вона була у 20-ті роки. Сформувалась її ідеологічна доктрина, в основу якої було покладено ідеї Гітлера, висловлені в «Майн кампф». Гітлер здійснив організаційну перебудову партії, яка стала прообразом Третього рейху. Штурмові загони СА і особисту гвардію фюрера створювали як ядро нової армії та системи державної безпеки. Було створено партійний суд,

політичні відділи, що фактично дублювали державні відомства (наприклад, економічний відділ НСДАП, зовнішньополітичний та ін.), сформовано систему суспільних організацій, які підтримували нацистів (молодіжних, жіночих, інтелігенції, спортивних), а також професійних корпоративних союзів. Від 1928 р. створювали територіальні відділення НСДАП. Всю Німеччину й регіони Чехословаччини, Австрії, Бельгії, Польщі з компактним проживанням німецького населення було поділено на гау з далішим поділом партійних організацій на міські, районні відділення, повіти, вуличні і квартальні блоки. В рамках такої мережі було створено пірамідальну систему фюрерства. Зростання авторитету і впливу НСДАП змінило ставлення до неї великого капіталу. Від осені 1931 р. найбільші організації промисловців Німеччини почали дедалі рішучіше вимагати приходу Гітлера до влади. Але президент Гінденбург, котрий негативно ставився до нацистського лідера, не погоджувався на пропозиції призначити його канцлером.

Гітлер обрав нову стратегію боротьби за владу. Він зробив ставку не на збройне її захоплення, а на прихід до влади через боротьбу в рамках парламентської демократії, тобто легітимними методами, що дало б підстави говорити про її законність. Ще до наступу економічної кризи Гітлер казав, що дії нацистських депутатів у парламенті розраховано на поступове його використання з метою легального завоювання влади. «Замість завоювання влади силою зброї, – заявив він, – ми засмутимо депутатів-марксистів тим, що сунемо наші носи до рейхстагу. І хай на те, щоб перемогти їх за кількістю голосів, знадобиться більше часу, ніж на те, щоб їх потім розстріляти, врешті-решт їхня ж власна конституція вручить успіх нам у руки». А Й. Геббельс, котрий був ще до приходу нацистів до влади керівником відділу пропаганди НСДАП, заявляв так: «Ми йдемо до рейхстагу, щоб добути в арсеналі демократії зброю

проти неї. Ми стаємо депутатами, щоб паралізувати Веймарську республіку, використовуючи її ж підтримку».

Кабінет Г. Брюнінга пішов у відставку 30 травня 1932 р., а разом з ним з політичної арени зійшла група політиків, які ще асоціювалися з веймарською коаліцією. Найгучнішою акцією кабінету Брюнінга стала заборона штурмових загонів СА, чия чисельність становила близько 500 тис. осіб. Але цей акт викликав невдоволення найширших політичних кіл, які вважали СА єдиною протипагою численним воєнізованим формуванням лівих партій.

Канцлером став правий діяч партії Центру Франц фон Папен, чий уряд – «кабінет баронів» – цілком складали представники відверто антиреспубліканських сил і він не мав більшості в парламенті. Він також був президіальним і правив за допомогою надзвичайних декретів. Роль парламенту ще більше знизилась. Якщо 1930 р. парламент збирався 94 рази, то 1931 р. – 41, а 1932 р. – 13 разів. Якщо 1930 р. було видано 5 надзвичайних декретів і ухвалено 98 законів, то 1931 р. – відповідно 44 і 34, а в 1932 р. – 66 і 5. Надзвичайні закони мали переважно соціально-економічний зміст, який, втім дедалі частіше поєднували з заходами з забезпечення «внутрішнього порядку».

Впливовою фігурою в кабінеті Фон Папена став міністр оборони К. Шлейхер. Генерал Шлейхер негативно ставився до можливості приходу фашистів до влади і вважав, що Німеччина не може вийти із кризи без кардинальної перебудови конституційного механізму. Однак він вважав, що після успіху П. Гінденбурга на президентських виборах 1932 р., коли в другому турі він отримав 53% голосів, а його суперник А. Гітлер і комуніст Е. Тельман відповідно 36,8% і 10,2%, є можливість збільшити представництво в парламенті партій, які були б альтернативою і лівим, і НСДАП.

Шлейхер радив фон Папену домогтися від Гінденбурга рішення про розпуск рейхстагу і призначення нових виборів.

Рейхстаг було розпущено, і в липні 1932 р. відбулись нові вибори. Консервативні партії, незважаючи на те, що партія Центру, яка збільшила кількість своїх депутатів у парламенті від 68 до 75, загалом втратили свої позиції. Місць у цьому парламенті вони мали менше, ніж у попередньому. На 10 депутатів менше стало і в СДПН – 133 депутатські мандати замість 143 до цього. Збільшила своє представництво в рейхстазі КПГ (від 77 до 89). Але справжнім тріумфом стали вибори для НСДАП. Вона привела в парламент 230 депутатів (у рейхстазі попереднього скликання їх було 148) і створила найбільшу фракцію. В такій ситуації уряд фон Папена почав зондування можливості створення коаліційного кабінету за участю Гітлера. Однак той на хвилі успіху НСДАП на виборах не погодився на другорядну роль у коаліційному уряді і прямо заявив під час зустрічі з фон Папеном: «Я вважаю ваш кабінет лише тимчасовим рішенням і далі докладатиму своїх зусиль для перетворення своєї партії у найсильнішу в країні. Посада канцлера тоді сама впаде мені до рук». Успіх гітлерівців на парламентських виборах улітку 1932 р. і динаміка їхнього представництва в рейхстазі 1928 р. давали підстави для таких сподівань. Гітлерові потрібні були нові вибори. Тому, використовуючи свою перевагу в рейхстазі, яка, втім, не давала парламентської більшості, нацисти вступили до тактичного блоку з комуністами у справі повалення уряду фон Папена. Разом вони ініціювали оголошення недовіри урядові. Нові вибори до рейхстагу було проведено 6 листопада 1932 р. і вони дали несподівані результати: вони виявили тенденцію до посилення компартії, яка отримала 100 мандатів, соціал-демократична партія знову втратила – у неї лишився 121 мандат, і справжньою невдачею були результати для НСДАП – замість 230 у попередньому, вона отримала в новому парламенті 196 мандатів. Хоча ці результати мали свою

особливість: комуністи збільшили представництво за рахунок соціал-демократів, а нацисти втратили за рахунок переходу частини виборців до союзної їм НННП. Все ж цілковито ліві партії, які в попередньому парламенті мали спільно 222 місця, в новому отримали 223, а НСДАП і НННП – відповідно 267 і 247 (тобто на 20 менше).

Результати виборів не давали підстав говорити про початок якоїсь кризи нацистської партії. Вона завоювала репутацію лідера і її підтримували мільйони німців. В радянській історичній літературі, зазвичай, підкреслювали, що серед робітничого класу вплив НСДАП був незначним. Це не так, серед виборців НСДАП були підприємці й робітники, селяни й ремісники, військові й інтелігенти, молодь. Чимало було тих, хто втратив свій соціальний статус або намагався його зберегти. Особливо показовою була популярність нацистів серед кваліфікованих робітників. В лавах нацистської партії їх було 28 %, тоді як в КПН лише 11%.

4. Загострення політичної боротьби і прихід НСДАП до влади

Попри посилення впливу НСДАП перемога нацизму в Німеччині не була неминучою. Аж до 1933 р. в країні існували сили опору фашизму. Активно діяли масові робітничі партії – СДПН і КПН. Щоправда кількість виборців СДПН упродовж 1929 – 1932 рр. дещо зменшилась. Але ще й 1932 р. вона вела за собою 22% виборців. Під керівництвом СДПН діяло найбільше профспілкове об'єднання Німеччини – Загальний німецький профспілковий союз. У розпорядженні партії були сильні воєнізовані загони рейхсбанера – «Залізний фронт». Тисячі чинів СДПН обіймали посади в органах державної влади, управлінні на місцях, а в Пруссії до літа 1932 р. існував соціал-демократичний уряд Отто Брауна.

Досить сильними були і позиції КПН. Більше того, на відмінну від СДПН, чий позиції від виборів до виборів, хоча й не так відчутно, але все ж таки слабшали, позиції КПН міцніли. Про це свідчать вище наведені цифри. Комунисти також мали воєнізовані загони «Союзу червоних фронтовиків».

Отже, позиції обох робітничих партій Німеччини в роки кризи були достатньо сильними і за умови єдності їхніх дій прихід нацистів до влади був би вельми проблематичним, або ж і взагалі неможливим. Однак такої єдності не було. Обидві партії мали антифашистські позиції, але висували різні стратегічні концепції свого політичного курсу.

Керівники СДПН були рішучими прихильниками режиму буржуазно-парламентської республіки, що його вони вважали формою еволюції капіталістичного ладу до соціалізму. Тому лідери СДПН спрямували свої зусилля на підтримку Веймарської республіки, підтримували всі заходи державного регулювання, які було запроваджено в роки кризи. Вони вважали посилення ролі держави основою для соціалістичної трансформації капіталізму. Лідери соціал-демократичної партії підтримали економічні заходи уряду Брюнінга, спрямовані на посилення ролі держави. Але при цьому не враховували того, що це був явний поворот урядових кіл до більш жорсткої економічної політики, який відбивав перехід провідних груп німецького капіталу від підтримки парламентаризму до авторитарних методів управління.

Політику СДПН, як і політику буржуазних партій, яка ставила під загрозу основи демократії в країні, керівництво КПН справедливо критикувало. Але воно ж закликала німецьких трудящих не до боротьби за зміцнення й демократизацію режиму Веймарської парламентської республіки, а до революційного повалення цього режиму як форми диктатури буржуазії, яка ставала дедалі

реакційнішою. Стратегічний курс КПН спирався на положення програми Комуністичного Інтернаціоналу, ухваленої на шостому конгресі Комінтерну 1928 р., яка передбачала, що компартії країн високорозвиненого капіталізму мають ставити своїм головним завданням підготовку до соціалістичної революції.

Ці два стратегічні курси, що їх дотримувались на початку 30-х рр. СДПН і КПН, були несумісними. Вони ж визначали і тактичну лінію партій. І СДПН, і КПН були антифашистськими партіями, але пропонували різні методи боротьби з нацизмом.

Соціал-демократи вважали нацизм лише рухом невдоволених економічною кризою середніх верств і вважали, що він може значно послабитись, коли криза мине й економічний стан населення покращиться. Тому вони недооцінювали загрозу встановлення нацистської диктатури. Лідери СДПН орієнтувались на підтримку чинних буржуазних урядів як «меншого зла» порівняно з нацизмом. Теорія «меншого зла» була основою тактики СДПН в період кризи. Вона й зумовила підтримку соціал-демократами традиційних правих партій і президента П. Гінденбурга, якого також вважали «меншим злом» порівняно з Гітлером. Насправді ж Гінденбург у січні 1933 р. зіграв важливу роль у призначенні Гітлера канцлером.

Компартія критикувала теорію «меншого зла» і закликала до рішучої боротьби проти загрози фашизму. Але лідери КПН, з огляду на вказівку Комінтерну, не бачили різниці між режимом буржуазно-парламентської демократії та режимом фашистської диктатури. Діячі КПН дуже часто називали фашистським навіть уряд Брюнінга. Ототожнення режиму буржуазно-парламентської демократії з режимом фашистської диктатури вело в агітації КПН до висновку, що для ліквідації загрози фашизму слід повалити капіталізм,

встановити диктатуру пролетаріату й проголосити Радянську Німеччину.

Це була нереальна альтернатива. Поєднати її з тактичним курсом СДПН було неможливо. Все це зумовило фактично ворожі відносини між СДПН і КПН. СДПН закликала до зміцнення Веймарської республіки, а КПН виступала за ліквідацію цього режиму. Тому керівництво СДПН дійшло висновку, що компартія, принаймні така ж небезпечна, як і нацистська партія. Лідери СДПН до певної міри поділяли ілюзію традиційних буржуазних партій про можливість «приручення» націонал-соціалістів, тим паче, що націонал-соціалісти не раз заявляли, що дотримуватимуться конституції і застосовуватимуть лише легальні методи боротьби. Тому керівники соціал-демократів часто стверджували, що слід насамперед боротися проти комуністів, що боротьба проти них не менше, а навіть більше важлива, ніж боротьба проти нацистів. А керівники компартії давали таку ж одіозну оцінку соціал-демократам. Комуністи, стверджували вони, борються проти капіталізму і фашизму, соціал-демократи ж захищають капіталізм, а отже й фашизм, який є останньою ставкою капіталізму, що помирає. Тому вслід за Комінтерном німецькі комуністи оцінювали соціал-демократію як «ліве крило» фашизму, як «соціал-фашизм»

Із цього робили висновок, що КПН мусить завдати головного удару по соціал-демократії як по небезпечній силі на шляху згуртування робітничого класу в боротьбі проти фашизму й капіталізму. Боротьба проти СДПН видавалась керівництву КПН нагальнішою і важливішою, ніж боротьба проти НСДАП. Найпоказовішою акцією КПН проти соціал-демократів була підтримка ініційованого націонал-соціалістами 1931 р. референдуму проти соціал-демократичного уряду Пруссії.

Після листопадових виборів до рейхстагу 1932 р., на яких за НСДАП проголосувало на 2,5 млн. виборців менше, ніж на попередніх у липні 1932 р., а електорат КПН збільшився, провідні групи великого капіталу активізували боротьбу за те, щоб схилити президента Гінденбурга якомога швидше залучити націонал-соціалістів до участі у формуванні уряду. Небезпека такого розвитку подій зростала. Але й за такої ситуації ні соціал-демократи, ні комуністи не змінили своїх політичних курсів, і як і раніше, головні удари спрямовували один проти одного. Керівники СДПН орієнтувалися на традиційні буржуазні партії. А в лідерів комуністів успіх КПН на виборах і поразка СДПН викликали справжню ейфорію, впевненість у тому, що наближується час перемоги.

Після формування нового складу Рейхстагу президент П. Гінденбург надав повноваження канцлера генералові К. Шлейхеру. Цей кабінет, як і попередні – Г. Брюнінга і Ф. фон Папена – не мав довіри парламенту. За короткий період канцлерства Шлейхер зробив спробу зреалізувати свій план розколу НСДАП, про який він 1 грудня 1932 р. повідомив П. Гінденбургові під час обговорення питання свого призначення. План полягав у тому, щоб залучити до урядової коаліції представників лівого крила націонал-соціалістської партії під керівництвом Г. Штрассера, а також представників інших націонал-соціалістських угруповань. План Шлейхера невдовзі довів свою непридатність. Штрассер справді вийшов із НСДАП після жорстких зіткнень із Гітлером, але жоден її впливовий член за ним не пішов. Отже, спроба розколу нацистської партії виявилась невдалою, як і пропозиція розпуску КПН і НСДАП. 23 січня 1923 р. Шлейхер зустрівся з президентом і повідомив, що немає жодної можливості сформувати уряд, який би спирався на парламентську більшість, якщо тільки не призначити канцлером Гітлера. Єдиною альтернативою

цьому є оголошення надзвичайного стану і розпуск рейхстагу. Шлейхер попросив у президента повноважень на це. Але Гінденбург відмовився їх надати. Відмовив він і у відповідь на нове прохання генерала 28 січня 1933 року. Після цього Шлейхер подав у відставку. 30 січня 1933 р. президент Гінденбург запропонував Гітлерові посаду канцлера.

5. Консолідація нацистського режиму в Німеччині

Німецьке суспільство загалом сприйняло призначення А. Гітлера канцлером як чергову зміну кабінету, до яких воно вже звикло. Новій владі достатньо швидко – за 18 місяців – вдалось консолидуватися, при цьому зберігаючи видимість того, що це відбувається в рамках чинної конституції. І хоча республіканської конституції скасовано не було, дії її положень було цілеспрямовано ліквідовано спочатку в річищі попередньої практики – надзвичайними законами, а потім позанормативними актами в дусі принципу «право – це те, що слугує користі народу». За інтереси й потреби народу, нації видавали інтереси й потреби нацистського режиму.

Наступ на своїх політичних супротивників нацисти розпочали з провокаційного підпалення рейхстагу. 28 лютого 1933 р. було видано декрет «Про захист народу й держави», який скасував гарантії особистих прав і свобод – свободи слова і преси, об'єднань і зборів, таємницю листування й телефонних розмов, недоторканність житла; було обмежено аж до загрози конфіскації права власності. Цей же закон запровадив смертну кару за участь у антифашистській боротьбі.

5 березня 1933 р. за умов репресій, які розпочалися після підпалення рейхстагу та зухвалого політичного й

ідеологічного тиску з боку НСДАП, відбулися вибори до рейхстагу. Хоча нацистам вдалося обійти СДПН і КПН, вони не здобули двох третин голосів у парламенті, необхідних для ухвалення законів, які мали б змінити конституцію. Тому відразу після виборів мандати комуністів анулювали, а їх фракцію заарештували. Водночас Гітлер вирішив продемонструвати своє позитивне ставлення до політичних союзників НСДАП: відкриття рейхстагу відбулось 21 березня в гарнізонній церкві в Потсдамі, де Гітлер і Гінденбург потисли один одному руки, що мало показати примирення із старою Пруссією.

24 березня рейхстаг ухвалив закон «Про подолання злиденного становища народу і рейху», за нього проголосували депутати всіх буржуазних партій. Закон надавав право упродовж чотирьох років ухвалювати закони без участі рейхстагу, рейхсрату і президента. Цей закон фактично скасовував поняття конституційності держави. Його основою стало об'єднання законодавчої та виконавчої влади в одних руках.

Однією з основних цілей нацистів було формування єдинообразної системи управління та зміна ідеології діяльності всіх сфер життя держави й суспільства, підпорядкування їх єдиній волі. На основі законів від 28 лютого і 24 березня розпочався процес «уніфікації». Уніфікацію земель було здійснено навесні 1933 р. і взимку 1934 року. В її процесі формувались, а потім і взагалі їх було ліквідовано, демократичні представницькі органи влади, зокрема рейхсрат; згідно з законом 7 квітня 1933 р. «Про злиття областей з імперією», суверенні права земель передали рейхові. В землі з Берліна було призначено намісників, (зазвичай гауляйтери НСДАП). Вони мали право призначати і звільняти державних чиновників будь – якого рангу, а також суддів. За законом 30 січня 1934 р., ландтаги взагалі було ліквідовано, а штатгальтери – підпорядковано

імперському урядові. Рейхсрат було ліквідовано у лютому 1934 року. Від початку в розв'язанні кадрових питань виникли розбіжності між функціонерами НСДАП та уповноваженими СА (штурмових загонів) на місцях, котрі намагались розставити на посади своїх людей, що призвело до свавілля в кадрових призначеннях та викликало невдоволення партійних і державних керівників. 7 квітня 1933 р. у зв'язку з цим був прийнятий закон «Про відновлення професійного чиновництва». Він закріпив за органами НСДАП право на звільнення й заміну чиновників. Закон також декларував «очищення від євреїв і марксистів» державних і суспільних організацій, сфери вільних професій та приватних підприємств. В контексті здійснення уніфікації було ухвалено 1 грудня 1933 р. також «Закон про гарантії єдності партії та держави». Він визначав НСДАП «носієм німецької державної ідеї», підкреслював нерозривність зв'язку партії та держави, обґрунтовував необхідність жорсткого контролю за всією управлінською вертикаллю і визнавав усіх учасників нацистського руху опорою влади й держави.

Ліквідація політичних партій стала однією із цілей НСДАП. Компартію було заборонено невдовзі після підпалення рейхстагу. Навесні 1933 р. почався наступ на організований робітничий рух. У травні 1933 р. нацисти розгромили реформістські профспілки, тоді ж про своє беззастережне підпорядкування НСДАП заявили решта профспілкових об'єднань. 10 травня 1933 р. нацисти захопили партійні будинки СДПН, конфіскували її майно й видання газет і журналів, а 26 травня було ухвалено закон про конфіскацію. 22 червня діяльність соціал-демократичної партії заборонили. У червні – липні 1933 р. решта політичних партій Німеччини добровільно чи примусово мусили припинити свою діяльність і зійшли з політичної арени. 14 липня 1933 р. було ухвалено «Закон проти

утворення нових партій». Він допускав діяльність єдиної партії – НСДАП.

У жовтні 1933 р. рейхстаг було розпущено, й нові вибори відбулись одночасно з референдумом про ставлення до Ліги Націй. 639 місць у рейхстазі отримала НСДАП, а решту 22 мандати – представники колишніх буржуазних партій та союзів підприємців. Таким чином, рейхстаг фактично перетворився на орган нацистської партії, який своїми рішеннями не лише забезпечував видимість дотримання положень конституції, а й надавав рішенням уряду особливої ваги в країні і за кордоном.

В царині економіки здійснювали перетворення, спрямовані на створення всеохопної системи державно-монополістичного регулювання. Нацистська диктатура зберегла недоторканість принципу приватної власності. Вона відразу ж розпочала співпрацю з керівниками нацистської економіки. 15 липня 1933 р. було утворено Генеральну раду німецького господарства, до якої ввійшли найбільші підприємці, було розширено права міністерства економіки у здійсненні контролю над кредитами, цінами і створенням нових монополістичних об'єднань. Водночас, 11 липня 1933 р. міністр внутрішніх справ Фрік направив імперським намісникам і земельним урядам циркуляр про перемогу «німецької революції» та вступ її в «стадію еволюції», тобто нормальної, відповідної законам творчої роботи. І далі: «Будь-яку спробу саботажу німецької революції, що може проявитися в неправомірних вторгненнях до господарської сфери та в ігноруванні розпоряджень носія державного авторитету, слід карати якомога жорстокіше, хто б це не був».

Ліквідація економічної свободи в її ліберальному розумінні була однією з умов відносної самостійності нацистського режиму. Тому нацистське керівництво не погодилося беззастережно прийняти висунені навесні

1933 р. міністерством праці пропозиції про реорганізацію господарської системи в дусі станової держави з її авторитарним принципом «господар у своєму домі», відповідно до якого сам «господар» визначав і ціни, і зарплату.

Заперечення стосувались принципів саморегулювання, на основі яких можна було вирішувати конфлікти між сферами економіки, але насамперед між працею і капіталом. Так навесні 1934 р. у суперечках між Ф. Тіссеном і головою німецького трудового фронту Р. Леєм, котрий наполягав на праві «довірених осіб праці» визначати рівень зарплатні, Гітлер виступив на боці Р. Лея.

Від 1933 р. питанням нової економічної структури займався міжвідомчий комітет у справах професійних станів. Восени 1933 р. було ухвалено «Закон про тимчасову професійну структуру Німеччини», а навесні 1934 р. – «Закон про підготовку органічної побудови німецької економіки». Згідно з «Законом про економічні заходи» від 3 липня 1934 р., відомство призначеного міністром економіки Я. Шахта стало центром регулювання зовнішньої і внутрішньої торгівлі й ціноутворення. У листопаді відбулось укрупнення господарських структур. Так складалась грандіозна система централізованого управління господарством. Відповідно, самостійність галузей у формуванні ринку товарів і капіталів було замінено жорстким регламентуванням. Були відчутними мобілізація і концентрація сил та коштів під контролем численних і організованих ієрархічно господарських і виробничих керівників. На практиці це означало перерозподіл трудових і матеріальних ресурсів на користь найпотужніших груп важкої промисловості й перспективних електротехнічної та хімічної галузей. Новий корпоративізм дисциплінував середні верстви і фактично зумовив втрату традиційного впливу профспілкового руху й завершив його ліквідацію.

10 січня 1934 р. «Закон про організацію національної праці» скасував усі права виробничих рад.

Важливу роль у справі дисциплінування й мобілізації робітників під гаслами «ліквідації класової боротьби», «національного й соціального примирення» виконував Німецький трудовий фронт (ДАФ), перший з'їзд якого відбувся 10 травня 1933 року. Цьому передувала безуспішна боротьба за завоювання організованого робітничого руху. Ще 1929 р. партійний з'їзд НСДАП у Нюрнберзі вирішив створити Націонал-соціалістську організацію виробничих осередків (НСБО). Однак до середини 1932 р. вона налічувала лише трохи більше, ніж 100 тис. осіб, об'єднуючи здебільшого службовців. Природа НСБО була двоїстою: як засіб тиску на підприємців, осередки неминуче втягувались до профспілкової боротьби, брали участь у страйках, у свій спосіб відбиваючи стихійний антикапіталізм рядових учасників нацистського руху. Загалом частка робітників серед членів НСДАП становила 30%, але досягнена вона була насамперед за рахунок зайнятих на дрібних і середніх підприємствах.

Однак, Німецький трудовий фронт (ДАФ) був організацією принципово іншого типу, першою спробою соціального партнерства в Німеччині. Він об'єднував у своїх органах на основі паритетного представництва робітників, службовців і підприємців – «усіх німців, які працюють головою і руками», тобто керівників підприємств і тих, хто працював на підприємствах. Таким чином, Трудовий фронт вписувався до державно-корпоративної системи. Від господарських об'єднань його відрізняло те, що вони займалися питаннями господарської діяльності, а діяльність ДАФ було спрямовано на «ідейно-політичне виховання». Було введено «соціальні суди честі» за порушення «соціальних зобов'язань» не лише робітниками, а й роботодавцями, в результаті чого різко зменшилась

кількість трудових конфліктів. Щорічні професійні змагання на виробництві серед молодих робітників та учнів сприяли зростанню кваліфікації, продуктивності праці, підвищували її суспільну значимість. Проводили конкурси між підприємствами на звання «зразкових»; постійною стала кампанія «краса праці». Культурно-масовою роботою займалася створена у листопаді 1939 р. організація «Після роботи», яку згодом було перейменовано в Націонал-соціалістське об'єднання «Сила через радість». Все це мало неминучі соціальні наслідки, які значно перевищували кошти, витрачені на удосконалення охорони праці, гігієнічне й естетичне оформлення робочих місць чи будівництво баз відпочинку. Суттєвим було те, що Німецький трудовий фронт не займався умовами продажу робочої сили – це цілком перебувало у компетенції нацистських державних органів.

Робітничий кооперативний рух, який у Німеччині існував і до приходу нацистів і мав значні матеріальні засоби, досвідчені кадри і кваліфікованих робітників, поступово інтегрувався до нової системи. Споживчі й збутові кооперативи – основні конкуренти дрібних крамарів – у 1934 – 1935 рр. перетворились на суспільне підприємство ДАФ ГМБХ, а Союз соціальних будівельних підприємств – на «Дойче-Бау-АГ», житлові товариства 1934 р. було об'єднано в єдину організацію. Цьому передували погроми й залякування, зміна керівництва і зменшення фінансування, примус до вступу в НСДАП під загрозою звільнення чи позбавлення житла. Змінювалась і система цінностей кооперативного руху: демократичне самоуправління заступало фюрерство, в нацистському дусі було трансформовано принципи солідарності і взаємодопомоги. Зокрема, в діяльності інспірованого НСДАП руху поселенців ішлося спочатку про патріархальний зв'язок людини з землею і створення селищ поза великими містами під

девізом «Простір без народу». Однак згодом з'ясувалось, що йшлося про вирішення соціальних проблем за рахунок самих жителів, що якість житла вкрай низька, а найголовніше, створювали армію, готову рушити на Схід, але вже під гаслом «Народ без простору».

Саме призначення й зміст уніфікації проголошували відновленням ідентичності інтересів держави й суспільства. Однак процес створення нових суспільних зв'язків не був органічним, його здійснювали згори, в насильницький спосіб. Репресивним органам належала ключова роль у забезпеченні панування НСДАП. Так, нормальне судочинство дедалі частіше підпорядковували особливим постановам, підмінювали особливими судовими органами. У квітні 1934 р. вищою судовою інстанцією стала Народна судова палата, членів якої призначав особисто Гітлер. До початку війни ця установа засудила 225 тис. осіб, а до 1945 р. було винесено 5 тис. смертних вироків.

На першому засіданні кабінету Гітлера 30 січня 1933 р. з армійськими керівниками уряд домовився, що рейхсвер не будуть використовувати для придушення страйків. Хоча, як відомо, військове командування Німеччини давно мало під прицілом «внутрішнього ворога», і навіть розробляло плани на випадок громадянської війни; його ідеалом лишалась армія, спрямована лише проти зовнішнього ворога. Така позиція армійської верхівки давала режимові свободу дій при формуванні й використанні власної «армії громадянської війни», якою могли стати воєнізовані загони НСДАП. Створювали й нові структури. 31 січня 1933 р. міністерство внутрішніх справ Пруссії очолив Г. Герінг, під контроль якого перейшов 76-тисячний корпус пруської поліції. При цьому відомстві 26 березня 1933 р. виникла таємна державна поліція – гестапо. Своєю могутністю вона не в останню чергу завдячувала досьє, які збирали ще в 20-ті роки. До весни 1934 р. шеф СС Баварії Гімmlер

зосередив у своїх руках керівництво всією політичною поліцією Німеччини. 20 квітня він підпорядкував собі гестапо, чим започаткував централізацію і самостійність каральної машини. Важливе місце в цій системі зайняла служба безпеки – СД, яку називали мозком партії і держави.

У березні 1933 р. в Німеччині розпочали створювати концентраційні табори, які спочатку було підпорядковано поліції, СА й СС, однак восени їх передали винятково під контроль СС, що стало основою могутності цієї організації. До початку війни через них пройшли 1 млн. німців. Разом же до 1945 р. на території Німеччини налічували 1100 концтаборів; через них пройшли 18 млн. осіб, із яких 12 млн. загинули. Респектабельні фірми постачали печі для крематоріїв і газ для душогубок. Імперський банк Німеччини зберігав золоті коронки й корпуси наручних годинників убитих, а найбільші німецькі фірми отримували безплатну робочу силу.

Однак у самій НСДАП зростало напруження у відносинах спочатку між її лідерами, а згодом між керівництвом партії і її масовою базою. Однією з причин цього був «прокапіталістичний» курс НСДАП. Уже восени 1932 р., коли виявилось стрімке зближення Гітлера з великою буржуазією, це викликало масове невдоволення з боку опозиційних його політиці «старих» членів партії, так званої «лівої течії». 12 опозиційних груп чисельністю близько 4 тис. осіб виступили проти політики фюрера. Почались масові виключення з партії. З усіх посад було звільнено одного з ветеранів нацистського руху Георга Штрассера, а ще раніше, 1930 р., залишив НСДАП його брат Отто.

Влітку 1934 р. центром суперечностей у керівних колах стало питання про принципи створення регулярної армії. Начальник штабу СА Е. Рем, котрий згідно з постановою «Про гарантії єдності партії і держави» став членом уряду,

виступив з меморандумом про соціальні й політичні вимоги штурмовиків, головною з яких було їх перетворення на основу збройних сил. Це не відповідало ідеалові армії «поза політикою», загрожувало підпорядкуванню рейхсвера численнішим штурмовикам, з перспективою цілковитого розчинення в «армії громадянської війни», особливо в зв'язку із закликами штурмовиків і «лівої течії» в нацистській партії до «другої революції». Навесні 1934 р. Гітлер вів переговори з промисловцями і військовими, обумовлюючи втихомирення «опозиції» відданням йому посади президента. Водночас було ухвалено «Закон про забезпечення старих борців»; пропаганда почала масований наступ проти «саботажників і підбурювачів», розгорнулась агітація на користь рейхсвера. Почалась відкрита війна між СС і СА. Під час «ночі довгих ножів» 30 червня 1934 р. за допомогою есесівців і армії представників «лівої течії» було знищено. Тоді ж загинуло багато і лідерів штурмовиків. Загинули Е. Рем, генерал К. Шлейхер, а також Г. Штрассер. Протест усередині НСДАП було придушено. Участь у вбивствах рейхсвера було виправдано як «надзвичайний захід із захисту держави». Загони СА перетворили в масову організацію з підготовки призовників і резервістів.

2 серпня помер президент П. Гінденбург. Згідно з підготовленим заздалегідь «Законом про главу Німецької імперії», посади рейхсканцлера і президента було об'єднано і всі повноваження переходили «до фюрера й рейхсканцлера А. Гітлера», котрий ставав головою держави довіку. Він міг призначати собі наступника, і йому віднині присягали на вірність солдати, чиновники, міністри. Процес законодавчого оформлення й консолідації нацистського режиму завершився.

Контрольні запитання до семінарського заняття № 2

1. На скільки відсотків скоротилося промислове виробництво в Німеччині в період світової економічної кризи?
2. Яким був у Німеччині відсоток безробітних у період економічної кризи 1929–1933 рр.?
3. Найвищий рівень безробіття в Німеччині у 1929 – 1933 рр. був серед?
4. В якій галузі економіки Німеччини ще за два роки до кризи 1929–1933 рр. почався спад, тоді як в інших було піднесення?
5. Яку назву мала партія, що виникла у січні 1919 р. в Німеччині і стала основною для створення Націонал-соціалістської німецької робітничої партії (НСДАП)?
6. Коли було створено НСДАП?
7. Коли Гітлер очолив НСДАП ?
8. Коли було ухвалено першу програму НСДАП?
9. Першу спробу захопити владу А. Гітлер зробив 9 листопада 1923 р. в столиці землі Баварія Мюнхені разом з генералом Е. Людендорфом. Яку назву дістала ця акція?
10. Яку стратегію приходу до влади обрав А. Гітлер після провалу своєї мюнхенської авантюри 1923 року?
11. Із яких партій у 1922–1928 рр. у Німеччині формувались коаліційні уряди?
12. Чому від 1922 по 1928 р. СДПН у Німеччині відмовлялася входити в уряди, і лише один із 16 німецьких канцлерів цього періоду був із числа соціал-демократів?
13. Що було головною причиною того, що коаліційні уряди в Німеччині 1922–1928 рр. існували зазвичай не більше кількох місяців?

14. Підтримку яких політичних сил іноді мали коаліційні уряди в Німеччині 1922–1928 рр., тим самим посилюючи вплив цих сил?
15. Що було одним із основних наслідків частоті зміни урядів у Німеччині в 20-ті рр.?
16. Які політичні партії від самого початку негативно ставились до республіки в Німеччині?
17. Коли фракцію депутатів від НСДАП вперше було створено в рейхстазі?
18. Буржуазна партія, яка найпоспідовніше виступала на захист парламентської демократії в Німеччині?
19. Діяльність яких двох політичних партій у парламенті (рейхстазі) було фактично спрямовано на ліквідацію демократії у Веймарській республіці в період кризи 1929 – 1933 рр.?
20. Стратегічні цілі НСДАП і КПН були протилежними, але яка мета їх об'єднувала ?
21. Яка політична партія Німеччини на початку 30-х рр. мала у своїх лавах 28% кваліфікованих працівників промисловості?
22. Яка політична партія Німеччини на початку 30-х рр. мала у своїх лавах 11 % кваліфікованих працівників промисловості?
23. Що було головною причиною того, що СДПН, яка впродовж 1922–1928 рр. не входила до коаліційних урядів, після виборів до рейхстагу 1928 р. ввійшла до уряду «великої коаліції» в складі СДПН, партії Центру, НДП і ННП?
24. Хто входив у перший уряд А. Гітлера, призначеного канцлером 30 січня 1933 р.?
25. Яку провокацію використали нацисти для початку ліквідації інших політичних партій?
26. 24 березня 1933 р. нацисти домоглися ухвалення рейхстагом закону про надання надзвичайних

- повноважень їхньому урядові. Які решта політичних партій підтримали А. Гітлера в цьому?
27. Які політичні партії нацисти ліквідували найперше?
 28. У травні 1933 р. уряд А. Гітлера розпустив німецькі профспілки. Який новий орган їх замінив?
 29. Коли в Німеччині було ухвалено закон, який остаточно забороняв діяльність усіх політичних організацій, окрім НСДАП?
 30. Яких повноважень надав А. Гітлеру закон від 1 грудня 1933 р. «Про забезпечення єдності партії й держави» ?
 31. Що передбачав закон «Про захист народу й держави» від 28 лютого 1933 року?
 32. Який період в історії Німеччини А. Гітлер назвав періодом «національної революції»?
 33. Якому органу згідно з нацистським законодавством уряди окремих німецьких Земель було підпорядковано?
 34. Які органи влади було ліквідовано в Німеччині відповідно до закону від 30 січня 1934 року?
 35. «Ніч довгих ножів» 30 червня 1934 р. – це:?
 36. Коли в Німеччині завершився процес консолідації нацистського режиму?
 37. Чому націонал-соціалістський рух зародився саме в Баварії?
 38. Представник яких соціальних верств, на думку консервативних сил, мав очолити новий політичний рух, щоб він набув масового характеру?
 39. Підготуйте схему партійно-політичної системи Веймарської конституції і схему партійно-політичної системи нацистської Німеччини. Назвіть ознаки буржуазної демократії у першому разі і тоталітарної диктатури – в другому.
 40. Які, на вашу думку, мотиви спонукали пересіченого німця на виборах у рейхстаг віддати свій голос за НСДАП.

41. Яку роль у зростанні популярності НСДАП зіграла світова економічна криза 1929-1933 років?
42. Із історичних джерел і художньої літератури наведіть приклади того, яким чином нацистська пропаганда обробляла свідомість німецького народу в 1930-і роки.
43. Чи існувала в Німеччині альтернатива фашизму? Сформулюйте причини, котрі завадили демократичним силам Німеччині запобігти приходу нацистської партії до влади.
44. На основі різномірних публікацій і джерел (статистика, мемуари, фото та ін.) підготуйте зарисовку повсякденного життя в Німеччині 1933-1939 роках.
45. На основі різномірних публікацій і джерел (закони, офіційні розпорядження, статистика та ін.) проаналізуйте економічний розвиток Німеччини в 1933-1939 рр. У зв'язку з цим дайте оцінку ролі радянсько-німецького економічного співробітництва в 20-30-і роки.
46. На основі різномірних публікацій і джерел (політичні програми, заяви, виступи лідерів політичних партій та ін.) дайте аналітичну характеристику політичного життя Німеччини в 1930-і роки.
47. На основі різномірних публікацій і джерел (офіційні документи, спогади, фото карикатури та ін.) охарактеризуйте культурне життя в Німеччині в 1933-1939 роках. Поясніть причини масової еміграції із країни творчої інтелігенції.
48. На основі різномірних публікацій і джерел (офіційні укази, розпорядження, статистика, спогади, фото та ін.) висвітліть боротьбу нацистів за «чистоту» арійської раси.

Семінарське заняття №3.

Тема: Основні проблеми економічного, політичного й соціального розвитку Великої Британії в період між двома світовими війнами

Зміст семінарського заняття :

1. Формування специфіки британської економіки в результаті колоніальної експансії.
2. Вплив Першої світової війни на економічний розвиток Великої Британії.
3. Особливості економічного розвитку в другій половині 20-х –30-і роки.
4. Реформістська політика напередодні і в період Першої світової війни. Криза лібералізму.
5. Уряд Д. Ллойд Джорджа (1918 – 1922 рр.).
6. Перший лейбористський уряд і «епоха Болдуїна».
7. Діяльність другого лейбористського і «національного» урядів.
8. Криза Британської монархії.

1. Формування специфіки британської економіки в результаті колоніальної експансії

Від перших днів після завершення світової війни перед британськими керівними колами постали величезні економічні й соціально-політичні труднощі. Вони були наслідком того важливого факту, що після Першої світової війни різко посилювався й поглиблювався процес економічного послаблення Англії. В чому були основні причини занепаду британської економіки, що зростав і так виразно позначився вже у перші повоєнні роки? Для розуміння цього слід з'ясувати характерні риси економічного розвитку Великої Британії в попередні періоди її історії. В 50–60-ті роки XIX ст. Англія, здавалося, досягла вершини своєї могутності. Раніше за решту країн світу в цій країні до середини XIX ст.

завершилась промислова революція; вона стала справжньою «майстернею світу», встановила свою промислову монополію. Потужний британський флот давав можливість успішно підтримувати торгівельну монополію на міжнародному ринку. Величезні фінансові ресурси, сконцентровані в британських банках, було використано для широкого вивезення капіталів, що забезпечило Британії монопольне становище в міжнародній фінансовій системі. Нарешті, створена вже до середини XIX ст. величезна Британська колоніальна імперія дозволила їй підтримувати колоніальну монополію. Все це перетворило Британію на головну, наймогутнішу країну світу.

Однак десь від 1880-х рр. ситуація в світовій економіці почала стрімко змінюватися. На цей час на світову арену вийшли молодші країни капіталістичного розвитку – Німеччина і Сполучені Штати Америки. Вони згодом завершили промисловий переворот і незвичайно швидко будували нову промисловість, індустріальну інфраструктуру на основі найновіших техніко-технологічних розробок. Вже наприкінці XIX ст. Німеччина і Сполучені Штати обігнали Англію не лише за темпами свого економічного розвитку, а й за обсягом промислової продукції.

Німеччина й США вельми ефективно використовували результати другого великого технологічного перевороту, який відбувся в другій половині XIX століття. Німецькі й американські підприємці вклали величезні кошти в технічне переоснащення своїх підприємств і значно обігнали британських конкурентів за цим показником. Технічне оснащення британської промисловості, яке всередині XIX ст. було найпередовішим, стало застарівати. А її переобладнання на базі нової передової техніки й технологій вимагало нових величезних капіталовкладень і, головне, не давало власникам негайної вигоди. У британській промисловості передовим стандартам відповідали лише ті галузі, розвиток яких розпочався наприкінці XIX – на початку XX століття:

енергетичної, хімічної, сталеливарної, а також військового виробництва. Саме ці галузі охопив процес монополізації. Великі трестові об'єднання формувалися, переважно у військово-промисловому секторі й у важкій промисловості. В інших галузях, так званих «старих», процес монополізації йшов повільно. Зокрема, в гірничій, металургійній, текстильній галузях переважали невеликі та середні підприємства, які мали менші можливості інвестування капіталів на модернізацію техніко-технологічної бази виробництва. Монополістичні об'єднання, які виникали в цих галузях, були малочисельними і мали характер торгівельних асоціацій. Найбільша кількість таких асоціацій (картелів) у цей період виникла в паперовому, скляному і бавовняному виробництві. Утворення монополій картельного типу не могло прискорити концентрацію виробництва та його модернізацію. Але головне полягало не в цьому. Якби британські підприємці, які мали величезні фінансові кошти, не мали інших, прибутковіших каналів для вкладання капіталів, вони зважились на рішуче оновлення технічної бази промисловості в країні. Однак такі канали вони мали. Це великі колоніальні володіння. Тому британська буржуазія вважала вигідним вивозити капітали за межі країни, до своїх колоній і там створювати нові промислові підприємства, які навіть за попередньої технічної бази давали їй величезні прибутки, у зв'язку з дешевизною сировини й робочої сили порівняно з метрополією. Вкладення капіталів у промисловість самої Англії дедалі більше скорочувалось, що вело до дедалі більшого її відставання від Німеччини та США. Найвідчутнішим таке відставання було в розвитку енергетичної бази британської промисловості. 1913 р. загальна потужність англійських електростанцій становила 908 тис. квт., що було в 2,4 рази менше порівняно з Німеччиною і в 9 разів менше порівняно з США. Недостатня енергетична оснащеність британських підприємств гальмувала

стандартизацію виробництва, створення новітніх конвеєрних ліній.

Сільське господарство Англії особливо постраждало після розширення в 70-ті рр. постачання на європейські ринки дешевого американського хліба, а також через початок експорту австралійського мороженого м'яса після революційних винаходів у царині холодильної справи в 90-ті роки. Британські господарства зернової орієнтації почали масово розорюватись, що вело до скорочення посівів зернових. За період 1871 – 1901 рр. посівні площі Англії скоротилися з 8,2 до 5,9 млн. акрів. Англійські аграрії збільшили виробництво технічних культур, а також переходили до інтенсивного птахівництва. Але й тут для структурної перебудови аграрного сектора аграрно-промисловий капітал потребував підтримки. Її гальмувало те, що значну частину продовольства країна ввозила із колоній. Тож аграрна криза в країні розтягнулась на багато років.

Отже, на тлі прискорення світового економічного розвитку на зламі ХІХ – ХХ ст. Велика Британія відставала за його темпами від інших провідних країн і посідала вже тепер третє місце в світі за загальним рівнем промислового виробництва. Якщо світове виробництво зросло в 1870 – 1914 рр. в 5 разів, то в Англії – лише в 2,2 рази. Частка країни в світовому промисловому виробництві за цей же період скоротилася від 32 до 20%. За такої ситуації для Британії дедалі більшого значення набувало використання ресурсів величезної колоніальної імперії, яка включала на початок ХХ ст. території, розташовані на всіх континентах: Канаду й острови Вест-Індії, Австралії, Нову Зеландію, Новий Уельс, Вікторію та прилеглі тихоокеанські острови, Індію, Цейлон, території в Південній Африці. За період від 1900 по 1913 р. площа колоніальних володінь Великої Британії значно збільшилась. Від економічних зв'язків з колоніями дедалі більше залежала динаміка розвитку всієї британської

економіки. Вже від середини 80-х років XIX ст. подолання кожної циклічної її кризи було безпосередньо пов'язане із впливом цього зовнішнього економічного чинника: у 80-і роки – з «південноафриканським бумом» (відкриттям золотих і алмазних родовищ у Південній Африці, зростанням інвестицій в Австралії) у 90-ті роки – з відкриттям китайських ринків і початком політики протекціоністського захисту імперського економічного простору від третіх держав, у 1904 – 1907 рр. – з отриманням чергової концесії в Південному Ірані.

Зростала залежність британської економіки від ресурсів колоніальної імперії, що вплинуло і на специфіку розвитку національної фінансової системи. Загальносвітова тенденція централізації капіталу позначилася у Великій Британії не менше, ніж в інших імперіалістичних державах. Зосередження великих грошових коштів у руках акціонерних компаній набула особливо великого розмаху в 1885 – 1905 рр., коли почався масовий випуск дрібних акцій номіналом до 1 фунта ст. За відносно короткий термін відбулося злиття більше ніж 300 банків. На 1913 р. вже більше 70% банківських вкладів було зосереджено в 12 найбільших банках Британії. Але всі ці банківські гроші лише мінімально було спрямовано на промислові інвестиції в країні. Капітал став основним предметом експорту. На початку XX ст. загальна сума англійських інвестицій за кордон досягла 2 млрд. ф. ст., 1913 р. – 4 млрд. ф. ст. За цим показником Англія зайняла перше місце в світі й випередила Францію та Німеччину, разом узяті. Британські зарубіжні інвестиції відрізняло велика рентабельність. Щорічний дохід від них становив у 1905 – 1913 рр. від 100 до 180 млн. ф. ст. 75% британських капіталовкладень було спрямовано до колоній, переважно до сфери залізничного й портового будівництва, а також до експортних галузей сільського господарства. Широкі економічні зв'язки з колоніями створювали сприятливі можливості для розвитку британського суднобудівництва,

продукція якого за період 1870–1913 рр. зросла втричі. Досить швидко розвивалась і вся транспортна мережа. Обсяг залізничних перевезень зріс за цей же час у 7 разів. Зростали доходи від фрахту, страхування морської торгівлі й використання портових послуг. Все це дозволяло зберегти активний платіжний баланс і досить легко долати циклічні кризи. Однак торгівельний баланс Англії в ці роки значно погіршився. За останню третину ХІХ ст. темпи зростання імпорту вдвічі перевищили збільшення експорту. Британські товари мали вищу собівартість, а отже й ціну порівняно з американськими й німецькими, до того ще й іноді якіснішими. Результатом цього було неухильне скорочення частки Англії в світовій торгівлі: 22% – 1870 р., до 19% – 1900 р., і до 15% – 1913 році.

2. Вплив Першої світової війни на економічний розвиток Великої Британії

Перша світова війна не лише не ліквідувала труднощі Англії, що зростали, а й значно їх посилила. Людські втрати країни склали близько 750 тисяч осіб убитими і майже 1,7 млн. пораненими. Промислове виробництво скоротилось на 20%. Третину національного багатства було втрачено. Більше ніж удвічі скоротився обсяг зовнішньої торгівлі. Утворився пасивний торгівельний баланс – за скорочення експорту британських товарів у роки війни зростав імпорт від 696 млн. ф. ст. 1914 р. до 1316 млн. ф. ст. 1918 р. Особливо відчутно постраждав торгівельний флот, який скоротився на 40%. При цьому суднобудівництво в роки війни скоротилося від 1200 тис. тт. 1913 р. до 772 тис. т. 1918 році. Найбільшого збитку завдала Перша світова війна британським фінансам. Країна витратила на війну 10 мільярдів ф. ст. Її державний борг зріс від 645 млн. ф. ст. 1914 р. до 7,8 мільярдів ф. ст. 1918 році. А в роки війни Англія використовувала фінансову

допомогу США і в результаті з кредитора перетворилась на боржника. Зовнішній борг становив на кінець війни 1 млрд. 150 млн. ф. ст. Із них Сполученим Штатам 1919 р. – 850 млн. ф. ст. (4 млрд. доларів). Фінансовий центр капіталістичного світу став перемішуватись із лондонського Сіті на Нью-Йоркську Уолл-Стріт. Зарубіжні капіталовкладення Британії зменшились на 25%. В результаті після втрати на зламі ХІХ – ХХ ст. промислової монополії Велика Британія почала втрачати і свою фінансову могутність. Упродовж багатьох повоєнних років країна мусила щороку витратити близько 350 млн. ф. ст., тобто 40% свого витратного бюджету, на сплату відсотків за боргами – внутрішніми й зовнішніми.

В роки війни відбувалась перебудова управління Британською економікою. 1916 р. було створено Федерацію британської промисловості. Наприкінці війни вона включала вже більше 18 тис. фірм із загальним капіталом 4 млрд. ф. ст. Федерація стала основним інструментом державного регулювання і планування промислового виробництва, насамперед у нових галузях – хімічній, авіаційній, автомобільній і сталеливарній. Для підтримки вітчизняних виробників уряд запровадив вкрай високі мита на імпорт товарів – 33% від вартості товару. Активно стимулювали й аграрне виробництво. Згідно з Законом 1917 р. було встановлено фіксований мінімум заробітної платні сільськогосподарських робітників і гарантовано високу ціну на продукцію. Ці заходи забезпечили збільшення посівів на 3,75 млн. акрів, що збільшило збір зернових на 32%, картоплі – на 50%. Після завершення світової війни Велика Британія, як і решта учасників війни, вступила в період повоєнної економічної кризи, пов'язаної з переведенням економіки на мирні рейки. Британський прем'єр-міністр Д. Ллойд-Джордж, котрий після виборів 1918 р. очолив уряд, вважав, що єдиним способом виведення країни з економічної кризи є стимулювання приватної підприємницької ініціативи й

перегляд принципів державного регулювання. Однак цей розрахунок не виправдався. Повоєнна структурна перебудова промисловості ще більше ускладнювала негативні наслідки війни. Відбудова підірваної війною економічної системи на основі стихійних ринкових механізмів не могла бути швидкою. Промислове виробництво залишалось на низькому рівні: 1920 р. – 90% від показників 1913 р., 1921 р. – 61,5%, 1923 р. – 82,9%. Особливо постраждали вугільна, суднобудівна, текстильна й металургійна галузі. Дещо кращим було становище у сільському господарстві, де уряд проводив політику підтримки фермерів. 1920 р. уряд провів через парламент закон, який гарантував сталі ціни на зернові культури. Але процес згортання сільськогосподарського виробництва зупинити не вдалось. Посівні площі у Великій Британії в першій половині 20-х рр. скорочувались. За період повоєнної кризи обсяг британського експорту знизився на 44,6%, а імпорту – на 39,8 %. Загострилися проблеми у фінансовій сфері, оскільки на сплату державного боргу йшла велика частка бюджету. 1919 р. уряд мусив оголосити про відмову від золотого паритету фунта стерлінгів, що призвело до стрімкого зростання інфляції, хоча й сприяло певному пожвавленню промислового виробництва.

3. Особливості економічного розвитку в другій половині 20-х – 30-і роки

В період 1924 – 1929 рр., який у марксистській історіографії прийнято називати періодом часткової, тимчасової стабілізації капіталізму, промисловість Великої Британії не мала якогось відчутного піднесення. 1929 р. індекс промислового виробництва країни становив 100,5% довоєнного рівня. А в таких галузях, як вугільна, виплавка чавуну, споживання бавовнику, довоєнного рівня так і не було досягнуто.

Зовнішня торгівля також не піднялась до довоєнного рівня. Обсяг експорту 1929 р. становив лише 87% від обсягу експорту 1913 року. Загалом, довоєнного рівня промислової продукції було досягнуто за рахунок нових галузей промисловості, таких як машинобудування, хімічна, літако- й автомобілебудування.

У квітні 1925 р. уряд відновив золотий паритет фунта стерлінгів. Але це призвело лише до підвищення цін на британські товари майже на 12 %, а отже, поставило їх у гірші умови порівняно з товарами інших країн.

Депресивний стан англійської економіки впродовж всього періоду 20-х рр. зумовив постійне сильне недозавантаження виробничого апарату, а число безробітних жодного разу не було нижчим 1 млн. осіб, що становили 10% працездатного населення.

Хронічний застій у найважливіших галузях британської промисловості спричинив ще більше скорочення частки країни в світовій промисловій продукції від 14,8% 1913 р. до 9,8% 1926 році.

Отже, остаточна втрата Великою Британією промислової і торгівельної монополії, її відставання стали причиною загального економічного занепаду, який виразно проявився після Першої світової війни.

Світова економічна криза зачепила Англію дещо з запізненням: падіння виробництва проявилось лише в першому кварталі 1930 року. Найбільшої глибини криза досягла навесні 1932 року. Якщо 1929 р. рівень виробництва становив 100,5% від показника 1913 р., то 1932 р. – 82,5%. Падіння промислового виробництва в Англії не було таким значним, як у США, Німеччині та Франції, але слід враховувати, що й такого піднесення британської економіки, як у цих країнах у 20-і роки, також не було. Криза в Англії охопила всі галузі економіки. Найбільше постраждали старі, базові галузі. Наприклад, виплавка сталі скоротилась у 1929 –

1931 рр. майже вдвічі, а продукція суднобудівної промисловості – в 12 разів. Таким же тяжким було становище у вугільній і текстильній промисловості. Ціни на продукти сільського господарства знизились у середньому на 34%, що вело до розорення дрібних фермерів та орендарів.

Пов'язана з кризою дезорганізація світового капіталістичного ринку негативно вплинула на англійську зовнішню торгівлю. Англія значно була залежна від постачання сировини і продовольства, і це не дозволяло їй істотно обмежувати імпорт, а експорт британських промислових товарів скоротився вдвічі. Результатом став величезний дефіцит торгівельного балансу. Однак, якщо до кризи його перекривали доходами від так званого «невидимого експорту», то відтепер цих доходів уже не вистачало. Криза знецінила зарубіжні інвестиції майже на чверть, фінансові операції скоротилися, а тоннаж британського торгового флоту зменшився на 2,5 млн.

1931 р. витрати Англії вперше на 110 млн. ф. ст. перевищили прибутки, а в наступні роки дефіцит платіжного балансу ще більше зріс. Все це викликало небувале в історії країни зростання безробіття. У січні 1933 р. в країні було 3 млн. осіб. безробітних (кожен четвертий).

До 1934 р. Англія вийшла зі смуги економічної кризи і вступила в період певного піднесення. Якщо 1932 р. індекс виробництва становив 83,5% від рівня 1913 р., то 1937 р. – 123,6%. Однак такі галузі, як вугільна, суднобудівна, текстильне виробництво так і не досягли докризового рівня. Водночас стрімко розвивались автомобілебудування, авіаційна й хімічна промисловість, житлове будівництво. Нова циклічна криза настала в 1937 – 1938 рр. але її досить швидко подолали. Основною причиною цього стало нарощування військового виробництва й пов'язаних з ним галузей.

В аграрному секторі за цей же період, незважаючи на загальне скорочення в 20-і – 30-і роки орних земель на 25%, а

зайнятості в сільському господарстві – на 30%, загальний обсяг виробництва дещо збільшився.

4. Реформістська політика напередодні і в період Першої світової війни.

Криза лібералізму

Ще в XVIII ст. в Англії затвердився режим парламентської демократії, заснований на принципі поділу влади. Щоправда, лише у XIX ст. там відбулось певне розширення виборчих прав. Але збереження майнового цензу значно обмежувало розміри виборчого корпусу. На початку XX ст. лише третина дорослого чоловічого населення мала виборче право, а жінки взагалі його не мали.

Головна роль у характерній для Англії двопартійній системі від другої половини XIX ст. належала ліберальній партії. В основу ідеології класичного лібералізму було покладено ідеї індивідуальної свободи, невтручання держави в економічне й соціальне життя суспільства, свободи торгівлі (фритредерство). Захищаючи інтереси буржуазії, ліберальна партія водночас мала підтримку робітничого класу. Це можна пояснити тим, що в період торгівельної та промислової монополії становище значних мас робітників покращилось, було розширено права профспілок, введено деякі закони про захист працівників на виробництві.

У другій половині XIX ст., коли почали сповільнюватись темпи економічного розвитку Англії, слабшала її роль у світовій торгівлі в результаті конкуренції німецьких і американських товарів, став поглиблюватися розкол усередині британського лібералізму на прихильників класичної версії лібералізму і соціальної, які виступали за енергійну соціальну політику держави. Лідером останніх був Девід Ллойд Джордж, котрий підкреслював, що «новий» лібералізм (соціальний) має бути орієнтований на конкретні соціальні реформи в

інтересах малозабезпечених членів суспільства – орендарів, робітників, бідних, старих. Реформи мали забезпечити соціальне примирення й розвиток діалогу між працею і капіталом. Це дало б змогу лібералам перехопити ініціативу в боротьбі з соціалістами за підтримку народних мас. В уряді ліберальної партії Ллойд Джордж спочатку 1908 р. став міністром торгівлі, а від 1909 р. зайняв впливовий пост канцлера казначейства (міністр фінансів). Упродовж 1906 – 1911 рр. він подав до парламенту серію законів, спрямованих на покращення умов праці й життя робітників. За його ініціативи було ухвалено закон про безплатну початкову освіту й безплатне харчування в шкільних їдальнях для дітей малозабезпечених батьків. Було обмежено роботу в нічні зміни; зокрема заборонено роботу в нічні зміни для жінок. Робітники, які постраждали через нещасні випадки на роботі, отримували право на безплатне лікування й допомогу за інвалідністю.

1908 р. англійський парламент ухвалив закон про 8-годинний робочий день для гірників, зайнятих на підземних роботах, і про пенсії за старістю для працюючих, котрі досягли 70 років. Це був важливий крок у створенні системи соціального забезпечення. Згодом були введені грошові допомоги за безробіттям і хворобою, котрі склалися із грошових внесків робітників і підприємців за субсидіями держави.

Значний резонанс у суспільстві викликав проект бюджету на 1909 р., що його запропонував Ллойд Джордж. Він передбачав надання 1% витрат на здійснення соціальних реформ і значне збільшення витрат на морські озброєння. Все це зумовлювало зростання загальних бюджетних витрат, які планували покрити різким збільшенням податків на великі статки, земельну власність і спадщину, а також підвищенням непрямих податків, які мали сплачувати всі верстви населення, на тютюн, спиртні напої та поштові марки. Свій

бюджет Ллойд Джордж позиціонував як початок «війни проти бідності» й засіб зламати «нахабство багатства». Палата лордів (її членів, як відомо, король призначав довічно із земельної та фінансової аристократії) відхилила проект бюджету. Тоді Ллойд Джордж розпочав боротьбу проти палати лордів. Він вимагав обмежити права палати або цілком її ліквідувати. 1911 р. палата обшин ухвалила рішення про обмеження повноважень палати лордів. Відтепер вона мала лише право «затримувального вето», тобто могла лише відтермінувати закони, що їх ухвалила палата общин, а не скасувати їх. Якщо палата общин тричі ухвалювала проект закону, він набував чинності. Отже, в Англії на початку ХХ ст. було створено перші важливі елементи системи соціального захисту.

Британія, як відомо, була батьківщина профспілкового руху. Профспілки (трэд-юніони) було об'єднано від 1868 р. в Британський конгрес трэд-юніонів. 1913 р. число членів профспілок досягло 4 млн. осіб. Наприкінці ХІХ ст. виникає так званий «новий трэд-юніонізм», який виступив з вимогами запровадження загального виборчого права для чоловіків і створення системи соціального захисту. Водночас в Англії розгорнули діяльність різні соціалістичні організації (Соціал-демократична федерація, Фабіанське товариство, Незалежна робітничка партія та ін.). 1900 р. виник так званий Комітет робітничого представництва, який 1906 р. було реорганізовано в лейбористську партію. Її колективними членами стали найважливіші профспілки, Незалежна робітничка партія та інші соціалістичні організації. Того ж 1906 р. лейбористська партія вперше взяла участь у виборах і провела в парламент 29 депутатів. Таким чином, двопартійна система, за якої в країні боролися за владу консервативна й ліберальна партії, похитнулась: виникла третя впливова політична сила – лейбористська партія.

Реформістська політика лібералів викликала стійкий опір консерваторів, котрі ставились загалом негативно до їхньої соціальної політики.

Тяготи світової війни вимагали консолідації всіх політичних сил. У зв'язку з цим уряд лібералів, що його від 1908 р. очолював лідер партії Герберт Генрі Асквіт, було реорганізовано після початку Першої світової війни в коаліційний за участю лібералів і консерваторів. Від 1915 р. лідер лейбористської партії А. Гендерсон і два інші лейбористи ввійшли до його складу. В грудні 1916 р. ліберальну партію і коаліційний уряд, який називали «Воєнним кабінетом», очолив Д. Ллойд Джордж. Він проводив енергійну політику, спрямовану на мобілізацію всіх ресурсів імперії для досягнення перемоги у світовій війні. В результаті Англія значно збільшила виробництво продукції для армії і активніше проявила себе в перебігу воєнних дій в останній період війни. Сприяли цьому й деякі соціальні заходи, зокрема розгортання програми підтримки демобілізованих солдат і підвищення заробітної платні в галузях військового виробництва.

Важлива роль у забезпеченні перемоги у війні належала Британським колоніям. 1917 р. для координації дій метрополії та колоній було створено імперський воєнний кабінет, до складу якого ввійшли представники британського уряду і прем'єр міністри домініонів, які отримали право безпосередніх контактів з прем'єр міністром Великої Британії, а не через міністерство колоній, як це було раніше. Крім імперського воєнного кабінету, було створено також інститут високих комісарів – постійних представників домініонів у Лондоні.

1917 р. імперська конференція за участю домініонів ухвалила політичне рішення про те, що взаємини метрополії і домініонів «має бути засновано на цілковитому визнанні домініонів як автономних націй Імперського союзу держав».

За кожним домініоном було визнано право на «рівноправний голос у зовнішній політиці імперії». Однак практику імперського контролю над внутрішніми справами і ступінь автономізації самоврядування домініонів, які склалися до цього, було збережено.

5. Уряд Д. Ллойд Джорджа (1918 – 1922 рр.)

В останні місяці світової війни в Англії відбувалась активна підготовка до парламентських виборів. У керівництві Ліберальної партії стався розкол. Частина лібералів на чолі з Ллойд Джорджем виступила за зміцнення коаліції з консерваторами, збереження загальнонаціональної ідеологічної платформи й підготовку до виборів під гаслом: «зробити Англію гідною героїв, котрі повертаються з полів битв». Інша фракція лібералів, яку очолив Г. Асквіт відмовилась від вступу до коаліції. 1918 р. уряд Ллойд Джорджа вжив певних заходів, схожих на довоєнні реформи «ллойджорджизму». Було здійснено реформу виборчої системи, за якою виборче право було надано всім чоловікам від 21 року з 6-місячним терміном осілості й частково – жінкам від 30-ти років. Число виборців у країні зросло від 8 до 21 осіб. Крім того, було запроваджено загальнообов'язкове навчання дітей до 14 річного віку й безплатну початкову освіту, матеріальну підтримку робітників, звільнених з роботи у зв'язку із закриттям воєнних заводів. У виборчому маніфесті ліберально-консервативної коаліції було проголошено: «Коаліційний уряд діятиме не в інтересах певного окремого класу... Його першою турботою буде покращення становища основної маси населення, яке живе працею своїх рук». Своєю передвиборчу пропаганду коаліція проводила під гаслом «Німці заплатять за все!».

Лейбористська партія ще в червні 1918 р. ухвалила рішення про вихід із правлячої коаліції. Напередодні виборів

лейбористи опублікували нову програму партії, яка передбачала здійснення низки заходів у соціально-економічній сфері, зокрема націоналізацію стратегічно важливих галузей (залізниць, торгівельного судноплавства, вугільної промисловості, військових підприємств, виробництва електроенергії), встановлення загальнообов'язкового мінімуму заробітної платні, активнішу державну політику в сфері зайнятості, скорочення тривалості робочого дня. Крім цього, програма лейбористів передбачала зміну податкового законодавства з метою перенесення основного тягаря оподаткування на осіб з великими доходами, розширення соціального законодавства. У передвиборчій програмі лейбористської партії, яка дістала назву «Лейборизм і новий суспільний порядок», було передбачено також важливі політичні реформи: запровадження загального виборчого права, ліквідація палати лордів. В основній тезі лейбористської програми було проголошено: «Лейбористська партія вважає, що повоєнна реконструкція має стосуватись не лише того чи іншого урядового відомства або того чи іншого гвинтика соціального механізму. Вона має стати реконструкцією самого суспільства».

Парламентські вибори у грудні 1918 р. дістали назву «виборів хакі» і принесли перемогу консервативно-ліберальній коаліції (консерватори отримали 348, а ліберали – 136 мандатів). Лейбористська партія провела в палату общин 59 депутатів і вперше створила значну парламентську фракцію. Новий уряд, сформований у січні 1919 р., очолив Д. Ллойд Джордж, але ключові посади в ньому дісталися консерваторам. Д. Керзон став міністром закордонних справ, О. Чемберлен – міністром фінансів, У. Черчилль – військовим міністром, А. Бонар Лоу – лордом казначейства. Уже в цьому факті позначилось послаблення ліберальної партії, що прогресувало, її розкол на окремі ворожі фракції.

В умовах складної економічної ситуації, викликаній наслідками світової війни, в Англії 1918 – 1921 рр. відбувся один із найпотужніших виступів робітничого руху. Це явище було характерним і для інших країн Європи. Але в Англії, яка була країною «старого капіталізму», де модернізаційні процеси відбувались у рамках еволюційного розвитку не відбулося зростання впливу прихильників революційних ідей тією мірою, як у деяких інших країнах Європи. Не були тут значними і масштаби повоєнної соціально-економічної кризи. Масові рухи протесту мали організований характер і цілком спирались на робітничі тред-юніони. Вони відрізнялись деїдеологізованістю і спрямованістю на економічні вимоги.

В цей період активізувались і ліві групи соціалістичного руху. На їхній основі в липні 1920 р. було створено Комуністичну партію Великої Британії, яка, втім, не стала впливовою політичною силою.

Лідером робітничого руху став союз трьох найбільших британських тред-юніонів – шахтарів, транспортників і залізничників. Їхніми головними вимогами були: націоналізація, підвищення заробітної платні, правове врегулювання умов найму робочої сили. Під час страйків підприємці частково задовольнили ці вимоги. Але уряд Ллойд Джорджа вживав жорстких заходів, аби не допустити загальнонаціонального страйку. 1920 р. було запроваджено спеціальний закон про надання надзвичайних повноважень урядові у разі виникнення такої ситуації.

Однією із нагальних політичних проблем для уряду Ллойд Джорджа стала ірландська. Ще 1908 р. радикальна частина прихильників самоврядування Ірландії розпочала рух шинфейнерів («шинфейн» – «ми самі»). 1914 р. для врегулювання ситуації британський уряд погодився на запровадження в Ірландії самоврядування – гомруль. Однак протестантська більшість населення північних ірландських графств (Ольстера) виступила проти такого рішення. 1916 р.

прихильники унії з Англією (уніоністи) домоглися скасування самоврядування. У відповідь на це шинфейнери підняли повстання. Попри його придушення англійськими військами, партія шинфейнерів взяла участь у парламентських виборах 1918 р. і створила в Дубліні сепаратний ірландський парламент, який проголосив незалежність Ірландії. Було також створено ірландську республіканську партію. Британський уряд ввів у Ірландії воєнний стан (січень 1920 р.), але йому не вдалося взяти ситуацію під свій контроль. Уряд Д. Ллойд Джорджа мусив підписати в грудні 1921 р. угоду про утворення незалежної ірландської держави. Ольстер залишився в складі Об'єднаного королівства Великої Британії та Північної Ірландії, як відтепер стали називати британську державу. Але Північна Ірландія від цього часу стала місцем невпинних конфесійних і громадянських конфліктів.

До кінця 1922 р. консервативно-ліберальна опозиція вичерпала себе. 19 жовтня відбулися збори консерваторів, на яких лідери партії А. Бонар-Лоу і С. Болдуїн домоглися її виходу з урядового блоку; в результаті того ж дня Д. Ллойд Джордж подав у відставку з посади прем'єр-міністра. 24 жовтня 1922 р. Бонар-Лоу сформував новий, цілком консервативний уряд. Важлива роль у ньому належала міністрові фінансів С. Болдуїну.

Уряд Бонар-Лоу розпустив парламент і на 15 листопада 1922 р. призначив нові парламентські вибори. Вони принесли перемогу консервативній партії, яка отримала 344 місця в парламенті, лейбористи здобули 142 мандати, в ліберальній партії, що виступила окремими фракціями, прихильники Асквіта провели 60, а прихильникам Ллойд Джорджа дісталось 57 депутатських місць.

Важливим результатом виборів став вихід на друге місце лейбористської партії, яка отримала 138 депутатських мандатів. Поразка ліберальної партії відбивала кризу політики ллойдджордизму, що її зумовила відмова від послідовної

розробки принципів соціального лібералізму. І навпаки, лейбористська партія, яка обрала стратегію соціал-реформізму, завоювала значну частину електорату лібералів. Уряд консерваторів спочатку очолив Бонар-Лоу, а після його відставки, через хворобу в травні 1923 р. – С. Болдуїн. За умови гострої внутрішньопартійної боротьби й суперечок з лібералами, зокрема з питань протекціонізму чи фрітредерства, С. Болдуїн домігся розпуску парламенту і призначення на 6 грудня 1923 р. нових виборів. Вони принесли несподівану поразку консервативній партії, яка отримала 259 місць, тобто на 85 менше, ніж на попередніх виборах. Лейбористи завоювали 191 місце, ліберали – 55. Оскільки внаслідок суперечностей між традиційними партіями, коаліція між ними була неможливою, створити новий уряд здобула право лейбористська партія і цей уряд, що розпочав свою діяльність 23 січня 1924 р., очолив лідер лейбористів Р. Макдональд.

6. Перший лейбористський уряд і «епоха Болдуїна»

Діяльність першого лейбористського уряду була нетривалою – до 9 жовтня 1924 року. В парламенті лейбористи не мали більшості, а тому здійснити якихось значних реформ не змогли. Вони лише дещо розширили систему соціального страхування, збільшили допомогу за безробіттям, скоротили податки на предмети першочергового вжитку, збільшили субсидії на житлове будівництво. Новий бюджет, що його підготував лейбористський уряд, передбачав відмову від протекціонізму і значне зменшення податків на акціонерні компанії, зростання витрат на військові потреби.

Діяльність першого лейбористського уряду стала об'єктом критики майже всіх політичних сил: його поміркованість не задовольняла британські тред-юніони, а для консерваторів

вона була «лівою». Саме в потуранні комуністичним елементам було звинувачено уряд Р. Макдональда після його відмови від кримінального переслідування редактора комуністичної газети за низку статей, які опоненти уряду вважали антидержавними. За таких умов 9 жовтня Макдональд заявив про відставку.

На позачергових виборах, які відбулись після відставки першого лейбористського уряду, переконливу перемогу здобула консервативна партія – вона отримала 413 місць у парламенті, лейбористи, що посіли друге місце, мали лише 151, ліберали – 40. Уряд сформував С. Болдуїн. Цей уряд діяв до 1929 р. Період його перебування при владі увійшов до історії Англії як «епоха Болдуїна». В консервативній партії відбувався процес зміни поколінь і відмови від застарілих орієнтирів. Консерватори-аристократи поступились своїми владними посадами «молодим торі», серед яких виділялися Ч. Біркенхед і О. Чемберлен. Їхньою провідною ідеєю став «консервативний реформізм». Уряд Болдуїна активно підтримував розвиток приватного підприємництва, проводив активнішу соціальну політику, орієнтовану на верстви кваліфікованих робітників задля протистояння посиленню лейбористів. В економічній політиці було обрано два основні напрямки: стимулювання промислового виробництва і зміцнення фінансової системи. Уряд скоротив прибутковий податок і податок на надприбутки, що мало сприяти вітчизняним виробникам. Для зміцнення національної фінансової системи у квітні 1925 р. було запроваджено «золотий стандарт» фунта стерлінгів, що забезпечувало цілковиту ліквідність національної валюти (тобто вільний і необмежений обмін грошових знаків на золото). Це в короткий термін забезпечило приплив іноземних інвестицій, позик, прибутки британських банків; але втрачали англійські виробники товарів. Висока собівартість англійських товарів не

витримувала конкуренції на світових ринках з дешевими американськими й німецькими товарами.

Складність економічного становища викликала зростання соціальної напруженості в країні. Ситуація особливо загострилась після провалу урядової програми соціальних реформ, що її було ухвалено в перші місяці діяльності уряду С. Болдуїна. Політика жорсткого заощадження, до якої вдався уряд, призвела до припинення реформ. Було знижено заробітну платню, збільшено тривалість робочого дня в багатьох галузях, додаткову допомогу малозабезпеченим. В результаті почав швидко зростати страйковий рух. У травні 1926 р. відбувся перший в історії Англії загальний страйк. Вимоги, що їх висували страйкарі, мали переважно економічний характер – гарантії проти скорочення заробітної платні, збільшення робочого дня. Однак були й політичні вимоги націоналізації збиткових підприємств, а також запровадження робітничого контролю на виробництві. Вони свідчили про зростання підтримки лейбористської партії. Серед консервативних урядових кіл значна частина виступала за жорсткі репресивні методи боротьби проти учасників і керівників страйкового руху, але вже багато представників консервативної партії вважали, що проблеми необхідно вирішувати правовими і економічними методами. Після поразки загального страйку до робітничого законодавства було внесено деякі зміни. 1927 р. парламент ухвалив закон про промислові конфлікти і профспілки. Він оголошував незаконними загальні страйки, страйки солідарності і масове пікетування. Робітники, яких було виключено з профспілки за те, що під час страйку не підтримали його, а далі працювали, отримали право вимагати відшкодування збитків. Страйки державних службовців було заборонено. Їм було заборонено брати участь у політичній діяльності, вступати в Конгрес тред-юніонів та лейбористську партію. Держслужбовці могли вступати лише до спеціальних профспілок. Було заборонено

також використовувати фінансові фонди профспілок на політичні потреби.

Сталися зміни і в політиці підтримки малозабезпечених верств населення. Приміром, допомогу за безробіттям можна було отримати лише за умови доведення, що особа, котра на неї претендує, справді активно шукає роботу.

Аби запобігти виникненню нових конфліктів 1928 р., в Англії було створено спеціальну урядову комісію, яку очолив один із директорів Імперського хімічного концерну Альфред Монд. Головним її завданням була розробка спільно з Генеральною Радою тред-юніонів основних питань державної політики в галузі трудових відносин. У процесі переговорів було узгоджено загальні принципи примирення інтересів праці й капіталу. Ця політика співпраці держави, роботодавців і робітників дістала назву «мондизм».

7. Діяльність другого лейбористського і «національного» урядів

Загальний страйк 1926 р. вплинув на результати парламентських виборів 1929 року. Лейбористська партія здобула вперше більше місць у палаті громад, ніж консервативна партія, і сформувала другий лейбористський уряд; його очолив Р. Макдональд. Щоправда, напередодні виборів консерватори для підняття свого рейтингу ухвалили 1928 р. новий виборчий закон, який зрівнював у правах чоловіків і жінок (вікові) й усунув обмеження у виборчих правах для осіб, котрі отримували допомогу за безробіттям. Однак це не підвищило шансів консервативної партії на виборах. Лейбористська партія до виборів підготувала нову партійну програму «Лейборизм і нація», де новою ідеєю було створення «суспільних корпорацій» під керівництвом компетентних експертів і підприємців, і ця ідея прийшла на зміну ідеї націоналізації.

За результатами виборів 30 травня 1929 р., лейбористи отримали – 287, консерватори – 260 і ліберали – 59 депутатських мандатів.

Другий лейбористський уряд діяв за умов початку світової економічної кризи. В Англії криза не мала такого руйнівного характеру, як в інших країнах Заходу. Але й тут її вплив на економічний розвиток країни й соціальну сферу був значним. Уряд лейбористів намагався пом'якшити соціальні наслідки кризи розширенням системи соціального страхування за безробіттям, організацією громадських робіт, переселенням частини працездатного населення з «районів депресії». Згідно з законом про страхування 1930 р., до 15 років було знижено військовий поріг, який давав право на отримання допомоги за безробіттям. Термін виплати допомог зростав до 12 місяців. Але результати таких заходів були незначними. Водночас, 1931 р. уряд мусив уперше визнати бюджетний дефіцит і не зміг, отже, розширювати соціальне законодавство. Стало очевидним, що лейбористи не спроможні здійснювати активну антикризову політику, яка вимагала жорстких заходів з бюджетної економії. Для аналізу бюджетної політики й можливих заходів подолання бюджетного дефіциту було створено урядову комісію, яку очолив відомий фінансист Джордж Мей. Комісія дійшла висновку, що для уникнення можливої фінансової кризи слід згорнути державні соціальні програми, громадські роботи, скоротити значну кількість держслужбовців та інших категорій робітників. Проблема ухвалення висновків «комісії Мея» викликала гостру дискусію в лейбористському уряді і призвела до його розколу. За таких умов Р. Макдональд 23 серпня 1931 р. подав у відставку. Розкололась і лейбористська партія. Р. Макдональда, котрий виступав за здійснення активної антикризової політики жорсткої економії, було виключено із членів лейбористської партії. Він і його прибічники (вони становили меншість)

утворили націонал-лейбористську партію. Нове керівництво Лейбористської партії очолив А. Гендерсон.

Після відставки уряду Р. Макдональд за дорученням короля сформував коаліційний уряд, який дістав назву «національного»; до нього ввійшли представника консервативної партії, націонал-лейбористської та лібералів. На нових парламентських виборах у жовтні 1931 р. консервативна партія здобула 472 депутатські мандати, лейбористи Гендерсона – 46, націонал-лейбористи – 72, ліберали – 72.

Національний уряд спрямував свої зусилля на стабілізацію економічного становища. Одним із заходів у цьому напрямку була реалізація пропозицій комісії Мея, зокрема скорочено допомогу за безробіттям на 10%, введено в дію закон про «перевірку нужденності», який забороняв надання допомоги тим безробітнім, котрі могли перебувати на утриманні родини, скорочено зарплатню державним службовцям, учителям і військовим морякам.

Іншим важливим заходом уряду стало скасування «золотого стандарту» фунта стерлінгів, після чого його курс знизився. Було призупинено зменшення золотого запасу країни, знизилась собівартість продукції.

У 1931–1932 рр. парламент ухвалив низку законів про обкладання митними тарифами в розмірі не менше 10% вартості всіх товарів, експортованих до Англії. Внутрішній ринок у такий спосіб захищали від іноземної конкуренції, що дало змогу дещо покращити платіжний баланс за рахунок скорочення імпорту.

Важливу роль зіграло також утворення «стерлінгового блоку» – валютного союзу країн Британської Співдружності, а також Греції, Португалії, Швеції, Данії, Норвегії, Фінляндії, Ірану, Єгипту й багатьох латиноамериканських країн. Країни, які належали до цього блоку фіксували курси своїх валют відповідно до курсу англійського фунта стерлінгів, а свої

валютні резерви зберігали в Лондонському банку. Фунт стерлінгів став основною розрахунковою одиницею у фінансових відносинах країн блоку. На кінець 30-х років англійська національна валюта обслуговувала 40 – 50% світового товарообміну. Імперський протекціонізм, зміцнення національної валюти й активний розвиток банківської системи дали можливість подолати падіння рівня виробництва. Однак англійська промисловість дуже відчувала «інвестиційний голод» і дедалі більше відстала в технічній та організаційній модернізації.

Після перемоги консервативної партії на парламентських виборах 1935 р. прем'єр-міністром знову став С. Болдуїн, а через два роки його змінив Н. Чемберлен.

Наприкінці 20-х – на початку 30-х років за умови, коли країна переживала значні економічні труднощі, а в деяких європейських країнах помітно посилювались фашистські рухи, в Англії також восени 1932 р. було створено Британський союз фашистів (БСФ), який став найбільшою праворадикальною партією в країні в цей період. Засновником БСФ був англійський аристократ, баронет Освальд Мослі, котрий вважав, що парламентська форма організації влади вичерпала свої можливості, й пропонував радикально реформувати політичну систему держави, заборонити всі політичні партії, позбавити парламент його головних функцій, підпорядкувати основні сфери суспільного життя державі та встановити фашистську диктатуру. Вже за рік після утворення БСФ вдалося залучити до його лав 17 тис. прихильників. Певний інтерес деяких представників британського суспільства до фашистської організації та її вождя зумовило те, що фашизм у 1933 – 1934 рр. ще не дискредитував себе перед британцями. Згодом популярність фашистських ідей (втім, як і комуністичних) згасала. Зокрема 1934 р. членська маса Комуністичної партії Великої Британії становила лише 5,8 тис. осіб. Британське суспільство та його політична еліта мали

давні демократичні традиції. З умов поступового виходу країни з економічної кризи, а також зростання гітлерівської агресії в Європі більшість британського суспільства була єдиною в негативному ставленні до фашистів Мослі. Від другої половини 30-х рр. БСФ дедалі втрачав прихильників, і зрештою, опинився далеко на політичній периферії.

8. Криза Британської монархії

Великою несподіванкою стала гостра криза британської монархії, що сталася у 30-ті роки. Після смерті королеви Вікторії 1901 р., котра правила впродовж 64 років, завершилась «вікторіанська епоха»; припинили своє існування не лише поштові карети й пуританські звичаї, Британія зробила рішучий крок від олігархії до демократії. Консолідація консервативної та ліберальної партій означала остаточне зміцнення позицій парламенту, переміщення повноважень до кабінету міністрів, а після розширення виборчих прав – до електорату. Разом з очевидними втратами, Вікторія залишила своїм наступникам і добру спадщину – образ майже ідеальної сім'ї, яка жила відповідно до християнських заповідей. Наступники Вікторії посідали не досить авторитетне місце в політичному житті країни. Едуарда VII, котрий був спадкоємним принцом Уельським, мати не допускала до державних справ, і він більше уславився своїми любовними пригодами. Після смерті Едуарда VII престол зайняв його син Георг V (1910–1936). Він дбав про відновлення морального престижу королівського дому, наведення порядку в родині. В період його царювання було розпочато реформу палати лордів. Саме Георг V підтримав пропозицію прем'єр-міністра Г. Асквіта, за якою парламент ухвалив 1917 р. закон, відповідно до якого королівську династію, як мала назву Саксен-Кобург-Готської було проголошено Віндзорською за іменем стародавнього Віндзорського замку. В роки війни

король був рушійною силою патріотизму британців: він не раз відвідував британські військові бази, військові підрозділи, шпиталі, особисто вручив 50 тис. нагород, негайно прибував до районів, які були об'єктами німецьких бомбардувань, здійснив 5 поїздок до діючої армії у Франції. Це мало велике значення для піднесення морального духу британських вояків.

Після завершення війни разом з тріумфом перемоги прийшло й розчарування. Падіння династій Гогенцоллернів, Габсбургів і Романових потягло за собою послаблення монархічних принципів у Європі. Республіканізм континенту кинув виклик монархіям. Крім того, зростання авторитету американського президента В. Вільсона, як рятувальника людства з його 14-ма пунктами, зробило цю форму державного правління вкрай популярною. І все ж серйозної загрози британському тронові не було. Можна говорити про еволюційний розвиток британського суспільства і британської державної системи, включно з монархією. Під час ірландської кризи 1918 – 1921 рр. і загального страйку 1926 р. Георг V намагався бути миротворцем. Син короля Георга VI та його онучка-королева Єлизавета II згодом прийняли цю функцію монархії.

Після смерті Георга V у січні 1936 р. його наступником став Едуард VIII. Новий монарх був людиною зовсім іншого складу, ніж його попередники. Він відрізнявся своїми нехтуванням вимог етикету, великим почуттям власної гідності й водночас прагненням жити реальними інтересами свого народу. При цьому Едуард VIII був надзвичайно емоційним та імпульсивним. Його прагнення відмовитись від чопорного, традиційного іміджу монархії і взяти особисту участь у політичному житті призвело до конфлікту з лідерами керівної консервативної партії. Його поглиблювали обставини особистого життя Едуарда VIII. Ще 1934 р. 39-літній наступник престолу познайомився з 38-літньою американкою Уїлліс Сімпсон, котра була в другому шлюбі з англійцем

Ернестом Сімпсоном. Їхній зв'язок тривав і після того, як Едуард VIII зайняв трон і почалась підготовка до його коронації. Криза настала восени 1936 року. Початок її проявився, коли король повідомив прем'єр-міністра С. Болдуїна про те, що Уїлліс почала розлучення зі своїм другим чоловіком. Монарх розраховував, що перед коронацією, яку було призначено на 12 травня 1937 р., вони з Уїлліс встигнуть оформити свій шлюб. Вочевидь, така перспектива була неприйнятною для королівського дому, прем'єр-міністра, уряду, церкви і значної частини британців. На боці короля несподівано виступив В. Черчилль, котрий уже давно готувався до змагання за лідерство в консервативній партії.

Черчилль спробував створити міжпартійну «королівську» фракцію в парламенті. Однак Едуард VIII 16 листопада 1937 р. заявив прем'єр-міністрові, що має непохитний намір одружитися з У. Сімпсон як король; якщо ж це буде неможливим, то він готовий зректись престолу. 10 грудня 1936 р. акт зречення було підписано.

Зречення підірвало престиж королівського дому як зразкової сім'ї нації. Було послаблено і традиційні відносини монарха з Англiканською Церквою.

Після зречення Едуард VIII 10 грудня 1936 р. новим королем Великої Британії став його молодший на рік брат Альберт під іменем Георга VI.

Контрольні запитання до семінарського заняття № 3

1. Використання яких ресурсів зростало в умовах уповільнення темпів економічного розвитку Великої Британії на зламі XIX – початку XX ст.?
2. У 1900–1913 рр. загальна сума британських капіталовкладень (інвестицій) за кордоном зросла від

- 2 млрд. фунт. стерлінгів до 4 млрд. Яка частка (у %) йшла з них до колоній?
3. До яких сфер економіки колоній переважно надходили британські інвестиції?
 4. В якій галузі промисловості Великої Британії, завдяки розвиткові широких економічних зв'язків з колоніями, обсяг продукції зріс за період 1870–1910 рр. утричі?
 5. Від яких надходжень зростали до Першої світової війни прибутки Великої Британії, що давало їй змогу зберігати активний платіжний баланс?
 6. Частка Великої Британії у світовій торгівлі скоротилася від 22% 1870 р. до 15% 1913 році. Що було основною причиною цього процесу?
 7. Яку назву мала установа, створена 1916 р., яка стала основним інструментом державного планування й регулювання промислового виробництва в Англії?
 8. Яких заходів вживав уряд Англії для підтримки вітчизняного виробника в період Першої світової війни?
 9. У 1917 р. було створено імперський воєнний кабінет Великої Британії. Які функції він виконував? Хто входив до складу кабінету?
 10. Хто такі «високі комісари» ?
 11. Яке головне рішення ухвалила імперська воєнна конференція 1917 року?
 12. Яких радикальних заходів у соціально-економічній сфері було передбачено вжити в Англії за новою програмою лейбористської партії 1918 року? Назвіть основні чотири пункти.
 13. Яку форму членства в лейбористській партії запроваджував її статут 1918 року?
 14. 1918 р. уряд Д. Ллойд-Джорджа здійснив реформу виборчої системи. Якими були її складові?
 15. Які основні три ідеї було закладено в ідеологію класичного лібералізму?

16. У ХІХ ст. (1832, 1867, 1884) у Великій Британії було здійснено три реформи виборчого права, але кількість виборців становила лише 2,5 млн. осіб. із 30 мільйонів населення країни. Що було головною причиною цього?
17. Які основні вимоги висували представники так званого «нового тред-юніонізму»?
18. Коли виникла лейбористська партія у Великій Британії?
19. Що свідчило про початок відходу робочого класу від ліберальної партії?
20. Яке питання у відносинах між лібералами й консерваторами у Великій Британії стало головним на початку ХХ ст.?
21. Від початку Першої світової війни до кінця 1916 р. в Англії правив коаліційний уряд лібералів і консерваторів, що його очолював Г. Г. Асквіт. Хто його замінив у грудні 1916 року?
22. Від 1915 р. до коаліційного уряду лібералів і консерваторів увійшли три представники ще однієї політичної партії Англії. Якої?
23. У 1918–1919 рр., в Англії зростає робітничий рух. Які нові політичні вимоги висували в цей час британські тред-юніони?
24. Яку назву мала правляча монархія у Великій Британії до 1917 року?
25. 1917 р. британський парламент ухвалив біль, за яким королівська династія дістала назву...
26. Що означав «стандарт двох держав»?
27. Коли Велика Британія офіційно повідомила про відмову від «стандарту двох держав»?
28. Коли було запроваджено гомруль в Ірландії?
29. В якій частині Великої Британії у квітні 1916 р. відбулося антианглійське повстання?
30. Кому вперше в історії Англії за виборчою реформою 1918 р. було надано виборчі права?

31. Яка частина Великої Британії проголосила себе у січні 1919 р. незалежною республікою?
32. Коли Велика Британія визнала де-факто радянський уряд Росії?
33. Як від грудня 1921 р. стали називати офіційно Велику Британію?
34. Хто такі шинфейнери?
35. У жовтні 1922 р. кабінет Д. Ллойд-Джорджа пішов у відставку. Хто очолив новий уряд після виборів у листопаді 1922 року?
36. Хто очолив британський уряд у травні 1923 року?
37. Коли було створено перший в історії Англії лейбористський уряд? Хто його очолив?
38. Яка радикальна перестановка відбулася в рамках англійської двопартійної системи 1923 року.?
39. Назвіть партію, що посіла друге місце на виборах до британського парламенту 1923 року.
40. Чому в робітничому уряді лейбористів ряд міністерських посад зайняли лорди?
41. Яких основних заходів вжив перший лейбористський уряд у внутрішній політиці?
42. Яких основних заходів вжив перший лейбористський уряд у зовнішній політиці?
43. Назвіть партію, що перемогла на позачергових парламентських виборах в Англії 1924 року.
44. Що таке епоха Болдуїна?
45. Назвіть основні складові ідеї «консервативного реформізму» .
46. Чому канцлером казначейства (міністром фінансів) в уряді С. Болдуїна не став Невіл Чемберлен?
47. Хто став канцлером казначейства (міністром фінансів) в уряді С. Болдуїна?
48. Які два основні напрямки уряд С. Болдуїна обрав у сфері економічного регулювання?

49. Що зробив уряд С. Болдуїна для підтримки вітчизняного виробника?
50. В якій сфері уряд С. Болдуїна зберіг протекціоністські мита?
51. Яке основне рішення ухвалила британська імперська конференція 1926 року?
52. Які позитиви дало Великій Британії запровадження у квітні 1925 року золотого стандарту фунта стерлінгів?
53. Для якого сектора британської економіки запровадження золотого стандарту 1925 р. було вкрай не вигідним?
54. Коли відбувся перший в історії Англії загальний страйк?
55. Назвіть основні положення закону про промислові конфлікти і тред-юніони 1927 року.
56. Що передбачала політика «мондизму»?
57. Що передбачав виборчий закон 1928 року?
58. Яка партія перемогла на парламентських виборах в Англії 30 травня 1929 року?
59. Створений у 1929 р. другий лейбористський уряд був коаліційним чи однопартійним? Хто його очолював?
60. 1929 р. рівень виробництва у Великій Британії становив 100,3% від показників 1913 року. Яким він був 1932 року?
61. Якого рівня 1932 р. (в %) досягла кількість безробітних в Англії?
62. Які галузі промисловості Англії найбільше постраждали в період кризи 1929–1933 років?
63. Якими заходами намагався другий уряд лейбористів пом'якшити соціальні наслідки кризи 1929–1933 років?
64. Які рекомендації розробила комісія Д. Мея для британського уряду по подоланню кризи?
65. Коли було створено «національний уряд» в Англії? Хто його очолював?

66. Що передбачала валютна реформа 1931 р. в Англії?
67. Коли було створено стерлінговий блок?
68. Що передбачали закони, ухвалені в серпні 1931 р. і в листопаді 1931 р. стосовно безробітних?
69. До якого курсу в зовнішній торгівлі перейшов 1932 р. «національний уряд»?
70. 1932 р. в Оттаві відбулась британська імперська конференція. Яку систему запроваджували її рішення?
71. Коли в Англії почалась підготовка до великої програми переозброєння?
72. Які заходи були основою урядової політики щодо аграрного сектора Англії в 30-ті роки?
73. Назвіть особливості фашистського руху в Англії і причини його незначної популярності.
74. Опишіть сутність кризи Британської монархії після середині 30-х років.
75. Проаналізуйте темпи економічного розвитку Англії в 20-х – 30-х роках.
76. Яким чином із країни-кредитора Англія перетворилась у країну-боржника ? (Укажіть три і більше причин).
77. Чи залишалась Англія 20-х–30-х рр. «країною традицій»?

Семінарське заняття № 4

Тема: Народний фронт у Франції (1935 –1938 рр.)

Зміст семінарського заняття:

1. Економічна криза 1930-х рр. і її особливості у Франції.
2. Реакційно-екстремістські рухи у Франції. Сутність і особливості французького фашизму.
3. Політична криза і реакційно-фашистський путч 4 лютого 1934 року.
4. Утворення робітничого та Народного фронту.
5. Програма Народного фронту.
6. Перемога на виборах 1936 р. та політика урядів Народного фронту.
7. Загострення кризи урядової політики та розпад Народного фронту.

1. Економічна криза 1930-х рр. і її особливості у Франції

Як і решту країн Францію на початку 30-х рр. охопила глибока економічна криза. Але її перебіг і характер мали свої відмінності й особливості. Насамперед, французька економічна криза почалась пізніше, ніж в інших країнах – не восени 1929, як це було в Німеччині, Англії і США, а лише восени 1930 року. Причинами цього були присутні особливості розвитку Франції після Першої світової війни і до кінця 20-х років. У Франції в цей період відбувалось значне економічне піднесення. Її промислове виробництво зросло на 40% порівняно з довоєнним рівнем, що зумовила низка обставин: 1) повернення Франції високоіндустріальних провінцій Ельзасу і Лотарингії; 2) технічна реконструкція важкої промисловості, пов'язана з потребами відбудови зруйнованих у роки війни північно-східних департаментів; 3) отримання великих німецьких репарацій, які стали додатковим джерелом промислової реконструкції; 4) великі

військові витрати для підтримання сильної армії та будівництва військових укріплень на кордоні з Німеччиною – лінії «Мажино». Все це дещо відтягувало наступ кризи, сприяло тому, що вона почалась пізніше. Більше того, під впливом цих чинників прояв кризи у Франції був слабкішим, ніж, наприклад, у Німеччині, менше глибоким і руйнівним. Але важливішою і характерною для Франції особливістю кризи став її затяжний характер.

Розвиток кризи у Франції мав два кульмінаційні моменти: 1932 і 1935 роки. 1932 р. обсяг промислового виробництва скоротився на 44% відносно рівня 1930 р. і на 4% порівняно з довоєнним 1913 роком. Наступного 1933 р., як і в інших країнах, промислове виробництво почало зростати. Але на початку 1934 р., коли в США й Англії обсяг промислового виробництва, хоча й повільно але зростав, у Франції почалось нове загострення кризи, і 1935 р. її промисловість на 46% відставала від рівня 1930 р., а імпорт і експорт скоротились на 65%, тобто 1935 р. позначився другим апогеєм економічної кризи.

Отже, економічна криза у Франції почалась пізніше, ніж в інших країнах, але була тривалішою, і щодо Франції можна говорити не про кризу 1929 – 1933 рр., а про кризу 1930 – 1935 років.

Лише 1936 р. Франція почала поступово виходити з кризової фази економічного циклу, але депресивна фаза, яка прийшла їй на зміну, так і не перейшла у фазу промислового піднесення. Від другої половини 1937 р. Франція вступила в нову смугу економічної кризи, наслідки якої не було подолано до початку Другої світової війни. Отже, впродовж 30-х років французька економіка перебувала або в кризовому, або в депресивному стані, і це не могло не породжувати серйозних труднощів у політичному житті країни.

Структурну кризу ускладняли низка додаткових чинників – залежність французької індустрії від імпорту сировини;

застаріла енергетична база економіки; сильний вплив фінансово-банківських кіл, які не були зацікавлені в інвестиціях у виробництво; стале відставання у темпах розвитку і низький рівень механізації французького сільського господарства. Певний вплив справив і перекося у галузевій структурі, яка склалась під час економічного ривка 20-рр. – перевага важкої індустрії, яка потребувала потужної інвестиційної бази, відставання виробництва предметів споживання, яке б спиралось на більш гнучкий природний ринок.

Францію відрізняв від інших великих країн значно менший об'єм внутрішнього ринку через надзвичайно високу питому вагу дрібних власників у містах і, особливо, в селах. Для французького сільського господарства характерною була велика частка парцелярного селянства, чия товарність була вкрай низькою. Перевага дрібного виробництва була характерною і для промисловості, особливо в таких специфічних для Франції галузях легкої промисловості, як виробництво модного одягу, предметів розкоші та в інших аналогічних галузях. Відмінними рисами Франції були менші масштаби концентрації виробництва, ніж у США й Німеччині, відносно невеликі розміри інвестицій у промисловість. Французькі капітали активніше вкладали не в вітчизняну промисловість, а у зовнішні позики. Це надавало французькому корпоративному капіталові лихварського характеру.

За умов економічної кризи менший об'єм внутрішнього ринку зумовлював повільну реалізацію товарних запасів, а отже й затягування кризи.

Низька конкурентоспроможність французької промисловості спричинила таку характерну рису урядової економічної політики у Франції, як суворий митний протекціонізм. Перевага високих мит на ввезення іноземних

товарів неминуче тягла за собою високий рівень цін на внутрішньому ринку, що також сприяло затягуванню кризи.

Франція була країною з особливою вагою банківського лихварського капіталу. Представники верхівки фінансового капіталу і мільйони тримачів цінних паперів, в тому числі велика верства рантьє, перешкоджали знеціненню валюти. В роки кризи у Франції зберігався золотий стандарт, тоді як від нього мусили відмовились Німеччина, Велика Британія, США. Це неминуче вело до збереження низької конкурентоздатності французьких товарів, слабого розвитку експортної торгівлі, що, знову ж таки, створювало перепони для подолання кризи. Втеча капіталів, яку спровокувала внутрішньополітична боротьба середини 30-х рр., скоротила золотий запас країни з 67,7 до 36,8 млрд. франків. Нестача інвестицій практично зупинила модернізацію виробництва. Наприкінці 30-х рр. середній вік устаткування на французьких підприємствах становив 25 років, тоді як у Німеччині – 3–4 роки, в США – 5–7 років, у Великій Британії – 7–8 років. Франція стрімко втрачала свої позиції на світовому ринку – за десять років її частка в світовій торгівлі скоротилась з 7,7 до 5%. За сумарним показником, обсяг французької зовнішньої торгівлі наприкінці 30-х рр. став на 20–30% менше, ніж 1912 року. Всі ці проблеми диктували необхідність і важливість централізованої державної політики, спрямованої не лише на подолання кризи, а й на глибоку структурну перебудову всієї економіки. Дискусія щодо форм і цілей державного регулювання – «дирижизму» – стала ключовою темою суспільно-політичного життя Франції 30-х років.

Прихильники державного управління економікою «дирижисти», посилаючись на теорію англійського економіста Дж. Кейнса, пропонували створити органи державного економічного контролю і планування. Щоб пом'якшити невдоволення мас, неминуче за умов кризи, вони були готові

піти на поступки: розширити систему соціального страхування, збільшити допомогу за безробіттям.

Погляди буржуазних «дирижистів», які пропонували спрямувати розвиток Франції шляхом державно-монополістичного капіталізму, частково збігалися з позиціями соціал-реформістів, котрі вважали необхідним державне планування економіки й розширення системи соціального страхування. Французькі соціал-реформісти хотіли націоналізувати банки чи поставити їх під державний контроль, створити центральний керівний орган, який мав би право розробляти план розвитку народного господарства, визначати ціни й розміри заробітної платні. Вони пропонували скоротити робочий день і запровадити для трудящих відпустки з оплатою.

Отже, «дирижистська» державно-монополістична ідеологія у Франції розвивалась у двох головних формах – буржуазно-реформістській і соціал-реформістській.

Поряд з проектами державно-монополістичного регулювання, серед керівних кіл набули поширення проекти перегляду конституції задля обмеження демократичних свобод і створення сильної влади. Найвідоміший із них висунув колишній прем'єр-міністр Андре Тардьє. Він рекомендував обмежити права парламенту, розширити права президента і прем'єр-міністра, заборонити державним службовцям страйкувати й об'єднуватись у профспілки. Лише завдяки таким реформам, вважав Тардьє, можна було досягнути стабільності у Франції й утримати її від соціального вибуху. Ще далі пішли фашисти, котрі пропонували встановити відкриту диктатуру.

2. Реакційно-екстремістські рухи у Франції. Сутність і особливості французького фашизму

Французький фашизм почав активну діяльність пізніше, ніж в Італії і Німеччині. На впливову політичну силу він

перетворився лише в 1933 – 1934 рр., тобто після того, як німецький нацизм уже прийшов до влади й показав свою реакційну, антинародну сутність: розгромив усі опозиційні партії, створив концентраційні табори для невдоволених, розгорнув ганебні єврейські погроми. Ці акції німецького нацизму викликали негативну реакцію громадської думки у Франції – країні давньої парламентської демократії та широких політичних прав і свобод. За таких умов керівники реакційно-екстермістських угруповань і рухів вважали за доцільне відхрещуватись від фашизму та спорідненості з ним.

Реакційно-екстермістські рухи у Франції посутньо відрізнялись від італійського фашизму й німецького нацизму і за своїми цілями, і за конкретними планами дій. Їхньою метою було не руйнація парламентської системи та ліквідація державного апарату буржуазної демократії, а обмеження парламентаризму: зміна конституції, скорочення функцій парламенту, значне розширення повноважень виконавчої влади й передусім повноважень президента і встановлення авторитарного ладу.

На відміну від німецького та італійського фашизму, фашистські організації у Франції не мали плебейського характеру. Їх очолювали не вихідці із соціальних низів, а представники аристократії, корпоративного капіталу, вищих військових кіл. Відповідно до цього ідеологію реакційно-екстремістських угруповань було спрямовано не до майбутнього, а в минуле, до часів бонапартизму Другої імперії. Французьким фашистсько-реакційним угрупованням значно менше була властива соціальна демагогія. Французький фашизм мав і значно меншу соціальну базу. За типом він був близьким до іберійського, іспансько-португальського варіанту – з опорою на дрібні верстви й декласовані елементи з перевагою клерикально-монархічних і мілітаристських, національних елементів у політичній орієнтації.

Оскільки Франція відносилась до країн-переможниць у Першій світовій війні, а її економічне становище було кращим, ніж у Німеччині чи Італії, характерні для італійсько-німецького фашизму теми національної та соціальної демагогії значно рідше було вживано у пропаганді французьких фашистів. Їхніми улюбленими сюжетами були антипарламентаризм і викриття «режиму партій». Якщо німецькі нацисти всіляко підкреслювали свою удавану «революційність», охоче називали себе «соціалістами» й навіть відобразили це у назві партії – «націонал-соціалістська робітничка партія» – французький фашизм найчастіше поставав як захисник «порядку», спирався на вже існуючі праві партії, католицьку церкву і воячину.

На початку 30-х років у країні існувало близько десяти фашистських і напівфашистських організацій, які сперечались між собою і, щоб підкреслити своє вороже ставлення до «системи партій», називали себе не партіями, а лігами. Отже реакційно-фашистський рух у Франції був розрізнений, він не об'єднався в сильну єдину партію, як це відбулося у Німеччині та в Італії.

Основними фашистськими організаціями, найбільшими й найвпливовішими були угруповання реакційно-екстремістського характеру. По-перше, «Аксійон франсез» (Французька дія). Вона виникла ще наприкінці XIX ст., у період боротьби навколо «справи Дрейфуса» як монархічна, націоналістична й клерикальна організація, але після Першої світової війни поступово еволюціонувала до фашизму. Своєю метою «Аксійон франсез» визначала встановлення «порядку» на противагу «парламентській анархії», а засобами досягнення цієї мети вважала «хрест і корону», тобто реставрацію монархії з опорою на католицьку церкву.

Серед учасників рухів, які об'єднувалися навколо «Аксійон франсез» було багато збіднілих дворян, офіцерів, чиновників, представників «золотої молоді» та студентства. До неї

примкнула частина аристократичних кіл, її підтримували деякі представники високопоставлених військових кіл, що згуртовувались навколо маршала Петена. На чолі «Аксьйон франсез» стояв популярний у реакційних колах журналіст Шарль Моррас, обраний у 30-ті роки членом Французької Академії. Впродовж кількох десятиліть він закликав боротися проти «негідниці»-республіки усіма засобами. Лідери «Аксьйон франсез», зазвичай, не вдавались до соціальної демагогії, захисту соціальних прав «маленьких людей», як це робили італійські фашисти й німецькі нацисти. Найчастіше вони вели відверту антисемітську пропаганду. На початку 30-х рр. вони почали створювати збройні загони молоді під назвою «королівські молодчики». В міру загострення політичної ситуації в країні активність цих загонів дедалі більше зростала. Вони розганяли демонстрації, мітинги, провокували вуличні сутички тощо.

«Аксьйон франсез» не була численною організацією. На початку 30-х рр. до неї належало близько 60 тисяч членів. Все ж вплив пропаганди «Аксьйон франсез» набув значного поширення. Їй симпатизувало багато офіцерів і генералів французької армії. До числа прихильників цієї організації належали всі три маршали Франції, які лишались живими на початку 30-х років: Петен, Ліоте, Франше д'Еспере, а також колишній начальник штабу маршала Ф. Фоша, генерал Вейган та чимало інших високопоставлених генералів.

Найбільшою організацією реакційно-екстремістського руху у Франції були «Бойові хрести». «Бойові хрести» виникли 1927 р. як організація колишніх фронтовиків, котрих було нагороджено за хоробрість орденом «бойовий хрест». Згодом до організації дозволили вступати особам, котрі не мали нагород. До середини 30-х років вона налічувала близько 350 тис. осіб. На чолі «Бойових хрестів» став виходець із небагатої, але відомої аристократичної сім'ї полковник Казимир де ля Рок, пов'язаний з маршалом Петеном і

префектом паризької поліції Кьяппом. Його характеризували як людину абияку, нерішучу й обмеженого демагога. Відмінною рисою «Бойових хрестів» була зовнішня аполітичність, центральне місце в їхній пропаганді належало темам підтримання фронтового братства, честі, порядку і власності. Офіційним девізом став девіз «Праця, сім'я, вітчизна».

Пропаганду «Бойових хрестів» було спрямовано до почуттів глибокої гіркоти сотен тисяч ветеранів війни, котрі дійшли висновку, що пролита кров і смерті їхніх товаришів виявились марними: плоди перемоги розбазарили бездарні, балакучі, продажні політики, добробут країни підірвала криза, її безпека – знову під загрозою, а матеріальне становище ветеранів дедалі погіршується. Звідси – двозначне, але близьке й зрозуміле для фронтовиків гасло «Бойових хрестів»: відібрати владу у «пораженців» і передати її «переможцям» та повернути Франції її колишню велич.

Члени «Бойових хрестів» мали військову організацію і дотримувалися суворої дисципліни. Їхніми улюбленими методами діяльності стали масові зльоти й мітинги, які супроводжувались масовою ходою зі смолоскипами за зразком італійських і німецьких фашистів. Аби залучити до своїх лав маси, «Бойові хрести» створювали дешеві їдальні для безробітних, організовували спортивні табори й будинки молоді. Як і «Аксійон франсез», «Бойові хрести» мали власні збройні загони. Тісні зв'язки з армією забезпечували їм зброю і досвідчених військових командирів.

Іншим реакційно-фашистським угрупованням Франції стала Ліга патріотичної молоді, чи просто «Патріотична молодь», яку створив 1924 р. П'єр Теттенже – член парламенту, великий підприємець, власник паризьких універмагів і фірм шампанських вин. Ідеалом Теттенже була імперія Наполеона III. Відповідно до цього, програма Ліги містила вимоги ревізії Конституції, посилення виконавчої

влади під егідою якої було передбачено домогтися співпраці класів і створення задля цього корпоративного ладу.

Лідери Ліги патріотичної молоді більше, ніж керівники «Аксьйон франсез», застосовували методи соціальної демагогії. На початку 30-х рр. вони також почали створювати мобільні збройні загони по 2–3 тисячі осіб для оперативного переміщення їх автотранспортом до небезпечних місць. Членами «Патріотичної молоді» було близько 90 тис. осіб.

Крім названих, діяло у Франції також реакційно-фашистське угруповання «Ліга франсистів», яке налічувала до 10 тис. осіб і відкрито підкреслювала свою солідарність з італійським фашизмом. Це була суто фашистка організація, створена 1933 року. Вона виступила з програмою «тотальної революції», розгрому всіх традиційних політичних партій, заміни парламентського режиму централізованою корпоративною системою на чолі з вождем. Керівники Ліги не раз виступали з привітаннями Гітлера й Муссоліні. За прикладом нацистських штурмовиків (СА), франсисти мали напіввійськовий одяг, лише не коричневого, а синього кольору. 1933 р. виникла також інша суто фашистська організація – «Французька солідарність» з аналогічною метою – встановлення у Франції тоталітарного корпоративного ладу.

Суто фашистський рух у Франції був значно слабшим, ніж у Німеччині та Італії. Головною причиною слабкості суто фашистського руху у Франції було те, що конкретна політична ситуація в цій країні у 30-ті роки, й давні історичні традиції були цілком іншими, ніж у Німеччині та Італії.

Для Франції були характерними, як було зазначено, менші глибина й руйнівна сила економічної кризи. Тому й ступінь зубожіння середніх верств населення, втрата попереднього соціального статусу і масштаби безробіття у Франції були значно меншими. Отже у Франції не було такої сильної люмпенізації низів, як у Німеччині. Чималу роль зіграло й те, що в своєму розпорядженні французький корпоративний

капітал мав такі додаткові ресурси, як прибутки від експлуатації колоній, відсотки за наземними позиками, репараційні виплати, що їх отримувала Франція аж до 30-х років. Тому й сила консервативного екстремізму верхів суспільства в країні була значно меншою.

Водночас, головною причиною слабкості фашистського руху були глибокі демократичні революційні традиції французького народу. Тому у Франції не діяли так ефективно, як у Німеччині методи обробки мас, що їх запроваджували нацисти. Але це не значить, що в 30-ті рр. у Франції не було небезпеки реакційно-фашистського перевороту. Хоча перехід верхів суспільства на позиції консервативного екстремізму був характерний для Франції значно менше, все ж дехто – частина великого корпоративного капіталу – ставала на позиції авторитаризму й навіть тоталітаризму. З них особливо вирізнялись голова електричного тресту Ернест Мерсьє і парфумерний фабрикант Франсуа Коті, котрі фінансували створення й діяльність Ліги франсистів і «Французьку солідарність». Такі ж позиції мали деякі впливові представники вищого військового командування.

Фашистські Ліги намагалися поширити свій вплив у різних масових організаціях. Їм вдалося проникнути до керівництва деяких із них. Наприклад, член Ліги франсистів Жан Гой очолив найбільшу організацію ветеранів війни – «Національне об'єднання колишніх фронтовиків», яка налічувала 1 млн. осіб. Фашист Доржер став на чолі «Селянських комітетів дії», які об'єднували 2,5 млн. селян. Відомий генерал де Кастельно керував заснованою у 20-ті роки «Католицькою лігою», яка мала тісні зв'язки з «Аксьйон франсез». Фашисти мали вплив на «Національну федерацію податківців», яка налічувала близько 700 тис. осіб.

Отже, французький фашизм усередині 30-х рр. являв собою силу, яка загрожувала захопити владу і знищити

демократичні свободи, що їх завоював французький народ ще у XVIII столітті.

3. Політична криза і реакційно-фашистський путч 4 лютого 1934 року

Загроза реального перевороту назрівала у Франції вже у першій половині 30-х років. Її збільшувало те, що на чолі французьких урядів тих років стояли лідери правобуржуазних партій типу А. Тардьє і П. Лаваля, котрі виступали за обмеження парламентаризму та встановлення жорсткої влади. Однак ці спроби викликали спротив лівого спектру суспільства. Масова база правих партій почала стрімко скорочуватись. Особливо це було помітним для Республіканської федерації – правоконсервативного об'єднання політичних партій і груп, з-поміж керівників яких найвпливовішим був Луї Марен. Послабилися позиції також Демократичного альянсу – правоцентриського об'єднання політичних груп на чолі з Полем Рейно. За умов політичної кризи 30-х рр. ці політичні об'єднання були неспроможними власними силами утриматись при владі. Тому вони прагнули залучити до спільного управління єдину буржуазну партію, яка зберегла свій вплив у середніх верствах населення. Це була Республіканська партія радикалів і радикал-соціалістів, яка стояла на лівоцентриських позиціях. Однак за умов економічної кризи блок правих партій і радикал-соціалістів був неможливим. Проводити необхідну для правих політику наступу на життєвий рівень трудящих та обмеження демократичних свобод і прав парламенту радикали не могли – це загрожувало їм втратою масової бази. Водночас, вони боялися проводити демократичні реформи й обмежувати позиції великого капіталу, оскільки це призвело б до протистояння з правими партіями. Все це зумовило невпинні

урядові кризи. Від жовтня 1929 р. до травня 1932 р. у Франції змінилося 8 кабінетів міністрів.

1932 р. у Франції було зроблено спробу створення іншої політичної коаліції, так званого «лівого блоку» – радикалів і соціалістів (СФІО). Такий блок уже існував у 1924 – 1926 роках. Відтворений на виборах 1932 р. «лівий блок» здобув перемогу. Було створено уряд, який очолив лідер радикалів Едуард Еррію. Перед урядом лівого блоку виникла альтернатива, яку мали до цього радикали: підтримати правих, що загрожувало втратою масової бази, чи вживати рішучих демократичних заходів у соціальній сфері. Тому після нетривалого існування уряд Еррію в грудні 1932 р. пішов у відставку і у Франції почалась справжня міністерська чехарда: за 14 місяців, від грудня 1932 р. до лютого 1934 р., в країні змінилося 5 кабінетів міністрів. Нестійкість державної влади дедалі посилювалась. Реакційно-фашистські сили намагались використати таку ситуацію. Їхня антипарламентська й антиурядова пропаганда особливо активізувалась після перемоги 1933 р. нацизму в Німеччині. Ці сили розпочали підготовку до державного перевороту. Реакційно-фашистські організації в своєму рішучому наступі на демократичні сили знайшли і зручний привід, так звану «справу Савіського» – великого спекулянта, вихідця зі Східної Європи, котрий здійснив низку афер, зокрема шахрайські операції з випуску фальшивих акцій; до них були причетні відомі політичні діячі, котрі за хабарі сприяли спекулятивним махінаціям Савіського. До них було залучено низку депутатів французького парламенту, префекта паризької поліції Кьяппа, а також деяких осіб, наближених до тодішнього прем'єр-міністра, радикала К. Шотана. Судове розслідування справи за допомогою високих покровителів було затягнуто, а коли її не вдалося закрити, Савіського, котрий вирушив на зимовий курорт, було знайдено вбитим.

Реакційні сили вміло використали широкий резонанс, якого набула «справа Савіського». Вони провели активну

кампанію за зміну «прогнилого парламентаризму» на жорстку владу, за кардинальну ревізію конституції. Впродовж січня 1934 р. на вулицях Парижа майже щодня відбувались масові демонстрації, гучні марші воєнізованих ліг. 27 січня 1934 р. прем'єр-міністр К. Шотан подав у відставку.

Новий уряд очолив інший відомий лідер радикалів – Едуард Даладьє. До нового уряду прем'єр запросив деяких представників правих і кількох політиків із лівого крила радикалів. Кьяппа – префекта паризької поліції, пов'язаного, як уже відомо, з фашистами – було звільнено з посади.

Ці урядові розпорядження ще більше загострили політичне становище. Реакційно-фашистські організації розпочали активні дії. 6 лютого 1934 р. в Парижі було здійснено спробу фашистського путчу. В другій половині дня близько 40 тис. прихильників реакційно-екстремістських організацій з усіх районів столиці вирушили до Бурбонського палацу, де проводила свої засідання нижня палата (палата депутатів) французького парламенту. Попереду рухались всі в орденах інваліди війни, чия присутність мала справити враження на громадську думку й ускладнити дії поліцейських, що охороняли парламент.

В загін поліцейських, які охороняли підступи до Бурбонського палацу, полетіло каміння, шматки асфальту, уламки ґрат із чавуну. Озброєні залізними прутами, ножами і бритвами, що їх було прикріплено до палиць, вони відрізали сухожилля у коней жандармів, підпалювали автобуси, били вітрини й газетні кіоски. Поліція, не маючи наказу стріляти, ледве стримувала заколотників. Лише надвечір, коли із натовпу екстремістів пролунали постріли і вони знову спробували прорватися до палацу, поліція мусила застосувати зброю. Почалися справжні бої, під час яких обидві сторони мали вбитих і поранених.

Фашистам не вдалося захопити Бурбонський палац. Але й уряд Даладьє не утримався. Праві депутати парламенту

звинувачували прем'єра й міністра внутрішніх справ у розстрілі нібито «мирної» демонстрації колишніх фронтовиків, називали їх «убивцями» й вимагали їхньої негайної відставки. 7 лютого уряд Далад'є, хоча й отримав більшість у парламенті, подав у відставку. До влади 9 лютого 1934 р. прийшов уряд на чолі з колишнім президентом Франції правим радикалом Гастоном Думергом. До нього увійшли лідери правих: Тард'є, Лаваль, маршал Петен, а також кілька радикалів на чолі із Ерріо й Сарро.

Це був безсумнівний, хоча й частковий успіх радикально-екстремістських сил. Після відставки Далад'є припинив своє існування «лівий блок». Відбулась перестановка політичних сил на користь правих партій. Реакційно-фашистські сили не змогли захопити владу. Однак загроза повторення їхніх спроб прорватися до неї не минула. Зростала чисельність реакційних антипарламентських угруповань, посилювались їхні нападки на демократичні інститути французького суспільства. Особливо стрімко зросла чисельність «Бойових хрестів», які 1934 р. налічували кількасот тисяч членів.

4. Утворення робітничого та Народного фронту

Яку ж політику в цей час проводили ліві партії Франції? В лютневі дні 1934 р. обидві партії – Соціалістична (СФІО) та Французька комуністична партія (ФКП) зайняли й дотримувалися антифашистської позиції. Їхні прихильники брали участь. 6–7 лютого в низці паризьких районів у сутичках із заколотниками. В парламенті депутати-соціалісти й комуністи виступили з вимогами вжити рішучих заходів для відсічі фашизму. 6 лютого 1934 р. делегація лівих соціалістів вручила редакції комуністичної газети «Юманіте» лист із пропозицією негайно розпочати переговори між СФІО та ФКП, аби створити «неприсутню фортецю проти фашистського натиску». Керівництво СФІО оголосило всю

партію мобілізованою. Лідери ФКП також закликали до рішучої, безкомпромісної боротьби проти фашизму. Але відповідно до вказівок Комінтерну французькі комуністи стверджували, що боротьба проти фашизму – це є боротьба проти капіталізму. Тому вони висунули гасло влади Рад, гасло боротьби проти уряду Даладье. А гасло, опубліковане в газеті «Юманіте»: «Геть уряд убивць. Даладье за ґрати!», фактично означало, з ким об'єктивно солідаризувались комуністи. Лист-пропозицію лівих соціалістів від 6 лютого 1934 р. керівництво ФКП відкинуло, вмотивувавши це тим, що СФІО підтримувала уряд Даладье та його політику. Але поступово конкретна обстановка в країні, осмислення трагічного досвіду німецьких соціал-демократів і комуністів у їхній політиці під час загрози приходу до влади нацистів вивів обидві ліві партії Франції на загалом правильний курс антифашистської боротьби. Уже в лютневі дні 1934 р. в агітації ФКП лунали заклики до єдності дій, щоправда, поки що лише знизу, з пересічними соціалістами (керівників СФІО комуністи звинувачували в співробітництві з класовими ворогами). Після лютневих подій почалося поступове зближення позицій обох партій. Керівництво ФКП відмовилися від оцінки соціал-демократії як «соціал-фашизму», а керівництво СФІО – від негативних оцінок компартії.

На з'їзді СФІО в травні 1934 р. більше третини делегатів проголосували за об'єднання дій з компартією.

Перша зустріч керівників лівих партій відбулась 11 червня 1934 року. У ній взяли участь від ФКП Моріс Торез і Бенуа Фрашон, а від СФІО – Леон Блюм і Жан Жиромський. 27 липня 1934 р. представники обох партій підписали договір про єдність дій СФІО та ФКП у боротьбі проти реакції та фашизму, за роззброєння і розпуск заколотницьких ліг, на захист демократичних свобод, проти реакційного курсу політики уряду Думерга.

Після цього розпочалися переговори між двома профспілковими центрами: соціалістичною Загальною конфедерацією праці (ЗКП) та Комуністичною Унітарною загальною конфедерацією праці (УЗКП), які привели до їх об'єднання.

Зближення партій і профспілок робітничого класу означало створення Робітничого фронту. Воно відкрило шлях до створення антифашистського Народного фронту. Вперше гасло Народного фронту виголосив у своїй промові М. Торез 10 жовтня 1934 р.: «єдність усіх прогресивних сил у рамках народного фронту боротьби за хліб, свободу і мир». Ідея Народного фронту стала ключовою в контексті підготовки до парламентських виборів, які мали відбутися 1936 року. В перебігу цього процесу важливу роль виконало зближення СФІО та ФКП з партією радикалів і радикал-соціалістів, з якою також вдалося досягти угоди про спільні дії навесні 1935 року.

30 травня 1935 р. відбулося перше спільне засідання парламентських фракцій трьох партій. Наступним кроком на шляху організаційного оформлення Народного фронту стали масові демонстрації 14 липня 1935 р. в день національного свята Франції. В них взяли участь понад 2млн. осіб. У Парижі на стадіоні Буффало відбувся масовий зліт прихильників Народного фронту за участі усіх трьох лівих партій та їх лідерів Л. Блюма, М. Тореза, Е. Даладьє. Комітет з організації святкування 14 липня було перетворено на Національний комітет Народного фронту, і таким чином рух Народного фронту отримав свій керівний національний центр.

5. Програма Народного фронту

Важливим етапом в організаційному оформленні Народного фронту стала підготовка його програми, яку до січня 1936 р. було завершено і яку затвердили всі його учасники. Економічний розділ програми передбачав

передусім здійснення низки важливих заходів в інтересах робітничого класу. Зокрема:

- заснування національного фронту допомоги безробітним і створення на кошти держави широкої мережі громадських робіт;
- скорочення максимальної тривалості робочого тижня без скорочення заробітної платні;
- обов'язкове укладення колективних договорів між профспілками та підприємцями;
- встановлення щорічних, фінансованих за рахунок підприємств, відпусток для робітників і службовців;
- збільшення пенсійних виплат.

Було висунено також важливі вимоги на користь середніх верств населення:

- скасування надзвичайних декретів, що їх ухвалив у квітні 1934 р. уряд Думерга;
- встановлення державою твердих цін на сільськогосподарські продукти;
- зниження оподаткування дрібних власників міста й села;
- відтермінування сплати боргів і заборона примусового розпродажу майна селян, ремісників і дрібних торговців за несплату боргів і податків.

Економічний розділ програми передбачав здійснення низки важливих антимонопольних реформ. Зокрема:

- реформа Французького банку й перетворення його із приватного акціонерного товариства на контрольоване державою агентство;
- націоналізація військової промисловості;
- докорінна реформа податкової системи задля перенесення основного тягара оподаткування на великих власників;

Другий, політичний розділ програми Народного фронту передбачав наступні заходи:

- амністію політичних в'язнів;

- роззброєння й розпуск бунтівних фашистських ліг;
- забезпечення демократичних свобод;
- подовження терміну обов'язкового шкільного навчання усіх дітей до 14-річного віку;
- створення парламентської комісії для вивчення становища народів французьких колоній;
- застосування ефективних санкцій проти агресорів у рамках міжнародної співпраці під егідою Ліги Націй;
- створення системи колективної безпеки в Європі.

6. Перемога на виборах 1936 р. та політика урядів Народного фронту

Парламентські вибори у Франції 1936 р. мали два тури, 26 квітня і 3 травня, їх супроводжувала гостра політична боротьба. Вони завершилися перемогою Народного фронту. Його кандидати дістали 57% голосів від загальної кількості учасників виборів. Партії Народного фронту забезпечили собі 375 із 610 депутатських місць у палаті депутатів. Із них соціалістична партія отримала 146, радикальна – 116, комуністична – 72.

Перемога партій Народного фронту поставила питання про утворення уряду. Його формування доручили лідеріві СФІО Леону Блюму. Він запропонував усім учасникам Народного фронту, зокрема ФКП, взяти участь в уряді. В керівництві ФКП розгорнулася гостра дискусія щодо участі у формуванні уряду. Аргументи і прибічників, і супротивників участі ФКП в уряді Народного фронту були досить вагомими. Зрештою, наприкінці травня пленум ЦК ФКП ухвалив рішення утриматись від вступу до уряду Народного фронту, але водночас підтримувати його в здійсненні його програми. Згодом керівництво визнало це рішення помилковим.

Уряд Народного фронту із соціалістів і радикалів було сформовано 4 червня 1936 р., відразу після скликання нового складу парламенту. Прем'єр-міністром став Л. Блюм. Упродовж літа 1936 р. ліва більшість Національних зборів ухвалила більше 130 законів, переважно соціального спрямування. Основою для найважливіших із них стали так звані «Матіньонські угоди». 7 червня 1936 р. в готелі «Матіньон», у резиденції глави уряду, за посередництва Л. Блюма було проведено зустріч представників Загальної конфедерації праці (ЗКП і Загальнонаціонального об'єднання підприємців – Загальної конфедерації французького виробництва (ЗКФВ)). Було ухвалено спільні угоди, які дістали назву Матіньонських. У них було передбачено насамперед загальне підвищення заробітної платні в середньому на 12%, причому для найнижче оплачуваних категорій: для жінок, молоді підвищення заробітної платні мало становити від 30 до 50%. Угода також містила положення про обов'язковість укладення колективних договорів профспілок із підприємцями. Для контролю за цим було створено інститут делегатів персоналу, який мав право здійснювати свої функції в робочий час.

11 – 12 червня 1937 р. парламент ухвалив низку важливих законів, за якими:

- запроваджено обов'язкові щорічні двотижневі відпустки для робітників і службовців із збереженням заробітної платні за рахунок підприємців;
- законодавчо оформлено право на укладення колективних договорів;
- встановлено 40-годинний робочий тиждень без скорочення заробітної платні.

Упродовж червня – серпня парламент ухвалив нову серію законів:

- схвалено асигнування на проведення широкої мережі громадських робіт для безробітних;
- скасовано надзвичайні декрети уряду Думерга;
- підвищено заробітну платню державних службовців і пенсії ветеранів війни;
- на користь селян створено Національне зернове управління і впроваджено тверді ціни на сільськогосподарську продукцію, а також встановлено сімейні допомоги для жителів села;
- впроваджено пільгові умови кредиту для дрібних торговців та ремісників і заборонено розпродаж за борги їхнього майна.

В останні місяці 1936 р. було здійснено податкову реформу, яка запровадила підвищене оподаткування великих прибутків і спадщини, що перевищували 75 тис. франків, а також часткову націоналізацію підприємств оборонної промисловості.

Здійснено реформу Французького банку – його поставили під державний контроль; створено Національну службу залізниць; ухвалено закон про заборону й розпуск воєнних ліг; надано підтримку дрібним квартиронаймачам; створено Зернове Бюро, яке займалося стабілізацією продовольчого ринку; запроваджено пільговий проїзд трудящих до місця відпочинку під час відпусток тощо.

Активне державне регулювання економіки й широкі демократичні реформи створили у Франції особливу, радикально-демократичну модель державного регулювання.

За всієї популярності й позитивності, політика уряду Народного фронту була вразливою – вона не торкнулася головних важелів панування монополій, не змінила основ кредитно-фінансової системи. І це справило негативний вплив. Уряд невдовзі зіштовхнувся не тільки зі зростанням кризових тенденцій в економіці, а й із відвертим саботажем

фінансово-монополістичних кіл, дуже ефективним засобом якого стала так звана «втеча капіталів», тобто переведення їх до іноземних банків. Це забило ресурси, необхідні для інвестицій у промисловість, виснажувало грошовий ринок, підривало платіжний баланс. Вилучення капіталів із банків розпочалося ще у травні – червні 1936 року. За період 1936 – 1937 рр. до зарубіжних банків було переведено близько 100 млрд. франків.

Ухвалення широкої програми громадських робіт, розширення системи соціального страхування, нові державні кредити на здійснення численних соціальних реформ вимагали значного збільшення державних витрат. У перші дні діяльності уряду Народного фронту його щорічні витрати становили не менше 200 млн. франків, а згодом ще зросли. Виник і зростав державний дефіцит, фінансових ресурсів держави не вистачало для ліквідування інвестиційного голоду. Державний борг менше ніж за рік зріс на 16 млрд. франків. Стрімко зменшувався золотий запас Франції. Вже влітку 1936 р. він знизився до 55 млрд. франків, тоді як 1934 р. становив 82 млрд. франків.

Виникло питання, як подолати дефіцит бюджету? Де взяти кошти для здійснення програми Народного фронту? Найрадикальніші заходи пропонувала ФКП. Вона виступила з програмою докорінної податкової реформи, яка передбачала запровадження прогресивного оподаткування великих статків і майна в розмірі від 5 до 25%, запровадження надзвичайного податку, заборону «втечі капіталів» і запровадження судового переслідування за порушення цих норм.

Зрозуміло, що запропонований керівництвом ФКП курс фінансово-економічної політики був не прийнятним ні для радикалів, ні для соціалістів. Радикали, як партія, яка представляла інтереси середніх і дрібних верств, категорично виступили проти такого курсу, вважали його замахом на приватну власність. Його відкидали й соціалісти, котрі

вважали, що він суперечить програмі Народного фронту, яка таких радикальних заходів не передбачала і уряд Народного фронту повинен діяти в рамках «чинних установ конкретного суспільства», яке не давало своєї згоди на їх зміну, чого домогалися комуністи.

Уряд Л. Блюма, аби зменшити розміри втечі капіталів, удався до традиційних заходів: було підвищено облікову ставку французького банку з 3 до 5% і введено пільгові умови державних внутрішніх банків. Ці традиційні заходи виявились неефективними. А економічна криза в країні тривала. До того ж, «втеча капіталів» відбувалась не так з економічних, як із політичних причин (зокрема, власники були налякані можливістю прийняття пропозиції компартії). Тому за умов дальшої «втечі капіталів» підвищення облікової ставки вело лише до здорожчання кредиту, зростання цін і скорочення капіталовкладень у виробництво.

Для виходу з фінансової кризи уряд Л. Блюма у вересні 1936 р. здійснив девальвацію франка, скоротив його золотий зміст на 30%. Уряд вжив цього заходу з розрахунком, що девальвація франка стимулює експорт, сприятиме зростанню виробництва, скороченню безробіття й покращить фінансове становище країни. Ці розрахунки не виправдались. Вивезені за кордон капітали залишалися в іноземних банках. Зросли бюджетний дефіцит, державний борг. Вкрай несприятливим наслідком цього було сильне зростання внутрішніх цін, що фактично звело нанівець підвищення заробітної платні влітку 1936 року.

6. Загострення кризи урядової політики та розпад Народного фронту

Праві політичні сили активізували свою агітацію проти уряду Народного фронту, в основу якої було покладено висновок політика його зазнала краху, а тому необхідно різко

змінити урядовий курс. До них почали приєднуватись і діячі правого крила радикальної партії. Під їхнім впливом Л. Блюм у лютому 1937 р. оголосив про «передешку» в здійсненні програми Народного фронту для досягнення стабілізації в країні. Однак труднощі зростали. Для реалізації соціально-економічних програм 1937 р. потрібні були 30 млрд. франків. В такій ситуації прем'єр-міністр почав вимагати надання урядові надзвичайних повноважень, запропонував запровадити низку непрямих податків і з цією ж метою збільшити розміри поштово-телеграфних тарифів, а також встановити деякі прямі податки. Було передбачено ввести суворий контроль за переведенням капіталів за кордон і вимагати від власників промислових підприємств обов'язково вкладати частину своїх прибутків у розвиток виробництва. Двічі палата депутатів (нижня палата французького парламенту) схвалювала ці проекти надзвичайних законів і двічі сенат (вища палата) відкидав їх. Згідно з Конституцією, якби палата депутатів утретє підтримала проекти, а сенат відхилив їх утретє, уряд міг би ініціювати розпуск Національних зборів. Однак Блюм, незважаючи на це, 22 серпня 1937 р. оголосив про свою відставку.

Новий уряд очолив радикал К. Шотан, і склад його свідчив про те, що він лишається урядом Народного фронту, але конкретна політика уряду Шотана вже суперечила програмі Народного фронту. Новий уряд відразу ж вжив низку надзвичайних заходів, що їх цього разу схвалили і палата депутатів, і сенат. Вони передбачали збільшення податків на 10,5 млрд. франків, причому дві третини цієї суми йшло за рахунок непрямих податків. Крім того, було оголошено про підвищення залізничних тарифів і здійснення другої девальвації франка. Економічне становище загострювалось, оскільки в другій половині 1937 р. у Франції почалась нова хвиля економічної кризи, яка спричинила скорочення промислового виробництва і зростання безробіття. За таких

умов тиск правих політичних сил на політику уряду Шотана посилювався. Вони вимагали скасувати закон про 40-годинний робочий тиждень, відмовитись від соціальних реформ, зовсім розірвати з ФКП.

Уряд Шотана восени 1937 р. підтримав ці вимоги, що означало пряму відмову від програми Народного фронту. Суперечності між партіями Народного фронту дедалі зростали і з інших проблем політичного життя Франції.

Представники лівих сил вимагали від уряду цілковитої заборони всіх реакційно-фашистських організацій, притягнення до суду їхніх лідерів, зокрема де ля Рока, а також представників екстремістських військових кіл. Однак представники радикалів в уряді Народного фронту виступили проти цього, стверджуючи, вслід за право-буржуазними партіями, що такі рішучі заходи проти ультраправих угруповань будуть «ущемленням демократії та громадських свобод».

Розійшлися між собою партії Народного фронту і в зовнішньополітичних справах. Ліві сили вимагали активнішої політики уряду щодо протидії агресивній політиці Німеччини й Італії в Європі, зокрема відносно Іспанії, активної участі в міжнародних санкціях проти агресорів, створення системи колективної безпеки в Європі. Однак і уряд Блюма, і уряд Шотана взяли участь у політиці «невтручання» в іспанські справи в політиці «умиротворення» агресорів, сподіваючись на досягнення компромісу з нацистською Німеччиною.

Наприкінці 1937 р. ФКП і СФІО відмовили урядові Шотана в підтримці, і в січні 1938 р. він пішов у відставку. Після цього було зроблено спробу відтворення уряду Народного фронту знову на чолі з Блюмом із представників СФІО та радикалів за підтримки ФКП. На початку квітня 1938 р. Блюм висунув надзвичайну програму фінансових заходів, розраховану на подолання глибокої фінансової кризи. В цій програмі було передбачено запровадження податку на великий капітал у

розмірі від 4 до 17%, випуск державних позик і встановлення контролю за переведенням капіталів за кордон. Надзвичайні заходи затвердила палата депутатів, але знову їх заблокував сенат. 10 квітня 1938 р., відразу ж після рішення сенату Л. Блюм, подав у відставку.

Період з квітня до листопада 1938 р. став періодом глибокої кризи й розпаду Народного фронту. У квітні 1938 р. було сформовано уряд Е. Даладье із радикалів та кількох представників Демократичного альянсу. Лідер цієї правоцентристської партії Поль Рейно став міністром юстиції. Склад уряду різко зсунувся праворуч: поза кабінетом міністрів залишились ліворуч СФІО і ФКП, праворуч лише Республіканська федерація.

Це було рішучим кроком до розриву з Народним фронтом, хоча радикали ще твердили, що виступають за його збереження. Майже всі ліві парламентські фракції голосували за довіру кабінетові Даладье, розраховуючи, що вони можуть вплинути на політику уряду через офіційно чинний Народний фронт. Однак перші ж дії нового уряду показали, що він узяв курс на поступову відмову від програми Народного фронту. Уряд Даладье домогся надання йому надзвичайних повноважень і після цього здійснив нову, вже третю девальвацію франка, підвищив податки для трудящих, зробив спробу ревізії закону про 40-годинний робочий тиждень і почав репресії проти страйкарів. Восени 1938 р. Даладье підписав ганебну Мюнхенську змову. Після Мюнхена відбувся цілковитий розпад Народного фронту. Наслідки такого перебігу подій стали згубними для самої ж Франції, яку менше ніж через два роки розгромила гітлерівська Німеччина.

Основною причиною поразки Народного фронту стали глибокі ідеологічні розбіжності між його учасниками, спроба поєднати жорсткі антикризові заходи й соціально орієнтовані реформи. Більш чи менш послідовна реалізація будь-якого цього завдання неминуче викликала протест прихильників

другого напрямку й наближувала коаліцію до розпаду. Учасники Народного фронту мали різне уявлення про пріоритетні форми політичної діяльності. Народний фронт не став основою для масового суспільно-політичного руху, чого домоглася ФКП, але він не перетворився й на гнучку парламентську коаліцію, на що розраховували радикали. Зовнішньополітична криза, в якій перебувала Франція в другій половині 30-х рр., сильні пацифістські ілюзії в країні, прагнення за будь-що зберегти мир, що їх поділяли керівники соціалістів і радикалів, та участь у Мюнхенській змові також зіграли значну роль у розпаді Народного фронту.

Контрольні запитання до семінарського заняття № 4

1. Яке місце у світі посідала Франція на початку ХХ ст.
 - 1) за обсягом продукції важкої промисловості;
 - 2) з виробництва автомобілів;
 - 3) за загальною довжиною залізничних колій;
 - 4) за загальною водомісткістю торгівельного флоту?
2. За період 1870 – 1913 рр. світове промислове виробництво зросло в 5 разів. В скільки разів зросло виробництво промислової продукції у Франції?
3. На кінець ХІХ – початок ХХ ст. Франція посідала 2-ге місце в світі за обсягом промислового виробництва. Яке місце вона посідала у 1913 році?
4. Що можна віднести до структурної специфіки французької економіки?
5. Напередодні Першої світової війни Франція досягла істотних успіхів у нарощуванні продукції машинобудування, суднобудування, будівельної промисловості, але вона була залежною на 80% від ввезення:(чого?)

6. Які промислові підприємства (великі, середні, дрібні) становили 1900 р. 94% від загальної кількості промислових підприємств у Франції?
7. Скільки відсотків населення Франції було зайнято на початку ХХ ст. у сільському господарстві?
8. Який характер мало французьке землеволодіння на початку ХХ століття?
9. Франція до 1929 р. була основним отримувачем німецьких репарацій. Яку загальну їх суму вона отримала до цього року включно?
10. Скільки партій належало до так званого Національного блоку, створеного у Франції в 1919 році?
11. Представником якої партії був Луї Барту?
12. Хто очолював партію республіканських соціалістів?
13. Хто очолював лівих республіканців?
14. Яку назву мала партія класичної ліберальної орієнтації, яку очолював Р. Пуанкаре?
15. Хто очолював партію радикалів і радикал-соціалістів?
16. Назвіть політичних лідерів, що очолювали французьку соціалістичну партію.
17. У 1920 р. було створено Французька комуністичну партію. Хто її очолив?
18. Яку назву мала найбільша профспілкова організація Франції?
19. У липні 1926 р. до влади у Франції прийшов блок Національного єднання. Хто очолив уряд?
20. Що було головним завданням французького уряду «національного єднання» 1926 – 1929 рр.?
21. Яких заходів вжив уряд «національного єднання»?
22. Як змінився золотий запас Франції у 1926 – 1932 рр.?
23. На скільки зросло промислове виробництво у Франції 1927 р. порівняно з довоєнними рівнем?
24. Назвіть головні причини більш тривалої стабілізації у Франції порівняно з іншими великими державами.

25. Коли чисельність міського населення Франції вперше перевищила чисельність сільського?
26. Промислове виробництво в Європі загалом упродовж 1920 – 1929 рр. зросло на 18%. На скільки % воно зросло у Франції?
27. Яку велику військову інвестиційну програму почав здійснювати французький уряд напередодні світової економічної кризи 1929 – 1933 р.?
28. Яку частку в % становили французькі колонії 1) в експорті; 2) в імпорті Франції.
29. У другій половині 20-х рр. Франція була єдиною в Європі країною де:...?
30. У 1932 р. у Франції було спостережено пік падіння виробництва. Скільки складало воно у %?
31. Охарактеризуйте основні кульмінаційні моменти економічної кризи 30-х рр. у Франції.
32. Чим був зумовлений менший об'єм (обсяг) внутрішнього ринку у Франції порівняно з іншими розвинутими країнами?
33. Охарактеризуйте особливу роль банківського лихварського капіталу у Франції. Який це мало вплив і наслідки для розвитку французької економіки?
34. Яку рису економічної політики французьких урядів зумовлювала низка конкурентоздатність французьких товарів?
35. Чому у Франції в роки економічної кризи зберігався золотий стандарт і які це мало наслідки?
36. Чому в працях деяких істориків реакційно-фашистські рухи у Франції характеризувались як «сором'язливий фашизм».
37. Охарактеризуйте головну ідею буржуазних прихильників державного керівництва економікою «дирижистів».
38. Назвіть основні різновиди «дирижистських» концепцій у Франції.

39. Які заходи передбачав «Французський план», розроблений під керівництвом «несоціалістів» (планістів) Марселя Деа?
40. Проаналізуйте основні положення плану Загальної конфедерації праці (ВКП) по виходу із кризи.
41. В умовах кризи в керівних колах Франції обговорювалась ідея реформи державної влади. Назвіть основні її положення і представників.
42. Які чинники ускладнювали структурну кризу французької економіки в період 30-х років?
43. Назвіть і охарактеризуйте два кульмінаційні моменти в розвитку економічної кризи 30-х рр. у Франції.
44. Вкажіть причини, які сприяли тому, що економічна криза у Франції почалась пізніше, ніж в інших провідних країнах.
45. Які особливості Франції зумовили затяжний характер економічної кризи кінця 20-х – середини 30-х років?
46. Які додаткові чинники ускладняли структурну кризу французької економіки?
47. Які чинники обумовили нестабільність політичної ситуації у Франції на початку 1930-х рр. і неефективність антикризової політики французьких урядів?
48. Чим відрізнялись реакційно-фашистські рухи у Франції від італійського і німецького фашизму?
49. Дайте характеристику діяльності «Аксійон Франсез» (Французька ідея).
50. Назвіть основні особливості організації «Бойові хрести».
51. Проаналізуйте відмінні риси реакційно-фашистських угруповань «Патріотична молодь», «Ліга франсистів», «Французька солідарність».
52. Назвіть основні причини слабкості фашистського руху у Франції.
53. Висвітіть хід і наслідки політичної кризи у Франції 1929–1934 років.

54. Проаналізуйте політичну боротьбу в ході фашистського путчу в лютому 1934 року.
55. Дайте оцінку політики Соціалістичної та Комуністичної партій в процесі утворення робітничого та народного фронту.
56. Висвітліть основні положення програми Народного фронту.
57. Яку модель державного регулювання застосовували уряди Народного фронту у Франції?
58. Проаналізуйте діяльність уряду Л.Блюма.
59. Назвіть основні причини загострення кризи урядової політики Народного фронту і його поразки.

Семінарське заняття № 5
Тема: Основні напрямки і відмінні риси
внутрішньої і зовнішньої політики
італійського фашизму

Зміст семінарського заняття:

1. Наслідки Першої світової війни для Італії.
2. Криза державно-політичної системи і піднесення революційного руху в 1918 – 1920 роках.
3. Виникнення фашизму, його ідейні основи.
4. Створення Італійської національної фашистської партії і прихід її до влади.
5. Консолідація фашистського режиму в Італії.
6. Фашистська партія і держава. Створення корпоративної системи.
7. Економічна політика фашистського режиму.
8. Соціальна політика і контроль над масами. Спроби формування національної спільності.
9. Фашистський режим і католицька церква.
10. Основні напрямки зовнішньої політики. Зближення з нацистською Німеччиною та його вплив на ідеологію італійського фашизму.

1.Наслідки Першої світової війни для Італії

З Першої світової війни Італія, яка від травня 1915 р. воювала на боці Антанти, вийшла в числі переможців. Метою вступу у війну для італійських керівних кіл було здійснення вельми амбітної програми територіальних захоплень, передбачених у її таємному договорі з країнами Антанти 26 квітня 1915 року. На Паризькій мирній конференції союзники відмовились від своїх обіцянок Італії за Лондонським договором. Італія отримала лише Південний Тіроль і порт Трієст на Адріатичному морі, водночас її наміри

на анексію півострова Істрія і порту Фіуме (Рієки) в Далмації, албанського порту Вльора, остаточне приєднання Додеканезьких островів та участь у поділі турецьких володінь було відкинуто. У розв'язанні Балканських питань Англія і Франція підтримували не Італію, а іншу союзницю Антанти – Сербію. В принципі, вони й не могли вчинити інакше: Італія претендувала на Балканах на Далмацію, а це суперечило визнаному вже в міжнародних відносинах праву народів на самовизначення. Імперіалістичні плани Італії щодо Туреччини зруйнувала турецька революція. Тож Італія не мала реальних можливостей домогтися виконання своїх вимог, які висувала в період вступу у війну, і відчувала себе, за поширеним тоді висловом, «переможеною серед переможців». Більше з тим, жовта преса під час Паризької мирної конференції порівнювала роль Італії з роллю шакала біля столу переможців, якому сильні світу цього час від часу кидали кістки від свого бенкету.

Такий результат війни, який не виправдав великодержавних планів найбільш агресивних кіл Італії, котрі перемогли прихильників нейтралітету, втягли її в конфлікт, сприяв назріванню в країні глибокої політичної кризи. Значними були й матеріальні втрати, що їх завдала війна. Людські жертви становили майже 700 тис. осіб убитих і 1,5 млн. скалічених. Північно-східні райони країни було спустошено під час воєнних дій. Сировинні й фінансові ресурси виснажені. Загальні збитки від війни склали 1/3 національного багатства Італії. Зростання податків та інфляція, дорожнеча й падіння реальної заробітної платні, безробіття, а після завершення війни нова проблема – працевлаштування демобілізованих солдат і молодих офіцерів – зумовили стрімке зниження рівня життя італійців. Крім того, завершення війни спричинило стрімке падіння промислового виробництва, яке працювало переважно на воєнні потреби. Зазнали краху низка банків. Падало

виробництво і в сільському господарстві. Великі людські жертви негативно позначились на його становищі. Через нестачу робочої сили, хімічних добрив сільське господарство стало малопродуктивним, зменшились посівні площі, скоротилось поголів'я худоби. Італія, яка до війни значну частину продовольства відправляла на експорт, після її завершення мусила купувати його за кордоном. Фінансову систему країни також було дезорганізовано. Італія стала боржником Великої Британії (2, 5 млн. дол.) і США (1,5 млн. дол.). Всі ці чинники сприяли тому, що після завершення світової війни Італія опинилась на порозі економічної кризи. Тягар повоєнного часу гостро відчували робітники, селяни, орендатори, дрібні торговці й підприємці, чиновники і службовці, демобілізовані солдати й офіцери.

2. Криза державно-політичної системи і піднесення революційного руху в 1918 – 1920 роках

До війни італійська буржуазія не спромоглася створити власних сильних політичних партій. Чинні політичні об'єднання являли собою нечисленні групи політичних діячів, які підтримували того чи іншого депутата в парламенті. Найбільший вплив у парламенті мали ліберали, чие ліве крило очолював Д. Джолітті. Він був прихильником гнучкої політики, розумів необхідність лавіювання й певних поступок народним масам. Серед лівих лібералів відрізнялись також В. Орландо, котрий був прем'єром у 1917 – 1919 рр. та Ф. Нітті. Лідер правого крила ліберальної партії А. Саландра очолював уряд у 1914–1916 рр. і зіграв значну роль у втягуванні її в світову війну. Крім лібералів, в Італії діяли партії республіканців, радикалів, демократів, але вони не становили реальної сили й мали незначне представництво в парламенті.

Після війни державна й політична система Італії опинилася в кризовому стані. Від 1918 по 1920 р. змінилося

п'ять урядів. Буржуазно-ліберальна держава була практично не спроможна впоратися з проблемами, що їх спричинили війна, труднощі перших повоєнних років, і стабілізувати внутрішньополітичну ситуацію. Про це свідчили події «Червоного дворіччя». Керівні кола не мали довіри ні від трудящих, ні від буржуазії. Крім того, сильне розчарування в країні викликали наслідки мирних договорів, у яких, як здавалося більшості італійців, Італію «обділили». Буржуазні кола потребували нової сильної політичної партії, пов'язаної з масами. 1919 р. за ініціативи католицьких кіл на базі масового католицького руху було створено Народну партію (популярні, від італ. «ророло» – народ). Вона, з огляду на сильний вплив католицизму в Італії, спиралась на широкі маси селянства, дрібної та середньої буржуазії міста, частково на робітників. Народну партію підтримували християнські профспілки, які створили свій центр – Італійську конфедерацію трудящих (ІКТ).

У 1919 – 1920 рр. Італію охопило революційне піднесення, яке увійшло в історію цієї країни під назвою «Червоного дворіччя». Воно виражалось у потужному страйковому русі робітничого класу, масових селянських виступах і кризі італійської ліберальної держави.

Від початку 1919 р. швидко зростав страйковий рух. Число його учасників вчетверо перевищило найвищі довоєнні показники. Головними центрами руху стали Мілан, Турин, Генуя та інші міста Північної Італії. Страйкарі вимагали восьмигодинного робочого дня, підвищення заробітної платні. Загалом 1919 р. страйкувало 1,7 млн. осіб.

В районах капіталістичного ведення сільського господарства (особливо в долині річки По) батраки вимагали визнання права своїх організацій («селянських ліг») на формування умов найму. В зоні латифундій на півдні селяни захоплювали вільні землі й обробляли їх.

За умови такого народного піднесення швидко зростала чисельність робітничих організацій. Зокрема, кількість членів Італійської соціалістичної партії зросла від 49 тис. 1914 р. до 216 тис. 1920 р., а кількість членів профспілкової організації – Загальної конфедерації праці (ЗКП) – з 327 тис. 1913 р. до 2,3 млн. осіб 1920 року.

Найбільшим виступом робітників «Червоного дворіччя» став рух за захоплення фабрик і заводів у Північній Італії. Під час цього руху в туринській секції соціалістичної партії, на чолі якої стояли А. Грамші, П. Тольятті й У. Террачіні, виникла ідея перетворення фабрично-заводських комісій, створюваних в Італії ще під час війни, на фабрично-заводські ради (ФЗР). А. Грамші пропонував перетворити їх на органи робітничого класу для завоювання влади.

Перші ФЗР виникли на заводах «Фіат», а згодом поширились на інші підприємства Турина. У березні – квітні 1920 р. промисловці за допомогою уряду спробували придушити рух. Це викликало загальний страйк у Турині, в якому взяло участь півмільйона трудящих. Страйки солідарності з туринськими робітниками поширились і на інші міста Північної Італії. В Мілані у вересні 1920 р. робітники металургійного заводу на знак протесту проти локауту захопили завод і стали вимагати встановлення безпосереднього контролю держави й робітників над усією металообробною промисловістю. Їхній приклад наслідували робітники машинобудівної промисловості, текстильники й суднобудівники Турина, Генуї, Риму, Неаполя та інших міст. На захоплених підприємствах створювали фабрично-заводські ради, а в Мілані, Генуї, Болоньї, Флоренції робітники захопили муніципалітети. На початку вересня рух охопив значну частину країни. Піднесення робітничого руху викликало розгубленість уряду; підприємці не наважувались на застосування збройної сили для повернення своїх підприємств. Уряд пообіцяв керівникам робітничих страйків

підвищити зарплатню і дозволити робітничий контроль на підприємствах. Керівник ЗКП Д'Арагона наполягав, щоб вимоги робітників не виходили за рамки контролю на підприємствах. Прем'єр-міністр Д. Джолітті запропонував ЗКП розпочати на цій основі переговори. Профспілкові лідери переконували робітників, що обіцянки уряду достатні й надійні та домоглись повернення фабрик і заводів їхнім власникам. 19 вересня 1920 р. було підписано угоду про припинення захоплень підприємств. Промисловці пішли на низку істотних економічних поступок: вони зобов'язались підвищити заробітну платню, обіцяли видати робітникам зарплатню за весь період, упродовж якого підприємства були в їхніх руках, і не вживати репресивних заходів проти страйкарів. Крім того, уряд за згоди промисловців обіцяв ухвалити закон про робітничий контроль на підприємствах.

В Італійській соціалістичній партії неоднозначно оцінювали результати «Червоного дворіччя». Її лідери, які проводили угодівську політику, вважали, що робітники домоглись покращення свого становища й розширення прав на підприємствах. Ліві в ІСП, навпаки, вважали, що робітників через угодницьку політику керівництва ЗКП і ІСП спіткала невдача. ІСП згодом розкололась, і в січні 1921 р. її ліве крило створило Італійську комуністичну партію (ІКП). Селянські виступи в цей період змусили уряд піти також і їм на поступки. 1919 – 1920 рр. було ухвалено закони, які дещо покращили становище сільського населення, зокрема, в деяких випадках було дозволено віддавати селянам землі, які вони захопили.

Отже, після Першої світової війни в Італії склались умови для загострення політичної боротьби й виникнення фашизму. Головними з них були невдалі наслідки світової війни для Італії, масовий революційний рух 1918 – 1920 рр., слабкість буржуазних політичних партій і державних структур у здійсненні активної внутрішньої політики, зростання впливу соціалістичної та новоствореної комуністичної партії.

3. Виникнення фашизму, його ідейні основи

Фашистському режимові в Італії передував період виникнення й розвитку фашистського руху. Його становлення і зміцнення відбувалось у жорсткій боротьбі з соціалістами, а від 1921 р. – з комуністами. В цей період сформувалась фашистська ідеологія, склалась масова база фашизму, набули авторитету його політичні лідери. Фашистську ідеологію живили націоналістичні настрої певної частини італійців, які посилювались через невдачі у Першій світовій війні. Вона сформувалась як антипод революційної класової ідеології пролетаріату і сприйняла низку його соціалістичних вимог, але протипоставила пролетарському інтернаціоналізмові ідеї націоналізму й корпоративізму, тобто класової співпраці заради спільних інтересів нації. Вождем італійських фашистів став Беніто Муссоліні (1882 – 1945 рр.). Народився він у родині коваля, соціаліста за переконаннями, і сам також політичного досвіду набув у соціалістичній партії, до якої він вступив, проживаючи в Швейцарії. Після повернення до Італії Муссоліні якийсь час успішно займався журналістикою, а від 1912 по 1914 рік був головним редактором соціалістичної газети «Аванті!». Після початку Першої світової війни він став одним із тих керівників соціалістичної партії, котрі виступили за участь Італії у війні. Це суперечило партійній лінії. І Муссоліні виключили з лав соцпартії. Досить освічена людина, знаючи іноземні мови, Муссоліні ознайомився з працями європейських філософів, чиї ідеї він використав у розробці нової фашистської ідеології. У Ж. Сореля він сприйняв теорію міфів, зокрема ідею першості держави, яка поставала як міф, віра, надія і джерело пристрасті та дії, націоналізм – у Е. Коррадіні, іредентизм – в Г. Д'Аннунціо, культ сили й надлюдини Ф. Ніцше. Міф про примат держави мав стати, на думку Муссоліні, рушійною силою мас. Таку ж роль він відводив і націоналізмові. Націю було протиставлено лібералізмові, демократії й соціалізмові, як незмінну

метафізичну сутність. Націоналісти уславлювали дух Риму й Римської імперії, дух війни й колоніальних захватів, особливо в Африці. Ці ідеї стали наріжним каменем фашистської доктрини. Вимога повернення північних італійських територій, які після об'єднання Італії залишились у складі Австро-Угорщини, спиралась також на ідеї та практику «прямої дії» італійських націоналістів під керівництвом популярного поета Г. Д'Аннунціо.

Особливе значення у процесі створення доктрини фашизму, яка стала офіційною доктриною фашистської партії і держави, мали ідеї Ф. Ніцше, якими захоплювався Муссоліні. Ніцшеанську ідею надлюдини він проніс крізь усе життя. «Ніщо не є достеменним, істинним, – писав він, – все дозволено! Це стало девізом нашого покоління» «Надлюдина, – казав Муссоліні, – перевершить людину, як раніше людина перевершила мавпу.» Сучасний європеєць з його вразливою совістю, – вважав Муссоліні, – є продуктом двадцяти століть християнства, і він мусить звільнитися від соціалістичної утопії та зрівнювальної (егалітарної) теорії. Услід за Ніцше, Муссоліні вважав війну вищим проявом людського духу, а народ – «постаментом для обраних натур», котрі стоять «по той бік добра і зла».

Згодом, уже будучи при владі, Муссоліні в інтерв'ю одній із американських газет сказав, що коли він уперше познайомився з працями Ніцше, німецький філософ зцілив його від соціалізму, та розплющив йому очі на реальну цінність парламенту і загального виборчого права. «Особливе враження, – підкреслив дуче, – на мене справила фраза «живіть, ризикуючи».

У січні 1915 р. Муссоліні взяв участь у створенні фаши – (союзів) революційної дії, які об'єднували інтервентистів. У травневі дні 1918 р., коли вже Італія вирішила взяти участь у війні на боці Антанти, під час маніфестації інтервентистів за вступ Італії у війну, Муссоліні виступив з погрозами на адресу

соціалістів, котрі голосували в парламенті проти воєнного бюджету. Він заявив тоді: «Що стосується мене, то я дедалі переконуюсь, що для блага Італії було б корисним розстріляти дюжину депутатів, а також заслати на каторгу хоча б декілька экс-міністрів. Я дедалі переконуюсь, що парламент в Італії – це чумна виразка, яка отрує кров нації. Необхідно вирізати її».

Після вступу Італії у війну проти Німеччини Муссоліні пройшов через фронтові окопи, його було поранено. Згодом цей досвід він і його прихильники використали для піднесення авторитету дуче.

Слабкість правих політичних партій в Італії переконала правлячі кола в їхній неспроможності протистояти революційним прагненням лівих сил, невдовзі вони зробили ставку на іншу політичну силу, котра також ставала все більш масовою – фашизм. З фашистами зближувало багатьох в Італії також посилення націонал-патріотичних настроїв, в зв'язку з невдоволенням результатами війни.

Націонал-патріотичні настрої грали неабияку роль і в середовищі колишніх фронтовиків, котрі у мирний час опинились поза життям. До них, насамперед, звернувся Муссоліні. Він обіцяв, що завтра фронтовики стануть «цвітом італійської нації, вони прийдуть до влади і здійснять синтез двох антитез: класу й нації». Такі заяви породжували ентузіазм і надію рядових солдатів та офіцерів.

Для глибшого розуміння витоків фашизму слід узяти до уваги глибину кризи ліберально-демократичної системи в Італії, яку зруйнувала Перша світова війна (про що вже йшлося). Маса вийшли на вулиці. Італійська соціалістична партія в країні й парламенті вимагала здійснення соціальної політики в інтересах народу. Керівна ліберальна партія, яка завжди мала елітарний характер і не мала масової опори, не могла в умовах воєнної розрухи й економічної кризи задовольнити їх вимоги. У величезній кількості числа

знедолених і викинутих зі звичної колії людей зростали невпевненість і страх. Цей соціально-психологічний чинник і використовували фашисти, котрі виступили під ліворадикальними гаслами.

23 березня 1919 р. в Мілані на площі Сан-Сеполькро Муссоліні зібрав своїх прихильників і оголосив про створення нового руху «Італійські бойові фаші». Згодом рух стали називати фашистським, а його учасників – фашистами. Фашо (однина – фашо) італійською означає об'єднання. Інше значення слова – пучок, жмуток прутів чи стеблин. Емблемою фашизму невдовзі стане лікторський знак Стародавнього Риму – фашо й сокира – символ бойової єдності й сили.

Перша програма фашистського руху в Італії, яку називали «програмою Сан-Сеполькро», була досить лівою. Вона містила такі вимоги: скликання Установчих зборів, встановлення республіки, обласної та місцевої автономії, запровадження загального виборчого права за рівності виборчих прав для чоловіків і жінок, скасування сенату й аристократичних титулів, утворення політичної поліції, свобода думки, совісті, релігії, організацій, друку, восьмигодинний робочий день і участь трудящих у прибутках підприємців, віддання землі селянам. Але ці соціальні гасла виявились демагогією, і їх скоро було забуто. В галузі зовнішньої політики фашисти зобов'язалися протистояти імперіалізму інших держав, виступати на захист інтересів Італії. Вони вимагали передати Італії Фіуме й Далмацію, де значну частину населення становили італійці.

Незабаром фашистські організації було створено також у Генуї, Бергамо, Вероні, Тревизо й Неаполі. Рух поширювався, його масову базу становила дрібна буржуазія міста й села, колишні фронтовики, котрі не знаходили роботи й місця в житті, декласовані елементи, частина робітників.

Прихильники вважали Муссоліні харизматичною особистістю. Ті, хто знав його тоді, стверджували, що він мав

потужну силу переконання і своїми промовами міг приваблювати й збурювати натовпи. Навколо його імені склався ореол вихідця з народу, учасника війни, котрого оберігало провидіння, «надлюдини». Муссоліні надавав цьому іміджеві великого значення й особисто його підтримував. Він носив чорний одяг, ефектно жестикулював, ставав у артистичні пози.

4. Створення Італійської національної фашистської партії і прихід її до влади

Коли фашистський рух в Італії набув сили, постало питання про шляхи його приходу до влади. Спочатку Муссоліні спробував використати з цієї метою парламент. Однак на виборах у листопаді 1919 р. його прихильники отримали незначну кількість голосів і зазнали поразки. Це ще більше посилювало негативне ставлення Муссоліні до соціалістичної партії, яка стала другою партією парламенту за числом місць у палаті депутатів, і до самого парламенту. Оскільки такий шлях до влади виявився для італійських фашистів не результативним, Муссоліні вдався до позапарламентських, насильницьких дій.

Під кінець 1920 р. розстановка політичних сил в Італії різко змінилась. Після захоплень фабрик робітниками в соціалістичній партії стався розкол – на соціалістичну й комуністичну партії. Обидві вони були послаблені. Але страх, що його пережила італійська буржуазія в період захоплень підприємств, загострив боротьбу із загрозою «більшовизму», актуальною для керівних кіл Італії.

Саме в цей час фашисти перейшли до наступу, й на зміну «Червоному дворіччю» в Італії прийшло «біле дворіччя». Фашистські організації, які мали назви бойових союзів («фаші ді комбаттименто»), запровадили особливу організаційну структуру – легіони, когорти і стародавнє римське привітання

– помах простягнутої вперед випростаної руки. Вони запровадили воєнізовану форму – чорні сорочки. Від осені 1920 р. одягнені в чорні сорочки фашисти розпочали погроми організацій італійських робітників, розганяли мітинги, підпалювали палати праці, соціалістичні муніципалітети, редакції робітничих газет. Ширився індивідуальний терор: побиття на вулицях, вбивства активістів соціалістичної партії, антифашистів-демократів тощо. Активну діяльність італійських фашистів було спрямовано на розпалювання націоналістичних настроїв і пропаганду загарбницької зовнішньої політики, проти організованого робітничого руху та його партій, на пошуки підтримки впливових монополістичних кіл і верхівки армії.

Політичною й ідеологічною основою фашистського руху стала Італійська Національна фашистська партія (ІНФП), створена в Римі 8 листопада 1921 року. Завданням створених при партійних секціях збройних загонів (сквадри) було протистояти опорі ворогів і захищати «вищі інтереси нації». Партію очолив вождь – дуче, так тепер називали Муссоліні.

Після приходу до влади партія мала намір обмежити владу і функції парламенту, створити на фабриках спеціальні внутрішні комітети, передати управління суспільними службами робітничим організаціям, обмежити свободи громадян, захищати приватну власність, не здійснювати удержавлення чи соціалізації, цілком заборонити страйки в державному секторі, створити добровольчу міліцію. Від лівої програми Сан-Сеполькро мало що лишилося. Але все ж положення про внутрішні комісії та відмову від удержавлення й соціалізації приватної власності було спрямовано назустріч робітникам і середнім верствам.

На парламентських виборах 1921 р. Муссоліні вдалось провести до парламенту 34 своїх прихильників, але фашисти ще мали меншість у палаті депутатів. Тому головним завданням ІНФП в цей період було розширити свою соціальну

базу, зокрема й, серед робітничого класу. У січні 1922 р. фашисти створили Італійський Федеративний союз корпорацій (ІФСК), який невдовзі налічував понад 450 тис. осіб. Цю профспілкову організацію було підпорядковано фашистській партії. Ідеї інтернаціональної солідарності пролетаріату він протипоставив ідею «єдності й величі нації».

До осені 1922 р. фашисти фактично встановили контроль над місцевою владою. Вони стали вимагати розгону парламенту і встановлення своєї диктатури. У своїх виступах у різних містах Італії Муссоліні заявив: «Насильство не є аморальним. Іноді насильство є моральним, а у випадку ракового захворювання воно є священним і необхідним».

Було утворено фашистський штаб з організації перевороту. 24 жовтня під час національного зльоту фашистів у Неаполі Муссоліні у своєму виступі виголосив урядові ультиматум, вимагаючи для фашистів шість міністерських портфелів. Коли тодішній прем'єр-міністр Л. Факта почав торгуватися з ним, Муссоліні закликав фашистів усієї Італії організувати 28 жовтня 1922 р. «похід на Рим». 40 тис. озброєних, одягнених у чорні сорочки сквадристів рушили до італійської столиці. «Похід на Рим» згодом дістав назву «апогею фашистської революції». Насправді ж, у ці вирішальні дні не було ні збройної боротьби, ні штурму столиці, ні захоплення урядових установ. Бо до цього часу Муссоліні вже встановив контакти і з Конфедерацією промисловців, і з королем – вони вирішили віддати йому владу.

За свідченнями сучасників, фашисти тоді не мали значної військової сили, й за допомогою регулярних військ і карабінерів їхні колони можна було б зупинити. Але цього не було зроблено. Провідна роль у підтримці фашистської партії належала великому капіталові. Наприкінці 1921 р. фашистів фінансували на 71,8% промислові й фінансові товариства, на 8,5% – інститути кредиту й фінансування, на 19,7% – приватні особи.

Робітничий рух на цей час був уже дезорганізованим і не чинив опору. Соціалісти уклали з фашистами пакт умиротворення, а буржуазні партії віддали владу фашистам без бою. Парламент запропонував запровадити в Римі стан облоги, але король Віктор-Емануїл III відмовився підписати цей наказ. 30 жовтня збройні загони фашистів вступили до Риму. Король запросив Муссоліні до урядової резиденції – Квіринальського палацу – і доручив лідерові фашистської партії сформувати новий уряд.

Під час голосування в палаті депутатів італійського парламенту щодо питання про довіру урядові Муссоліні 306 депутатів віддали свої голоси за, 102 – соціалісти, комуністи й частина республіканців – виступили проти. Отже, уряд отримав вотум довіри парламенту. Депутати від ліберальної і Народної (католицької) партії сприймали уряд Муссоліні як тимчасове явище. Лідер лібералів Д. Джолітті та інші розраховували використати фашистів для боротьби з комунізмом, аби згодом повернутися до влади й ліберального управління країною. Історія довела їхню помилку.

5. Консолідація фашистського режиму в Італії

Перший уряд Муссоліні був коаліційним: до квітня 1923 р. до нього належали представники Народної партії, до кінця 1924 р. – ліберали. В ці роки ще існували демократичні партії, профспілки, опозиційна преса. Водночас, Муссоліні відразу ж почав здійснювати низку заходів, спрямованих на встановлення диктаторської влади. В обхід законів фашисти далі вели тактику розгрому робітничих і соціалістичних організацій. Погрожуючи парламентові розпуском, Муссоліні домогся від нього визнання надзвичайних повноважень глави уряду. Використовуючи їх і спираючись на свої збройні формування, Муссоліні прокладав шлях до власної диктатури.

Важливу роль у здійсненні своїх цілей Муссоліні відводив ідеології та пропаганді, створенню так званого фашистського міфу, який міг би об'єднати націю. «Ми створили власний міф, – заявив Муссоліні. – Міф – це віра, пристрасть. Не важливо, чи буде його втілено. Він є реальністю вже тому, що став стимулом, надією, вірою, мужністю. Наш міф – це нація, наш міф – це велич нації».

На парламентських виборах 6 квітня 1924 р. фашисти виступили в національному блоці з ліберальними групами. Вибори було проведено на основі нової мажоритарної системи: блок, який здобув одну четверту голосів, отримував дві третини місць у парламенті. Але фашисти й за цим законом не здобули потрібної кількості голосів. Не допомогли ні підтримка керівної еліти, ні інші заходи, зокрема тактика залякування, насильство, що їх широко застосовували фашисти під час виборчої кампанії. Тоді вони вдалися до фальсифікації виборів і оголосили про свою перемогу. Депутат від соціалістів Джакомо Маттеотті з фактами фашистських підтасовок виборів виступив на засіданні парламенту. За кілька днів Маттеотті було по-звірячому вбитий. Його вбивство викликало величезне обурення. Виникла гостра політична криза. Депутати-соціалісти, більшість лібералів і представників Народної партії вийшли з парламенту і створили комітет опозиційних партій, відомий під назвою «Авентинський блок». Вони вирішили бойкотувати парламент і вимагали відставки уряду Муссоліні. В парламенті із засудженням фашистського терору виступили відомі діячі ліберальної партії Д. Джолітті, В. Орландо та інші. Але нерішучість Авентинського блоку й суперечності між його учасниками щодо тактики боротьби з урядом прирекли цей комітет опозиційних партій на бездіяльність. Тим часом, Муссоліні, котрий спочатку злякався можливої втрати влади, 3 січня 1925 р. заявив, що боротьбу між урядом та опозицією буде вирішено силою, і що фашисти не мають наміру ні з ким

ділити владу. Услід за цим Муссоліні змінив склад уряду, після чого той став цілковито фашистським.

1925 р. спеціально створена «Комісія 18-ти» під керівництвом філософа Дж. Джентіле розробила правові основи встановлення примату держави над суспільством. Ідею було реалізовано через серією декретів. Згідно з «Законом про зобов'язання і прерогативи глави держави», він отримав особливі повноваження, його призначав король і він був підзвітним лише королю, а не парламентові. Порядок роботи парламенту залежав від глави кабінету, котрий мав право наполягати на повторному обговоренні незатвердженого чи відкинутого законопроекту. Кабінет міністрів міг оприлюднити декрети й запроваджувати їх, не очікуючи обговорення в парламенті. Таким чином, законодавча влада опинилась у руках уряду. Замість виборних мерів, було запроваджено посади подестів-старост, яких призначав декрет короля. Зросли повноваження префектів у провінціях. На основі бойових загонів чорносорочечників було створено добровільну міліцію національної безпеки (ДМНБ), підпорядковану безпосередньо главі уряду. При штабах ДМНБ і поліцейських квестурах (відділеннях) було затверджено «службу політичних розслідувань». Закони 1925 р. про чистку державного апарату від «підозрілих» елементів, про право префектів конфіскувати випуски газет фактично поставили під контроль усю кадрову політику і пресу. Існували подвійні органи нагляду й переслідування: державні й партійні. При місцевій адміністрації було створено спеціальні комітети на чолі з префектом, які мали право тимчасово заарештовувати і встановлювати нагляд. Своїми методами діяли місцеві секції фашистської партії. Якщо на вулиці збиралось кілька осіб на розмову, секретар місцевої організації фашистської партії наказував їм розійтися по домівках. Якщо його наказ не виконували, невдовзі прибував загін ДМНБ, який розганяв людей палицями.

31 жовтня 1926 р. фашистський режим видав надзвичайні закони про розпуск усіх «антинаціональних» партій. Опозиційну пресу було заборонено. У парламенті депутатів опозиції (так званих «авентинців») позбавили депутатських мандатів. За замах на короля і главу уряду було запроваджено смертну кару. Було встановлено суворий контроль над пресою, пропагандою, культурою задля створення авторитарного способу мислення й культу національного вождя, а незгодні, незалежно від їхньої політичної орієнтації, підлягали арештові й засланням до таборів. Цьому сприяла розгалужена система стеження і доносів. Інакомислення жорстоко придушували. Достатньо було сказати: «Муссоліні не має рації», щоб людину негайно заарештували, а потім, у разі звільнення, вона перебувала під постійним наглядом.

Створений у перші роки режиму Особливий трибунал із захисту держави (ОВРА) розпочав процеси проти антифашистів. 1926 р. заарештували лідера італійської компартії Антоніо Грамші. ОВРА засудив його до дванадцятирічного ув'язнення. Багато антифашистів, котрих засудив трибунал, потрапило в заслання на острови Середземного моря чи до в'язниць. Вільний виїзд із Італії фашисти заборонили. Антифашистів, котрі намагалися втекти, поліція затримувала на кордоні. За таких умов усі опозиційні партії заявили про саморозпуск чи діяли в еміграції. В глибокому підпіллі далі вела боротьбу ІКП. В країні було встановлено монополію єдиної партії, єдиної преси, єдиної ідеології – фашистської. Відбувалося зрощення фашистської партії та держави.

8. Фашистська партія і держава.

Створення корпоративної системи

1929 – 1939 роки стали другою фазою розвитку режиму Муссоліні на шляху до тоталітарного фашизму. В цей період

відбувалась концентрація державної влади й посилення її контролю над економічними й соціальними відносинами, посилення ролі фашистської партії та держави в суспільстві.

В статуті партії 1933 р. було зазначено, що вона є «громадянською бойовою організацією, яка діє за наказом дуче й перебуває на службі фашистської держави». Тільки членство в партії відкривало шлях до державної та іншої кар'єри. Партія контролювала діяльність спілок і масових організацій. 1932 р. секретарем партії було призначено А. Стараче, котрий обіймав цю посаду впродовж 8 років. Він створив «фашистський стиль» життя не лише партії, а й італійської нації. В середині 30-х років у партії було здійснено чистки. Звільнялись насамперед від тих кадрів, котрі становили її основу в період становлення фашистського руху й «фашистської революції», коли в програмі партії були гасла, що відповідали вимогам трудящих. Відтепер, коли фашисти стали при владі, потрібні були інші люди.

У ці роки остаточно сформувалась фашистська ідеологія, яку активно впроваджували до профспілок та інших масових організацій. Проявилась експансіоністська сутність італійського фашизму: він проголосив себе світовою ідеологією та « новою цивілізацією », до якої має прийти все людство. На службу фашистській ідеології фашистські «вчені» поставили і міф Стародавнього Риму, чийм нащадком вважав себе фашизм. 1932 р. було опубліковано «Доктрину фашизму», яку написав Муссоліні за допомогою Дж. Джентіле. Головним постулатом доктрини була тоталітарна держава. Вона включала не лише політичну організацію нації, а й «усю її волю, думки, почуття».

Муссоліні розпочав докорінну перебудову державної структури і створив замість самоврядних буржуазно-демократичних інститутів (парламент, партії, профспілки) нову, корпоративну структуру, за якою всі державні та

громадські політичні організації становили єдину піраміду з суворим управлінням по вертикалі згори донизу.

1929 р. парламент було розпущено. Нові політичні вибори відбулися 24 березня того ж року згідно з законом про реформу політичного представництва. Кожна пара синдикатів мала право висунути певну кількість число представників на вибори до нового верховного органу – фашистської палати депутатів. Із загальної кількості визначили 800 представників. Велика фашистська рада відібрала 400 і включала їх до загального списку депутатів. На виборах, які по суті перетворились на плебісцит, виборці мали відповісти на запитання: Чи підтримуєте Ви список депутатів, що його ухвалила Велика фашистська рада? У разі згоди слід просто було вкинути бюлетень, у якому вже було надруковано: «Так». У протилежному разі слово «Так» слід було закреслити. За умов загального страху і конформізму на це наважувалось небагато виборців. Більшість бюлетенів були схвальними (8,5 млн.), проти проголосували лише 136 тис. виборців. Обрана фашистська палата стала слухняним інструментом фашистської влади – вона лише схвалювала декрети, які розробляв і виносив на її обговорення уряд.

Але на відміну від майбутнього нацистського режиму, за тоталітарного фашизму зберігався примат держави над партією. В промові на засіданні Великої фашистської ради 14 вересня 1929 р. Муссоліні визнав партію «капілярною організацією режиму». Він заявляв, що партія має «фундаментальне значення» і присутня скрізь. «Саме партія забезпечує державі авторитет, добровільну підтримку народу і віру в нього».

Серед надзвичайних законів Муссоліні 1926 р. був і «Закон про бюрократію», в якому юридично було закріплено право членів фашистської партії обіймати державні посади. Тим, хто не був і не хотів таким бути, пропонували негайно подати у відставку, інакше їх звільняли. У новому статуті фашистської

партії 1926 р. її цілями оголошували «захист і розвиток італійського народу». Втіленням зрощення фашистської партії та держави стала Велика фашистська рада (ВФР). Із суто партійного органу, яким її було створено в жовтні 1922 р., вона ставала, за декретом 28 вересня 1927 р., відтепер уже й державним, і конституційним органом. До ВФР увійшли всі фашистські міністри і, за особистим призначенням Муссоліні, деякі місцеві партійні керівники, а головою ВФР став Муссоліні. Велика фашистська рада здійснювала контроль за декретами й законопроектами перед їх внесенням на розгляд парламенту і сприяла створенню законодавчої основи для підпорядкування фашистській державі всіх сфер суспільства. ВФР також формувала список депутатів згідно з новим законом про вибори. Водночас, ВФР, як вищий партійний орган, обговорювала статут, структуру й політичні директиви фашистської партії.

В середині 20-х рр. Муссоліні зосередив у своїх руках величезну владу. Він в одній особі мав повноваження глави уряду (капо дель говерно), вождя фашистської партії (дуче) і глави Великої фашистської ради. Дуче не був підзвітним парламентові й об'єднував у своїх руках виконавчу й законодавчу владу, йому безпосередньо було підпорядковано фашистську міліцію (ДМНБ) й Особливий трибунал (ОВРА). В країні насаджували культ дуче: згідно зі статутом фашистської партії, 1926 р. його «завдяки волі, силі й діяльності було визнано вождем італійського народу».

Фашистська держава в Італії активно втручалась в економічне життя нації, створюючи систему корпорацій, тобто об'єднань профспілок і об'єднань підприємців у різних сферах економіки, й через них здійснювала економічну політику з метою концентрації та розвитку економічних ресурсів, запровадження жорсткої трудової дисципліни й регламентування зарплатні.

Ідею корпорацій було проголошено ще в програмі фашистської партії 1921 року. Там було зазначено, що корпорації «мусять розвиватися згідно з двома основними завданнями: як прояв національної солідарності і як засіб розвитку виробництва». Згідно з «Хартією праці», яку ухвалила 1927 р. Велика фашистська рада, корпорації (в документі їх було названо «синдикатами») мають об'єднувати роботодавців та робітників і підлягати державному контролю. Держава мала стати державним арбітром у трудових суперечках і регулювати їх через обов'язкове узгодження. Страйки було заборонено. Лише фашистські профспілки отримали монопольне право укладати колективні договори з підприємцями. Контроль за діяльністю профспілок і синдикатів підприємців здійснювало створене раніше Міністерство корпорацій. Фашистська держава активно впливала на зміст колективних договорів.

На місцях за виконанням договорів стежили «корпоративні інспектори». Трудові конфлікти вирішували адміністрації підприємств, а в разі невдачі – профспілкові «комісії з умиротворення». Особливо складні ситуації розглядали магістратури («трудові суди»). Учасників страйків карали штрафами, а їх організаторів – тюремним ув'язненням від 1 до 7 років.

Соціальна політика фашизму у 20-ті роки не призвела до стабілізації суспільства. Порівняно з 1919 – 1920 рр. купівельна спроможність робітників знизилась. Наприкінці 1920-х рр., попри заборону, відбулися страйки робітниць рисових полів долини По, текстильників Ломбардії і Венето, котрі протестували проти зниження заробітної платні.

У грудні 1928 р. замість єдиної Конфедерації фашистських профспілок було створено парні організації робітників і підприємців – синдикати в різних сферах економіки: у промисловості, у сільському господарстві, в торгівлі, на транспорті, в банківській системі, а також для осіб вільних

професій. Це був перший крок до практичного запровадження корпоративної системи.

Завершенням будівництва тоталітарної корпоративної держави став закон 5 лютого 1934 року. На його основі влітку того ж року було створено 22 корпорації. Кожну склали представники синдикату підприємців і синдикату профспілок певної сфери економіки. Національна рада корпорацій, яка стала частиною фашистського державного апарату, отримала права вищого керівного органу в економіці країни. З 1936 р. вона регламентувала ціни, тарифи, норми виробництва й заробітну платню. Корпорації впроваджували інтенсивніші методи «наукової організації праці», врегульовували трудові конфлікти. Вони вирішували питання про відкриття нових підприємств, контролювали діяльність компаній у колоніях, а також збирання податків.

Фашистські корпорації ставали інструментами мобілізації національної економіки за рахунок посилення експлуатації трудящих.

Створення корпоративної системи супроводжувала широка ідеологічна кампанія. Корпорації фашистська пропаганда зображувала формами класової співпраці, яка відповідає «спільним інтересам нації» і навіть «подоланню» капіталістичної системи. Про італійську корпоративну державу говорили як про «надкласову» державу, де встановлено «гармонію» праці й капіталу в ім'я «вищих інтересів нації». Муссоліні проголосив корпорації плодом «генія італійської нації». Він стверджував, що перед усім світом стоїть альтернатива: «Рим чи Москва», в сенсі: корпоративний фашизм чи більшовизм.

Муссоліні також оголосив корпоративізм новим етапом еволюції держави до демократії. Але насправді фашистський корпоративізм не мав нічого спільного з синдикально-корпоративним варіантом демократії. Цю державу будували не знизу, а згори донизу. Не профспілки створювали державну

владу, як це передбачала синдикіальна ідея, а навпаки. Владу здійснювала, зрештою, верхівка фашистської ієрархії. Саме ця верхівка, а не корпоративний принцип, формально демократичний, визначала стиль італійської державності.

Антифашисти, які діяли в еміграції, були схильні вважати корпорації лише демагогією.

Одним із перших оцінив їх як політичну реальність лідер комуністів П. Тольятті. В лекціях про фашизм, прочитаних 1935 р. в Москві італійським комуністам, він зазначав, що «корпоративізм є певна форма організації, яку фашизм надав чи намагається надати італійському суспільству, особливо деяким сторонам життєдіяльності держави».

На чолі корпорацій стояли найвідоміші фінансові й промислові керівники Італії. Корпоративна політика Муссоліні допомогла монополістичному капіталові опанувати стратегічні галузі виробництва. Його представники фактично стали господарями італійської економіки. У структурі національного господарства посилювалися елементи державного корпоративного капіталізму. Однак фашистському режимові не вдалось цілком поглинути економічне життя. На відміну від сталінського режиму, в Італії існувала приватна власність: дрібна, середня й велика, що обмежувала економічне всевладдя держави, а ринковий механізм, хоча його сферу було різко обмежено, не ліквідували.

7. Економічна політика фашистського режиму

Фашистська держава дедалі більше прагнула втручатися в економіку. Насамперед, вона почала здійснювати економічне регулювання в сільському господарстві, здебільшого задля створення запасів продовольства в країні на випадок війни. Найбільшу увагу звернули на вирішення зернової проблеми, оскільки Італія була змушена ввозити з-за кордону 20% хліба,

який споживали в країні. Великим аграріям і латифундистам стали давати державні кредити, було запроваджено загороджувальні мита на ввезення зерна, що спричинило підвищення внутрішніх цін на нього вдвічі та стимулювало інтерес до його виробництва. Закупівлю сільськогосподарської продукції, а також збут у селі промислових товарів почали здійснювати централізовано через аграрні консорціуми. Нарешті, уряд висунув програму освоєння під зернові культури цілинних і перелогових земель на півдні. Цю програму, яку назвали «битвою за хліб», супроводжувала пропагандистська кампанія. На освоєних землях створювали фашистські кооперативи. В кадрах кінохроніки можна було бачити, як Муссоліні працює на молотилці.

В результаті всіх цих зусиль збір зернових вдалося підняти до потрібного мінімуму, і країна стала обходитись внутрішніми ресурсами. Однак у селі, як і раніше, існували напівфеодальні відносини, (латифундії та системи половинщини), що спонукало селян до втечі в міста. Аби запобігти розвиткові такого процесу, 1928 р. було видано закон, який забороняв селянам залишати землю без спеціального дозволу префектів. Економічну еміграцію із країни також було заборонено. Дуче заявив, що відтепер робочої сили потребує Батьківщина.

Світова економічна криза 1929 – 1933 рр. особливо вразила Італію в 1932 – 1933 роки. Вона дала поштовх для здійснення більш активної соціальної політики й політики державного економічного регулювання з боку держави як у сільському господарстві, так і в сфері промисловості. Важливим напрямком стало створення великих приватно-державних об'єднань. Одним із перших був Інститут промислової реконструкції, створений 1933 року. Через нього держава широко фінансувала машинобудівні й металургійні підприємства, що врятувало багатьох із них від банкрутства.

Податкова система і примусові державні позики давали можливості державі акумулювати значні кошти, що їх потім у вигляді кредитів і субсидій надавали великим монополістичним підприємствам. Насамперед їх спрямували на геологічну розвідку сировини, на розвиток видобувної, важкої і синтетичної промисловості (виробництво штучного бензину, волокна, каучуку), на розробку бурого вугілля й розвиток електроенергетики. Держава за допомогою корпорацій монополізувала експорт сировини та її розподіл між підприємцями. Величезні державні кошти виділяли й безпосередньо на розвиток військової промисловості. Було здійснено примусове картелювання підприємств у різних галузях.

Восени 1934 р. Італія почала виходити із економічної кризи і в наступному році вступила в смугу високої кон'юнктури. Фашистська держава все більше підпорядковувала собі сферу економіки, але не обмежувала приватну власність, якщо не враховувати конфіскацію власності емігрантів-антифашистів. Однак держава все більше обмежувала свободу економічної діяльності – вона була підпорядкована цілям і програмам державної політики.

Від 1936 р. було запроваджено політику автаркії – створення національно замкненої економіки, розрахованої не на міжнародний обмін, а лише на національні ресурси. У промові 23 березня 1936 р. Муссоліні, котрий висунув гасло автаркії, визначав його так: «максимум економічної автаркії в найкоротший термін». Тоді ж було ухвалено план «регулювання економіки» щодо великої промисловості, банків, зовнішньої торгівлі, сільського господарства. Держава визначала якість і кількість продукції, замовлення підприємствам.

Було поставлено завдання створення запасів продовольчих ресурсів і сільськогосподарської сировини. Державні закупівлі зерна, рису, цукрового буряка, тютюну, прядива від 1936 р.

стали обов'язковим, їх здійснювали через аграрні консорціуми. Автаркійні плани, що їх розробляли різні корпорації, координувала Вища комісія з автаркії. До її складу ввійшли голова уряду, тобто сам Муссоліні, міністри фінансів, сільського господарства, корпорацій, торгівлі, спорту, секретар фашистської партії, начальник штабу, президент Національної ради наукових досліджень, керівник Італійського банку. На засідання комітету запрошували також різних експертів – тобто представників великих монополій.

Особливо жорстке регламентування було впроваджено на ринку робочої сили. Праця стала примусовою. Тому, на відміну від буржуазної ліберальної системи, фашистська держава могла кидати величезні трудові ресурси на заходи, які не давали господарчого ефекту, але були дуже важливими у військовому сенсі: будівництво автобанів, прикордонних укріплень, мостів тощо. Таким чином, фашистська держава могла створювати автаркічну економіку, хоча робота на імпорتنій сировині їй коштувала б дешевше. Вона розвивала швидкими темпами найсучаснішу воєнну економіку.

Політику державного регулювання економіки супроводжував поліцейський терор. «Надзвичайні закони», видані 1926 р. терміном на 5 років, не раз подовжували; вони діяли впродовж усього часу фашистської диктатури. Опозиційні партії було заборонено, пресу й радіо було піддано жорсткій цензурі, страйки карали тюремним ув'язненням. Спеціальній таємній політичній поліції (ОВРА) Муссоліні відводив особливе місце в системі фашистського режиму. Він казав: «Усі італійці мають щохвилини відчувати, що вони перебувають під контролем, що за ними спостерігає, їх вивчає око, яке ніхто не може виявити. Кожен італієць перебуватиме нібито жерлом гармати, перед двома руками, які готові його схопити в будь-який момент. Нова організація матиме необмежену владу й необмежені можливості. Вона має

охопити всю країну як дивовижний дракон, як величезний спрут».

Антифашистська робота в підпіллі мала дуже обмежені можливості. Охранка швидко відстежувала нелегалів. Заарештованих судив особливий трибунал, а далі їх відправляли до в'язниці чи в заслання на острови. Від 1927 по 1935 рр. трибунал засудив 2947 антифашистів переважно членів КПІ. І все ж фашистський режим в Італії не чинив таких звірств, як інші тоталітарні режими. За 20 років диктатури було розстріляно 4 терористи, котрі вчинили замах на життя Муссоліні.

8. Соціальна політика і контроль над масами. Спроби формування національної спільності

Соціальна політика фашистського режиму в 30-ті роки стала більш гнучкішою. У листопаді 1934 р. було запроваджено сімейну надбавку, що компенсувало попередні знижки тарифних ставок; у другій половині 30-х років уряд двічі (1936 і 1939 рр.) оголошував про підвищення заробітної платні. Було створено широку систему соціального страхування: за старістю, за інвалідністю, від нещасних випадків на виробництві, безробіття, туберкульозу, за хворобою, материнством, багатодітністю тощо.

Характерною рисою фашистського режиму стало прагнення не лише придушувати маси, а й позбавити їх можливості вільної самоорганізації і самовираження. Для цього фашисти намагались включити народ до обов'язкових масових об'єднань, що цілком перебували під контролем фашистської партії та держави. Організація мас стала однією з головних цілей фашистської політики. У фашистських профспілкових організаціях – синдикатах – членство було обов'язковим, без нього неможливо було отримати роботу. Існували обов'язкові фашистські організації і для молодого

покоління: для молодіжного віку від 6 років – «Діти вовчиці»; для підлітків – «Баліла», для молоді – «Молоді фашисти». Усіх записаних до цих структур зобов'язували носити уніформу. Використовували задля пропаганди й різдвяну традицію, коли чарівниця Бефана, за повір'ям, приносила дітям подарунки. Це свято дістало назву «Фашистська Бефана»: діти разом з батьками збирались у призначений час, аби вислухати привітання секретаря місцевої секції фашистської партії та отримати від нього подарунки.

Діяльність масових організацій було суворо регламентовано і також пов'язано з ритуалами: уніформа, паради, римські привітання піднесенням руки, гімни й вираження вірності дуче. Звертаючись до молоді, він казав: «Юнаки! Ви – зоря життя. Ви – надія вітчизни. Ви – майбутні вояки». Гаслом фашизму став заклик: «Дорогу молоді!». «Молодість – це весняні води, у фашизмі – порятунок нашої свободи». Молодь виховували в дусі віри й готовності до боротьби в ім'я цілей режиму. Заповіддю партії, добровольчої міліції і масових організацій стало гасло: «Вірити, слухатися, боротися!».

Активно діяли також об'єднання для організації дозвілля – «Дополаворо» («Після роботи»). Це були напівдержавні формування, чиєю справжньою метою було забезпечення контролю за життям людей після роботи; їх фінансувало міністерство корпорацій, також вони отримували кошти від великих підприємців і місцевої влади. «Дополаворо» стали найбільш масовими організаціями режиму. 1927 р. кількість їх учасників складала 2,8 млн. (удвічі більше, ніж чисельність фашистської партії), 1937 р. – 3,8 млн., а 1939 р. – 4,1 млн. осіб. Керівники всіх «гуртків», «комітетів» і «комісій» обов'язково мали бути членами фашистської партії.

Через систему «Дополаворо» фашистська держава здійснювала соціальну й культурну політику, художню освіту, фізичне виховання, соціальну допомогу, санітарні заходи. При

центрах «Дополаворо» було створено бібліотеки, народні університети, спортивні комплекси, проводили патріотичні екскурсії місцями воєнних битв і до меморіалів Першої світової війни, а також до найважливіших центрів культури. Малозабезпечені сім'ї могли направляти дітей до літніх таборів, до моря чи в гори. Члени «Дополаворо» мали знижку на білети в театри й кіно, на ліки й товари першої необхідності. Впродовж якогось часу проводили «театральні суботи» – вранішні спектаклі за низькими цінами. В розпал італо-ефіопської війни цикли таких спектаклів влаштовували навіть у знаменитих театрах – «Ла Скала» в Мілані й Римській опері. За особистим розпорядженням Дуче 1929 р. почали організовувати народні «свята врожаю», фестивалі народних пісень.

Від 1932 р. систему «Дополаворо» очолив секретар фашистської партії Стараче, котрий сказав під час свого призначення: «Відтепер я – імпресаріо найбільшого в Італії (а й може, і в усьому світі) театрального підприємства». Від 1937 р. на чолі «Дополаворо» став сам Муссоліні.

Через систему організації поширювали масову культуру і здійснювали фашизацію народного менталітету. Фашистська Академія та Інститут фашистської культури активно підтримували політику «консолідації духовної єдності всіх італійців».

Фашистські керівники вважали, що впровадження фашистської ідеології в масову свідомість і організація мас під контролем єдиної партії та держави приведуть до зміни національного характеру італійців, їхнього менталітету, їхньої поведінки і сприятимуть їхній активній участі у практиці режиму. Фашисти вважали маси еластичною субстанцією, яка формується під дією сили і стає новою, колективною масою, яка організується навколо вождя і партії та натхненна єдиною вірою. Але Муссоліні не вдалося здійснити тотальне поглинення громадянського суспільства державою та цілком

фашизувати національну свідомість і змінити її природу. Фашизм недооцінив можливості мас до самосвідомості й автономії, до опору, який почався в Італії пізніше, в роки війни. Але до певної міри ця тенденція проявилась уже 1930-ті роки. Коли 1931 р. Муссоліні хотів заборонити католицькі організації, виник конфлікт між Ватиканом і режимом. Кризу було вирішено в результаті компромісу: католицькі організації було збережено, щоправда не як національні, а як єпархіальні релігійні об'єднання, які входили до конфедерації. Найбільшого консенсусу з масами режимові вдалося домогтись у період італійсько-ефіопської війни 1935 року. Однак уже в другій половині 1930-х рр. почала назрівати криза народної недовіри до режиму і почали складатися соціально-психологічні передумови для розвитку Опору. В глибокому підпіллі в еміграції діяли антифашистські організації комуністів, соціалістів, руху «Справедливість і свобода». Наприкінці 30-х рр. поширилась антифашистська свідомість серед студентів.

6. Фашистський режим і католицька церква

Важливим чинником стабілізації режиму стало укладення 1929 р. між Муссоліні й римським папою Пієм XI спеціального пакту – Латеранських угод. Так Муссоліні вирішив за давненим конфліктом італійської держави з папством, який виник у період об'єднання Італії. Створення єдиної Італії супроводжували позбавлення папства світської влади й ліквідація Папської області. На знак протесту папа проголосив себе «Ватиканським полоненим», відмовився залишити межі Ватикану й відмовив новій державі у церковній підтримці. Латеранські угоди, які було підписано на 50 років, поклали край цій ворожнечі і встановили мир між церквою та державою. Ватикан отримував статус міста-держави й

економічну підтримку з боку Італії. Це забезпечило його лояльність до режиму та сприяло стабілізації фашизму.

Але католицькі ієрархи мали відносно самостійну позицію з багатьох питань, а не цілковито підтримували режим Муссоліні, як це стверджувала радянська історіографія. В рамках релігійної доктрини вони відстоювали примат людської особистості, ідеї рівності людей перед Богом. У Латеранській угоді було зафіксовано право церкви створювати релігійні світські організації (зокрема молодіжні, студентські, жіночі), об'єднані в католицьку дію. Це були єдині нефашистські організації, які лишились в італійському суспільстві. Їхня наявність, як і самостійність католицької церкви загалом стримували тотальне поглинення суспільства державою і таким чином залишали відносно вільну зону. Дослідники вважають це однією з відмінностей італійського фашизму від німецького.

В період розвитку фашистської держави розгорнулось явне суперництво за душі людей між Муссоліні та Ватиканом. У новому статуті фашистської партії, ухваленому в грудні 1929 р., фашизм було визначено як «віру». Батьківщину вважали важливішою за Христа. Символом фашистського національного життя стало впровадження наприкінці 1926 р. нового, фашистського календаря. Літочислення «фашистської ери» вели від 29 жовтня 1922 року. Кожний наступний календарний рік починався від цієї дати і його позначали римськими цифрами.

10. Основні напрямки зовнішньої політики.

Зближення з нацистською Німеччиною і його вплив на ідеологію італійського фашизму

У 30-ті роки фашизм заявив про свої зазіхання на світовій арені. У своїй промові в Мілані 25 жовтня 1932 р. Муссоліні стверджував, що «XX ст. буде століттям фашизму, століттям

італійської могутності, буде століттям, упродовж якого Італія втретє стане керівником людської цивілізації, тому що поза нашими принципами немає порятунку ні для окремих особистостей, ні, тим паче, для народів. За десятиліття Європа стане фашистською чи фашизованою: суперечності, котрі роздирають сучасну цивілізацію, можна подолати лише завдяки доктрині й мудрості Риму». В 1933 р. Муссоліні сказав, що «фашистська Італія в полудень ХХ століття постане як єдина нація, яка може сказати своє слово й дати доктрину всім народам землі». Однак невдовзі ці претензії на світове лідерство довелося зменшити: встановлення нацистського режиму в Німеччині змусило дуче поступитися на користь сильнішого партнера.

Розуміючи те, що нацистська Німеччина має намір здійснити переділ Європи, Муссоліні вирішив, що Італія мусить енергійно готуватися до війни, аби не лишитись осторонь. Контроль над економікою, що його встановила держава, слугував цілям її мілітаризації.

Структуру корпоративної держави використовували для концентрації людської енергії, позаекономічної експлуатації. Агресивна сутність італійського фашизму почала проявлятися в серії агресивних загарбницьких воєн. Муссоліні заявив, що корпорації створено для «посилення могутності нації з метою світової експансії». Завдання автаркії, стверджував він, – «здобути в найкоротші терміни максимальну економічну незалежність нації, особливо в галузі оборони».

Під час підготовки до війни режим посилив обробку масової свідомості, використовуючи пресу, радіо, кінохроніку й систему масових фашистських організацій. Згуртування нації здійснювали під гаслами патріотизму й загальнонаціональних цілей. Готуючись до колоніальної експансії в Африці, Муссоліні прагнув забезпечити стабільність режиму на міжнародній арені. Задля цього протягом 1933 р. він енергійно наполягав на укладенні

політичного договору з СРСР і при цьому прагнув, щоб це був не лише договір про ненапад і нейтралітет, а й договір про дружбу. Саме в цій редакції було підписано документ у Римі 2 вересня 1933 року. Договір передбачав нейтралітет іншої сторони, якщо перша стала об'єктом нападу третьої держави, відмову від участі в міжнародних угодах, які мали б «практичним наслідком заборону покупки у другої сторони чи продажу її товарів» (тобто ембарго) чи надання їй кредитів. Сторони зобов'язувались також не укладати жодних політичних та економічних угод, спрямованих проти однієї з договірних сторін. Договір було розраховано на термін не менший, ніж 6 років. На церемонії підписання «Договору про дружбу, ненапад і нейтралітет між СРСР та Італією» Муссоліні назвав цей документ історичним і висловив упевненість, що він стане «основою для досягнення ще плідніших результатів». В особистій розмові з радянським повноважним представником він заявив, що після укладення пакту між СРСР та Італією відкриваються можливості для співпраці у вирішенні проблеми міжнародного життя. На початку грудня 1933 р. в Римі відбулася зустріч Муссоліні з радянським наркомом зовнішніх справ М. Литвиновим. Під час їхньої розмови з'ясувалось їхнє спільне негативне ставлення до Ліги Націй, стурбованість зростанням впливу Німеччини. У січні 1933 р. в Римі було підписано італійсько-французьку угоду, яка фактично розв'язала Муссоліні руки для дальшої експансії в Північній Африці.

У жовтні 1935 р. Італія розпочала агресію проти незалежної африканської держави Ефіопії. Оголошення війни Ефіопії було обставлено з театральною пишнотою. 2 жовтня 1935 р. о 14.30 на площі Венеції в Римі було зібрано величезний натовп народу, перед яким з балкону палацу виступив Муссоліні. Натовп тріумфував до темряви, а потім з смолоскипами зі знаменами рушив вулицями міста.

Такі ж «народні» маніфестації і мітинги було організовано за наказом секретаря фашистської партії в усіх містах країн – на площах через гучномовці скрізь передавали промову дуче. Агресію проти Ефіопії він виправдовував «гуманістичними» цілями: Італія, мовляв, покликана ліквідувати систему рабства, яка там існує. Італійським солдатам обіцяли землі в майбутній колонії. Муссоліні прагнув збудити в громадянах почуття національної гідності й переваги древнього народу, який має за плечима велике минуле. Середземноморську військову кампанію він представляв як відродження Давньоримської імперії. На стінах античного форуму в центрі Риму за наказом дуче було підготовлено мармурові величезні карти Середземномор'я, які зображували кордони Римської імперії в різні століття. Повз ці карти під час фашистських військових парадів проходили війська. Коли Ліга Націй ввела в листопаді 1935 р. економічні санкції проти Італії, це штучно використала фашистська пропаганда з метою розкалювання придушених національних почуттів. Відповіддю Муссоліні стала широка кампанія зі збору з населення золота у «фонд батьківщини». 18 грудня 1935 р. в Римі тисячі громадян вишикувалися в чергу перед меморіалом Вікторіано – помпезним пам'ятником Віктору-Емануїлу II, котрий об'єднав Італію. Тут, біля могили невідомого солдата було встановлено курильницю, яка куріла, і громадяни опускали в неї свої золоті прикраси й обручки. Взамін останніх черниці надягали патріотам олов'яні каблучки, й віднині вони ставали свідченням лояльності громадян до режиму. Першими свої обручки опустили в курильницю король і королева. Сенатори віддавали у фонд батьківщини золоті значки парламентарів. Шовіністичний чад охопив у ці дні все суспільство, навіть церкву. Кардинал Шустер заявив у Мілані, що доблесна армія «ціною крові відкриє Ефіопії шлях до католицької віри й римської цивілізації».

Дедалі гротескнішого характеру набував культ дуче. В популярних ілюстрованих журналах друкували світлини величезної скульптури, яку висікли зі скелі в пісках Абіссинії – це був новий сфінкс із головою Муссоліні. На офіційних полотнах художників щороку зовнішній вигляд Муссоліні ставав все більше героїзованим. Його зображували надлюдиною з висуненим уперед підборіддям та енергійно здійсненою рукою, високого зросту (хоча Муссоліні був коротуном). «Якщо я піду вперед, – закликав дуче, – йдіть за мною, якщо я поверну назад, вбийте мене, якщо мене вб'ють – помститься за мене!». Серед заповідей фашистської добровольчої міліції були й такі: «Дуче завжди має рацію», «Життя дуче тобі найдорожче».

У війні з ефіопською армією, озброєною застарілою зброєю кінця XIX ст., італійці застосували танки, літаки, іприт. У травні 1936 р. територію Ефіопії було окуповано. Великі держави не втручались. А економічні санкції проти агресора не дали результатів. Декретом Віктора-Емануїла III було створено Італійську Східну Африку, до якої увійшли Ефіопія, Еритрея і Сомалі (останні дві було завойовано раніше).

Італійсько-ефіопська війна призвела до зближення фашистської Італії і нацистської Німеччини. Після неї обидва диктаторські режими активно співпрацювали, допомагаючи іспанським фашистам в їхній боротьбі проти Іспанської республіки. Італія надала франкістам літаки, танки, боєприпаси. Впродовж трьох років італійські солдати воювали в Іспанії проти республіканської армії. Італійська антифашистська еміграція взяла участь у боротьбі на боці Іспанської республіки. Італійсько-німецька інтервенція в Іспанії зблизила два фашистські режими. 25 жовтня 1936 р. вони підписали договір про розмежування сфер впливу на Балканах. Італія відтепер уже не чинила протидії німецьким планам щодо Австрії. Було створено «вісь» Берлін – Рим. 6 листопада 1937 р. Італія приєдналась до

Антикомінтернівського пакту, що його 25 листопада 1936 р. підписали Німеччина і Японія. Так виник Троїстий блок (пакт) Німеччини, Італії та Японії. У грудні 1937 р. Італія вийшла з Ліги Націй. Під час Мюнхенської змови Італія активно підтримала Німеччину в її претензіях до Чехословаччини щодо Судетської області. 7 квітня 1939 р. Муссоліні розпочав загарбання Албанії, де створив маріонетковий уряд. 22 травня 1939 р. Італія та Німеччина підписали у Берліні договір про військово-політичний союз («Сталевий пакт»).

Зближення з Німеччиною не лише втягло Італію в сферу впливу німецького імперіалізму, а й зумовило важливі військово-політичні новації фашистського режиму, перейняті у сильнішого партнера. Зокрема, в лютому 1938 року Муссоліні ввів у італійській армії парадний «пруський крок», який дуче назвав «римським кроком». Разом з королем Муссоліні став першим маршалом імперії, що викликало невдоволення в армії, яка за традицією була опорою монархії. За рік дуче проголосив себе головнокомандувачем.

За прикладом Німеччини, Муссоліні змінив політику в расовому питанні. У липні 1938 р. в Італії було видано «расовий маніфест». «Фашистські вчені», які його підписали, проголошували необхідність зберегти в чистоті італійську расу, яку причислили до арійської. У «Другій книзі фашизму», яку видала в 1939 – 1940 рр. фашистська партія, з'явився спеціальний розділ з расового питання: за арійцями було визнане «світову цивілізаторську місію».

Восени 1938 р. було ухвалено серію законів, які забороняли євреям обіймати посади в державних і наукових установах, викладати в університетах і школах, служити в армії, брати участь у конференціях, друкувати статті в газетах і журналах (навіть під псевдонімом), ставити свої п'єси в театрах. Єврейські прізвища було вилучено з телефонних книг, а газетам було заборонено публікувати повідомлення єврейських родин про поховання родичів. Єврейські діти

мушили навчатися в окремих школах чи класах. Шлюби між італійцями та євреями заборонили. Для євреїв було обмежено право власності, наприклад, їм було заборонено мати магазини в районі Собору Св. Петра в Римі. У країні було розгорнено антисемітську пропаганду: на радіо читали «Протоколи сіонських мудреців», величезним накладом було видано брошуру «Захист раси». Із 50 тис. євреїв, котрі проживали тоді в Італії, більше 17 тис. було репресовано.

З погляду конституційного розвитку особливе значення мало рішення Великої фашистської ради 14 березня 1938 р. про створення палати фаші й корпорацій. Її було засновано в січні 1939 р. замість анульованої фашистської палати депутатів парламенту, її складали члени ВФР і Національної ради корпорацій, котрих призначав Муссоліні. Сенат зберегли. Право призначення senatorів залишилось за королем. Політичну владу фашистського режиму формально обмежували наявністю монархії, хоча реально король до пори до часу не втручався в справи держави. Ще більше посилилась роль фашистської партії в суспільстві. За новим Статутом 1938 р., її було проголошено «єдиною партією» країни і вона визначила функції захисту й розвитку «фашистської революції» і політичного виховання італійців. Формально партію було підпорядкована державі.

Однак перетворення Італії на сателіта нацистської Німеччини й видання за ініціативи Муссоліні расових законів сприяли розвиткові кризи режиму. Ватикан відмовився схвалити расові закони – вони суперечили християнській доктрині про рівність вірян перед богом. Зростала опозиція режимові в наукових установах. Офіційні фашистські церемонії вже не збирали великих натовпів.

Зростала мережа таємних антифашистських організацій робітників і студентів. Офіційній пропаганді вже не вдавалось підтримувати видимість згуртування фашистського режиму й суспільства.

Контрольні запитання до семінарського заняття № 5

1. Назвіть економічні і соціально-політичні наслідки Першої світової війни для Італії.
2. Які території обіцяли передати Італії після успішного завершення Першої світової війни держави Антанти за Лондонським договором 26 квітня 1915 року?
3. Які території фактично отримувала Італія за умовами Версальських мирних договорів?
4. Чому держави Антанти не виконали своїх зобов'язань відносно Італії за Лондонським договором 26 квітня 1915 року?
5. Дайте характеристику державно-політичної системи Італії.
6. Чому 1919 – 1920 рр. в Італії називають «червоним дворіччям»? Назвіть його основні риси.
7. Які політичні партії діяли в Італії на початку 20-х років?
8. Яка політична сила була ініціатором захоплень фабрик і заводів у Північній Італії? Як відбувався цей процес?
9. В чому виявилась криза буржуазно-ліберальної держави в Італії?
10. Назвіть результати парламентських виборів 1919 р. в Італії. Блок яких політичних сил прийшов до влади? Чому політична ситуація виявилась хиткою?
11. Як зародився фашистський рух в Італії?
12. Охарактеризуйте ідеї, покладені в офіційну доктрину італійського фашизму.
13. Як було створено фашистську партію в Італії? Схарактеризуйте її програму.
14. Політичний портрет Б. Муссоліні.
15. Як фашисти прийшли до влади в Італії? Назвіть причини їхнього успіху.

16. Порівняйте умови соціально-економічного розвитку Італії і інших країн Європи в 1920-х роках. Яким чином особливості економічного становища країни зумовили її соціально-політичну історію в 1920-1930-і роки?
17. Як виникла і чим була спричинена парламентська криза в Італії 1924 році?
18. Дайте оцінку діяльності Авентинського блоку.
19. Охарактеризуйте політику Б. Муссоліні в період консолідації фашистського режиму (1922 – 1926 рр.).
20. Проаналізуйте головні положення і сутність надзвичайних декретів 1925-1926 років.
21. Дайте характеристику корпоративної системи фашистської Італії.
22. Еволюція доктринальних основ італійського фашизму в період 30-х років?
23. Охарактеризуйте соціальну політику фашистського режиму в Італії.
24. Чим були зумовлені протиріччя між фашистським режимом і керівництвом католицької церкви?
25. Назвіть основні зміни, які відбулися в ідеології і політиці режиму Муссоліні в результаті зближення з Німеччиною.
26. Проаналізуйте основні напрямки і особливості економічної політики Італії в кінці 1920-х – 30-і рр.
27. Дайте оцінку політики Муссоліні щодо Радянського Союзу.

Семінарське заняття № 6

Тема: Революція і громадянська війна в Іспанії

Зміст семінарського заняття:

1. Особливості соціально-економічного і політичного розвитку Іспанії.
2. Диктатура М. Примо де Рівери (1923 – 1930 рр.)
3. Політична криза і перший етап іспанської революції 1931 – 1933 років.
4. Іспанія в період «чорного дворіччя» 1933 – 1935 років.
5. Утворення Народного фронту в Іспанії, його програмні установки і перемога на виборах 1936 року.
6. Внутрішня політика уряду Народного фронту. Загострення політичної боротьби й підготовка до заколоту військових.
7. Антиреспубліканський заколот 1936 р. і початок громадянської війни в Іспанії.
8. Інтернаціоналізація внутрііспанського конфлікту і основні тенденції першого періоду громадянської війни.
9. Другий період громадянської війни (весна 1937 – вересень 1938 рр.).
10. Міжнародне і внутрішнє становище Іспанської республіки та її поразка (жовтень 1938 – березень 1939 рр.)

1. Особливості соціально-економічного і політичного розвитку Іспанії

У ХХ століття Іспанія увійшла як застійна напівфеодальна країна з глибокими соціальними контрастами й напруженими класовими відносинами. Її аграрно-промислова економіка за рівнем розвитку значно відставала від передових держав. У роки Першої світової війни, в якій Іспанія дотримувалася нейтралітету, вона здійснила певний стрибок в економічному розвитку завдяки поставкам сировини і готової продукції обом коаліціям, що воювали. Лише за три роки війни було збудовано понад 500 нових підприємств. Іспанія погасила більшу частину зовнішніх боргів, а її золотий запас зріс майже

вчетверо. Щойно завершилась війна, попит на товари іспанського експорту різко впав. Іспанія опинилась на порозі економічної кризи.

1920 р. населення країни становило 20,3 млн. осіб, 57 % самодіяльного населення було зайнято в сільському господарстві, 21,9 % у промисловості і 20,8% – у сфері обслуговування. В іспанській промисловості значного розвитку досяг видобуток залізної руди, але лише 10% її переплавлували в Іспанії. Виникли металургія і машинобудування. Конкурентоздатним на світовому ринку було суднобудування. Але переважали галузі легкої промисловості – ткацька, цукрова, борошномельна й олійництво. Їх представляли здебільшого дрібні й середні підприємства.

У сільському господарстві селяни – 83% земельних власників – мали 15% обробних земель, поміщики, які становили лише 2% – мали 67% таких же земель. Звідси – орендна кабала селян, злидні. Виникала проблема зайвої, непотрібної робочої сили. Сотні тисяч таких людей вирушали із села до міста, де натовпи безробітних тиснули на ринок праці і знижували рівень заробітків.

Сильні позиції в економіці Іспанії мав англійський і французький капітал (20 і 60 % іноземних інвестицій відповідно), а також капітал національних меншин Іспанії – басків і каталонців.

Для Іспанії була характерною нерівномірність економічного розвитку окремих районів. Індустріальна модернізація швидше відбувалась у національних районах, ніж загалом в Іспанії. Районів, що їх населяли національні меншини, в Іспанії було три: Каталонія, Басконія і Галісія. В Каталонії було зосереджено 90 % ткацького виробництва країни, чверть робітників Іспанії. 1920 р. в каталонській індустрії було зайнято 471 тис осіб, а в сільському господарстві – 335 тисяч. Промислове господарство Каталонії давало в

грошовому еквіваленті більше продукції, ніж сільське господарство, і тому тут суспільство ставало індустріально-аграрним. У Басконії було зосереджено 40 % видобутку залізної руди й більше половини виплавки чавуну і сталі. Кількість зайнятих у промисловості тут майже дорівнювала кількості зайнятих у сільському господарстві.

Каталонські й баскські політична, комерційна і культурна еліти вважали, що права цих народів ущемлює Мадрид, що Каталонія і Басконія стали для нього «дійними коровами». Ще 1894 р. виникла Баскська націоналістична партія, яка дожила до громадянської війни 30-х років. Каталонські політичні угруповання змогли загалом об'єднатися лише 1931 році. Бізнес і середні верстви підтримували націоналістів, котрі виступали за автономію і навіть за незалежність Каталонії та країни Басків. Робітничий клас Каталонії складали здебільшого іспанці, котрі переселилися сюди з інших регіонів. Тяжке становище робітників робило з Каталонії, Басконії і сусідньої Астурії соціальну бомбу з додатковим національним компонентом.

Вкрай консервативним і меркантильним було іспанське духовенство. В країні існувала величезна кількість соборів, церков і монастирів, не менше 100 тис священників, ченців і черниць. Зберігалися створені в середні віки численні духовні ордени – францисканців, домініканців, єзуїтів та ін. Усі духовні особи перебували на державному утриманні. Католицька церква Іспанії брала активну участь у цензурі преси, театральних постанов, згодом кінофільмів, цілком контролювала початкову школу; церкві належала третина всього капіталу, вкладеного в іспанську економіку.

Зворотною стороною процвітання поміщиків і духовенства був украй низький життєвий рівень народу. Перенаселені й брудні пролетарські передмістя Барселони та Севільї вражали іноземців відсутністю елементарних зручностей. Масовими народними хворобами, як і в період середньовіччя, були рахіт і

туберкульоз. Шкіл у країні було дуже мало, а тому більша частина населення була неписьменною.

Основним методом, що його держава застосувала для боротьби з соціальними протестами були репресії. Часто траплялись викрадення і вбивства керівників страйків чи діячів селянських протестів, розстріли народних демонстрацій.

Роль прокурора і виконавця розправ над іспанськими робітниками й селянами виконувала громадянська гвардія – воєнізована кінна поліція. Її силами за короткий термін було розгромлено багато страйків і народних виступів.

Іспанська буржуазія (15% населення) була слабкою та неоднорідною. В ній існувала глибока суперечність між купкою привілейованих фінансистів Більбао і Мадрида, які блокувались із поміщицькою олігархією та промисловцями Каталонії і Валенсії.

В руках фінансистів був Іспанський банк зі значним золотим запасом. Більше половини його акціонерів були великими поміщиками, котрі мали зв'язки з королівським двором. Банк надав кредити під надмірно високі відсотки, що ускладнювало капіталістичний розвиток країни.

Непривілейовані іспанські підприємці не могли отримати у себе на батьківщині дешевого кредиту, і тому зверталися до французьких, британських і німецьких банків. Торгівельно-промислові кола Іспанії, які дуже страждали від фінансової політики банківських верховодів, мусили перебувати весь час в опозиції до іспанських банкірів та монархії, що їх підтримувала.

Опозиційність буржуазії підкріплював її «неіспанський склад», адже в торгово-промислових колах, як уже було зазначено, великою була частина басків і каталонців – народів, які відчували гніт з боку монархії. Але всі важелі державної влади, як і раніше, в своїх руках зосередило кастильське дворянство. Королівські чиновники із Кастилії

розпоряджались на землях басків і каталонців, а їхню мову й культуру невпинно пригнічували. Тому невдоволення монархією Бурбонів тут набуло вкрай гострого й масового характеру.

Велику роль у житті Іспанії грала армія. Вона не здобувала помітних перемог, але мала звичку втручатися в політику. В XIX ст. іспанська армія в боротьбі з революціонерами-конституціоналістами здійснила декілька державних переворотів і впродовж досить тривалого періоду перебувала при владі.

Монархія спиралася на армію і водночас побоювалась її, а тому надавала вояччині значні привілеї. Офіцерство отримувало високі оклади і пенсію після відставки (чого не мали штатські) і було непідсудним у звичайному суді. Військова кар'єра в Іспанії, незалежно від наявності заслуг чи їх відсутності, була високооплачуваною і почесною. Ще від XIX ст. Іспанія вела колоніальну війну в Марокко. Війна поглинала чимало коштів, її часто супроводжували невдачі, але вона породила справжнє покоління «африканістів» – касту тих, хто відзначився під час боїв, отримав звання, нагороди, високі оклади й пенсії, став почесним фронтовиком. «Африканісти» зверхньо ставилися до штатських, політичних партій, парламенту й інших установ.

Армія і флот були перевантажені командними кадрами. На кожні вісім солдат припадав один офіцер. Генералів у мирний час було більше ніж 200 осіб. Серед іспанського вищого командного складу переважну більшість становили люди похилого віку, які давно відстали від розвитку військової справи й зупинились на її рівні часу їхньої молодості.

Політичне життя Іспанії характеризувала наявність вкрай розпорошених різнорідних політичних сил.

Іспанія була монархією. Іспанські монархісти поділялись на легітимістів – прихильників короля Альфонса XIII – і карлістів, які підтримували претензії на престол

представника королівської династії – позбавленого прав на престол принца Дона Карлоса. Спільною рисою усіх іспанських монархістів було запопадливе відстоювання прав католицької церкви.

Республіканська опозиція включала декілька «чистих» республіканських партій, що спирались на Валенсію та Галісію і соціалістів, об'єднаних в Іспанську соціалістичну робітничу партію (ІСРП), чиїми центрами були Мадрид і Астурія. Республіканці виступали за помірковані політико-правові перетворення (розширення виборчого права, пом'якшення кримінального кодексу), тоді як соціалісти вимагали ще й соціальних реформ. Ліві соціалісти наполягали на соціалістичній революції. Спільними для республіканців було цілковите заперечення релігії та церкви.

Обмежені в мовно-культурних правах Басконію і Каталонію вважали вотчинами місцевих націоналістів. Причому баскські націоналісти – ревні католики – трималися осібно щодо решти політичних сил. Басків не влаштовували ні централізатори-монархісти, ні безбожники-республіканці. Каталонські ж націоналісти, байдужі до релігії, іноді виступали як союзники республіканських партій.

Значну частину іспанського суспільства захоплювали ідеї анархізму. Їх занесли до Іспанії у ХІХ ст. соратники М. Бакуніна. Згодом з'явилися послідовники ще одного теоретика анархізму – князя П. Кропоткіна. Головними центрами іспанського анархізму стали Барселона, Сарагосса й Севілья. Якщо республіканці спирались на інтелігенцію і частину буржуазії, а соціалісти – на кваліфікованих робітників, то анархісти повели за собою низькооплачувану частину трудящих міста.

Анархісти не вважали себе за політичну партію. Їхній керівний центр – підпільна Федерація анархістів Іберії (ФАІ) – мав туманне наймення «специфічної організації». Напівлегальний анархістський профцентр – Національна

конфедерація праці (НКП), яка виступила суперником Загального союзу трудящих (ЗСТ), що йшов за соціалістами – також заперечувала свою участь у політиці. Головною установкою ФАІ – НКП було принципово негативне ставлення до поміщицько-буржуазної держави, приватної власності й релігії.

Від початку ХХ ст., попри невпинні поліцейські репресії, іспанський анархізм набував сили. Трудящим подобалася сміливість бойовиків ФАІ, їхня готовність до збройної боротьби й самопожертви на відміну від республіканців і соціалістів. Анархісти проголосили себе ворогами непопулярної, жорстокої та продажної державної влади. Вони організовували страйки і барикадні бої, виступали проти інституту монархії, закликали робітників бойкотувати вибори, ламати урни, спалювати бюлетені, розбивати голови чиновникам, які обслуговували виборчі кампанії.

Для іспанських партій і політичних течій характерними були нетерпимість до інакодумців, диктатура вождів і неспроможність до міжпартійних компромісів. Політичні чвари іноді набували небезпечних форм. Війни між монархістами й республіканцями не припинялися навіть у кортесах (парламенті). В соціалістичній партії передраги між прихильниками її вождів Ларго Кабальєро та Індалесіо Прієто також призводили до сутичок і бійок. Бойовики з ФАІ часто зводили рахунки не лише з силами безпеки, а й один з одним.

У 1918 – 1919 рр. в ІСРП і у Федерації соціалістичної молоді виникли ліві групи, які світоглядом поділяли ідеї більшовиків. 15 квітня 1921 р. Федерація соціалістичної молоді проголосила утворення Комуністичної партії Іспанії (КПІ). Тоді ж, 1921 р., від ІСРП відкололась група лівих (Іспанська комуністична робітничка партія) і об'єдналася з КПІ. Компартія Іспанії працювала в умовах складніших ніж в інших європейських країнах. Комуністам важче було залучити на свій бік радикальні маси, оскільки поруч діяв масовий анархо-

синдикалістський рух. Водночас, не виходило відтягти від анархістів тих, хто втомився від анархістської дезорганізованості. По-перше, анархісти в Іспанії були досить організованими. По-друге, поруч успішно розвивалася ІСРП. Тому комуністи поки що ледве животіли завдяки незначній радянській допомозі. Під час диктатури Примо де Рівера вплив КПІ зійшов нанівець, і на 1931 р. її чисельність складала близько 800 осіб.

2. Диктатура М. Примо де Рівери (1923 – 1930 рр.)

У 1922 – 1923 рр. революційне піднесення в Іспанії, як і в усій Європі завершувалось. Воно співпало в часі з новим піднесенням національно-визвольного руху в Марокко, де в області Риф під керівництвом Абд ель Керіма спалахнуло повстання марокканських племен. У битві під Анвалем 21 липня 1921 р. марокканці завдали поразки іспанській армії. Катастрофа під Анвалем сколихнула всю Іспанію. Народ вимагав припинити війну, вивести війська з Марокко й покарати винуватців поразки.

Влітку 1923 р. відбулись повстання у військових частинах, що їх відправляли до Марокко.

13 вересня військові на чолі з командувачем каталонським військовим округом генералом М. Примо де Рівера здійснили державний переворот. Генерал отримав повноваження від короля Альфонса XIII. Він розпустив кортеси й муніципалітети, змінив цивільних губернаторів військовими, розпустив усі політичні партії. Директорія, яку створив Примо де Рівера, запровадила в країні стан облоги, заборонила опозиційну пресу, розгорнула репресії проти анархістів, комуністів і активістів національних рухів у Каталонії, Басконії та Галісії. Новий правитель Іспанії не був пересічним реакціонером. Примо де Рівера намагався запровадити

державне регулювання економіки та примусову монополізацію промисловості. Державні кошти вкладали у розвиток інфраструктури – будівництво доріг, електрифікацію. Але масштаби корупції монархічної адміністрації були такими, що результати такої модернізації стали незначними, а державний борг зріс на 4, 3 млрд. песет (1 долар коштував 5–6 песет).

У травні 1924 р. замість заборонених політичних партій було створено єдину офіційну партію – Патріотичний союз. Диктатор провадив політику насильницької іспанізації каталонців і басків. У багатьох сенсах Примо де Рівера був предтечею диктатури Франко, але без характерної для останнього жорстокості.

Як і багато лідерів передвоєнної Європи, Примо де Рівера намагався вирішити «робітниче питання». Він виступив за співпрацю з лідерами ЗСТ. У жовтні 1923 р. диктатор прийняв секретаря профспілки гірників Астурії Льянеса і домовився про створення змішаної комісії з представників робітників та адміністрації для пошуків шляхів піднесення виробництва. Це цілком відповідало ідеї одного з лідерів соціалістів Ларго Кабальєро про участь робітників в управлінні виробництвом та досвідів змішаних комісій, які виникли 1919 р. в Каталонії для пом'якшення гострої соціальної конфронтації. Після цієї зустрічі почалося зближення диктатора й керівництва ЗСТ. Для одних лідерів ІСРП (Ларго Кабальєро та ін.) пріоритетом були соціальні програми, для інших (Індалесіо Прієто та ін.) – збереження представницьких органів влади, «ліберальної демократії». Це розмежування проявилось і згодом, під час громадянської війни.

У жовтні 1924 р. Ларго Кабальєро зі згоди національних комітетів ІСРП і ЗСТ увійшов до складу Державної ради – дорадчого органу при диктаторі. Кабальєро вважав, що «організація робітничого класу не мала протистояти диктатурі заради того, щоб захищати політичні партії, які втратили свій

престиж». В період правління Примо де Рівера легально виходила газета ІСРП «Ель Соціаліста», існувала мережа Народних будинків, які належали ЗСТ й ІСРП. ЗСТ організував у країні мережу бірж праці й арбітражних комітетів, які могли вирішувати частину трудових конфліктів без звичного для Іспанії того часу насильства. Експеримент дав позитивні результати – вплив профспілок у 1920-ті роки зріс, становище робітників було стабільним аж до економічної кризи. Співпраця з профспілковим керівництвом допомагала пом'якшити й залагодити частину конфліктів, але страйки, як і раніше, уряд придушував, а ті організації ЗСТ, що їх проводили, державні структури розпускали. Кількість відкритих трудових конфліктів скоротилася з 1060 1920 р. до 181 1925 р.

26 листопада 1926 р. було ухвалено королівський декрет про створення змішаних комісій у масштабах всієї країни (при цьому диктатура використовувала ідеї і соціалістів, і фашистського режиму Муссоліні, який ухвалив 3 квітня 1926 р. закон про корпорації). Однак, на відміну від Італії, Примо де Рівера не пішов на створення тоталітарної системи й не розпустив класову профспілку ЗСТ. Отже, іспанські «корпорації» не керували робітничою силою, як в Італії, а були структурою, призначеною для досягнення компромісу і для державного арбітражу.

Досвід ЗСТ вплинув і на лідерів НКП, котрих деморалізували переворот Примо де Рівера й репресії проти них. 1930 р. анархо-синдикалісти розпочали переговори щодо легалізації НКП. Невдовзі після падіння диктатури й монархії боротьба поміркованих і радикалів спричинила розкол НКП.

Репресії диктатури загострили конфлікт між поколіннями в КПІ: «молоді» звинувачували «старих» у недостатній рішучості в боротьбі проти диктатури й домоглися зміни керівництва. Але можливості переломити ситуацію ні ті, ні інші не мали. Партію практично розгромила диктатура.

Була відчутною також активізація республіканського руху. Союз монархії та диктатури штовхнув до табору республіканців частину ліберальних монархістів, зокрема відомого літератора М. Діаса. 1925 р. він з Хосе Хіралем створив партію «Республіканська дія».

Диктатура придушувала і протести лібералів, і виступи студентів, і невеликі змови військових, і збройні вилазки каталонських націоналістів. Великим успіхом Примо де Рівери стало спільне з Францією придушення 1926 р. повстання рифів у Марокко.

Стійкість режиму зберігалась до 1929 р., однак початок світової економічної кризи показав, що відносна стабільність часів Примо де Рівера – мильна бульбашка. Держава опинилась на межі банкрутства. Від диктатора відвернулися навіть праві політики. 26 січня 1930 р. Примо де Рівера запитав військових губернаторів (капітан-генералів) і командувачів округів про те, чи вважають вони й надалі за необхідне зберігати диктатуру. Відповідь була негативною. В цій ситуації диктатор 28 січня 1930 р. подав у відставку, а король, який прагнув правити особисто, прийняв її. Але впав і престиж Альфонса XIII. Консервативні військові не вибачили королю відставки Примо де Рівери, а ліберали й соціалісти, які уклали між собою «Сан-Себастьянський пакт», розгорнули республіканську агітацію. Було утворено керівний орган боротьби за республіку – Революційний комітет, до якого увійшли відомі тодішні діячі М. Асанья (від Республіканського альянсу), Н. Алькала Самора (від правих республіканців), Касарес Кірога (поміrkований республіканець від Галісії), І. Прієто (від соціалістів). Таким чином, єдність антимонархічних республіканських сил і їхню готовність вчинити перехід до республіки було встановлено. У грудні 1930 р. було зроблено слабо підготовлену спробу республіканського перевороту, котру власті швидко придушили. Однак монархія не наважилася на суворі репресії

проти республіканців через побоювання, що вони спричинять масове обурення й народні виступи.

3. Політична криза і перший етап іспанської революції 1931 – 1933 років

12 квітня 1931 р. в Іспанії відбулись муніципальні вибори. Їхні результати були своєрідними. В цілому по країні найбільше депутатських місць отримали монархісти, але в 45 провінціальних центрах із 49 більшість голосів здобули республіканці. Їхні прихильники в Мадриді та в багатьох інших містах вийшли на вулиці й площі і стали вимагати проголошення республіки. Командувач громадянської гвардії генерал Хосе Санхурхо повідомив королю, що не зможе розігнати численні натовпи мітингувальників. За порадою наближених до короля сановників, Альфонс XIII, аби уникнути можливого арешту чи замаху на власне життя, залишив країну й вирушив з родиною в еміграцію до Франції.

14 квітня 1931 р. лідери основних партій країни створили Тимчасовий уряд і проголосили республіку. Так почалась революція, яка тривала до 1933 року. До 1936 р. вона перебувала в ліберальних межах, лише подекуди відбувались більш радикальні соціальні виступи.

Революція 1931 – 1939 рр. мала три етапи: 1) від квітня 1931 – по листопад 1933 р. (в цей період влада належала коаліції буржуазних республіканців і соціалістів); 2) від листопада 1933 р. – по лютий 1936 р. («чорне дворіччя» – правління правих республіканців і профашистських сил); 3) від лютого 1936 р. – по березень 1939 р. (Народний фронт і громадянська війна).

Перший уряд, створений після проголошення республіки, очолив лідер ліберально-республіканської партії Н. Алькала Самора. Він був прихильником здійснення поступових соціально-економічних реформ. Було проголошено основні демократичні права і свободи: свободу слова, особистості,

совісті, друку, зборів і союзів, дозволено діяльність профспілок. У галузі соціального законодавства велике значення мало ухвалення закону про 8-годинний робочий день, поліпшення умов праці для жінок і підлітків, запровадження деяких видів соціального страхування, встановлення гарантованого мінімуму заробітної платні, створення загальнодержавної каси для допомоги безробітним; декретів про покращення становища орендарів і сільськогосподарських робітників.

28 червня 1931 р. в Іспанії відбулися вибори до Установчих зборів. В них взяли участь 65% громадян. Не прийшли на вибори не лише прихильники монархії, а й ті, хто критикував республіку «ліворуч». Республіканські партії отримали 83% місць, що підтвердило – більшість іспанців прийняли республіку. Найбільшу фракцію в Установчих зборах (116 із 470 місць) створили соціалісти.

9 грудня 1931 р. було ухвалено республіканську конституцію, яка затверджувала відповідальність уряду перед парламентом та основні громадянські свободи. Конституція відділила церкву від держави, передбачила розпуск чернецьких орденів і конфіскацію їхнього майна. Церкві було заборонено займатися торгівельною, промисловою та викладацькою діяльністю. Ці, а також інші заходи антицерковної політики, загострили конфлікт між церквою та республікою. Республіка недооцінила силу і вплив церкви, і це згодом вплинуло негативно на перебіг революції.

Стаття 44 конституції передбачала можливість відчуження власності (за винагороду) та її усуспільнення. Уряд очолив М. Асанья, а президентом став А. Самора.

Складними були відносини мадридського республіканського уряду з національними регіонами. Національне питання було вирішено частково. Автономію отримала лише одна з трьох областей – Каталонія. Згідно зі Статутом про автономію, каталонці обрали власний парламент

і власний уряд, самостійнішою стала їхня внутрішня політика, а каталонська мова набула статусу офіційної. Проект автономії Басконії обговорювали впродовж тривалого часу в різних комісіях і не затвердили. Не було надано автономних прав і Галісії.

Нова влада вдалася також до здійснення нової політики держави щодо армії. Було звільнено з посади командувача громадянської гвардії монархіста Х. Санхурхо. Уряд почав модернізацію армії зі скорочення генеральських кадрів (за цим показником Іспанія була рекордсменом Європи). За військовою реформою, було дозволено відставку будь-якого офіцера зі збереженням йому попередньої платні. Цим скористалася значна частина офіцерів і генералів. Але реакційна частина генералітету лишилась на своїх місцях, зокрема на головних командних посадах. А тому ліберальний режим мусив весь час враховувати загрозу з боку військових. І справді 10 серпня 1932 р. генерал Санхурхо підняв заколот у Севільї. Але його було недостатньо підготовлено і розгромлено.

У перші місяці після революції іспанські селяни захопили невелику частину орендованої ними поміщицької землі. Уряд категорично зупинив дальші захоплення, але намагався вирішити проблему нестачі землі. Для цього ще від березня 1932 р. в кортесах тривало обговорення проекту земельної реформи. 9 вересня 1932 р. закон було ухвалено. Він передбачав державне викуплення поміщицьких земель, які були в оренді більше ніж 12 років, площею понад 400 га і, як зазвичай, не оброблюваних та розподіл їх між селянами, а також переселення надлишкової робочої сили на державні землі. У селі було запроваджено трудове законодавство. Однак здійснення реформи передбачало великий обсяг робіт з обліку землі, які йшли повільно. Потім необхідно було узгоджувати численні інтереси, зокрема думку поміщиків, котрі намагались продати державі непридатні землі, і селян, котрі хотіли

отримати ділянки, придатні для отримання хороших врожаїв. Тому темпи реформи помітно відставали від запланованих десяти років. З плином часу всілякі обмеження зростали, а масштаб здійснення реформи скорочувався. Було переселено 190 тис осіб. Державі вдалося викупити дещо більше, ніж 74 тис. га на користь 12,3 тис. родин (а потребували їх сотні тисяч). Це лише трохи знизило гостроту кризи. Реформа перетворилась на вигідну для поміщиків оборудку, яка давала їм можливість за велику суму продати ту землю, яку не обробляли і яка не давала жодного прибутку.

Аграрна політика уряду викликала розчарування селянства і штовхала його не лише до протестів, а й до насильницьких дій. В Андалузії та Естремадурі від літа 1931 р. сільськогосподарські робітники й селяни захоплювали порожні землі й обробляли їх. Від січня 1932 р. селянський рух за розподіл поміщицьких земель поширився в Кастилії. Лише від січня по березень 1933 р було зареєстровано 311 випадків захоплення маєтків у Естремадурі й Андалузії. Все це спонукало уряд на підставі ухваленого в жовтні 1931 р. закону «Про захист республіки» застосовувати репресивні заходи проти селянських і батрацьких рухів, що підривало його опору в народних масах.

Поразка виступу військових на чолі з Санхурхо, якого після придушення повстання великодушно помилували й лише вислали з Іспанії (він виїхав недалеко – до Португалії і став очікувати свого часу), зумовила консолідацію правого табору. Лідером правого табору стала консервативна Іспанська конфедерація автономних правих (СЕДА), яка виникла в жовтні 1932 р. до неї увійшли провідні праві партії та рухи в спектрі від консерватизму до авторитарного націоналізму. Її лідер Хосе Хіль Роблес стверджував: «СЕДА народилася, щоб захистити релігію, власність, сім'ю». На момент створення СЕДА налічувала 619 тис. членів – представників найрізноманітніших соціальних верств, насамперед сільських.

В Іспанії цього періоду зародився й почав набувати сили фашистський рух. 10 жовтня 1931 р. було створено організацію «Хунта національно-синдикалістського наступу» (ХОНС), яка стала одним із кістяків правого радикалізму й іспанського фашизму. 1933 р. один із лідерів ХОНС Редондо створив першу націонал-синдикалістську профспілку. Однак лідери ХОНС не мали політичного впливу ні в робітничому середовищі, ні в керівній еліті.

29 жовтня 1933 р. син колишнього диктатора Хосе Антоніо Примо де Рівера – молодик ультраправих поглядів – створив власну організацію «Іспанська фаланга». Головними імперативами «Іспанської фаланги» стали: «Імперія – Нація – Єдність». Хосе Антоніо закликав до хрестового походу за відродження імперії, заради чого життя мало перетворитися на військову службу. Але вождеві фашистів явно не вистачало масової бази. У лютому 1934 р. Хосе Антоніо домовився з лідером ХОНС Раміро Ледесма Рамосом про створення об'єднаної організації «Іспанська фаланга й ХОНС», яку очолив Хосе Антоніо. «Фаланга» стала основою правого радикалізму в Іспанії.

За умови економічної та політичної кризи невдоволення частини робітників і селян державною політикою зумовило до зростання анархо-синдикалістських настроїв. Ще в 20-ті роки в середовищі анархо-синдикалістів розгорнулась боротьба між поміркованими лідерами руху, котрі вважали можливою певну взаємодію між державою й анархо-синдикалістським рухом, і радикалами, які виступали проти цього.

Революція дала можливість анархо-синдикалістам вийти з підпілля, але вони не квапилися визнати республіку своєю. Конгрес НКП проголошував: «ми далі ведемо відкриту війну проти держави». Однак ілюзії анархістів щодо можливості застосування терору як методу створення нового суспільства розвіювались. Він за нових умов ставав анахронізмом і лише

дискредитував організацію. Все ж радикальні анархісти, які переважали у ФАІ, прагнули до дій, здатних спровокувати революцію. Вони вважали за необхідне здійснити революцію, і що раніше, то краще, оскільки мовляв, республіка не може дати народові ні економічних, ні політичних гарантій. Напружена соціальна атмосфера, поглиблення економічної кризи, яка ускладнювала життя робітника, – все це давало силу анархістському радикалізмові, для якого крах старого порядку був синонімом створення нового щасливого суспільства.

Керівництво іспанської компартії також шукало шляхів розширення своєї масової бази. Комуністи не шкодували епітетів, для розкриття нікчемності своїх супротивників. Соціалісти – «народ кінчений», анархісти – «занадто праві», ліберали – «таємні монархісти». Після таких оцінок у Комінтерні очікували потужного зростання компартії. Але комуністи лишались ізольованою сектою. Спробували «відщипнути» частину активу в НКП, але невдало. Частина комуністів тяжіла до союзу з троцькістами. У березні 1932 р. в Севільї на 4-ому з'їзді КПІ до ЦК було обрано як попередніх лідерів так і молодших – Хосе Діаса, Долорес Ібаррурі, Педро Чека та ін., на чий плечі лягло керівництво партією за умов революції. Вони були більш відкритими до діалогу з соціалістами й анархістами і значно діяльнішим, ніж старе керівництво, яке у жовтні 1932 р. було усунено з партії.

Нові менеджери партії почали виводити її з ізоляції і справжнім її лідером невдовзі став Хосе Діас, котрий почав свою діяльність в НКП, і лише 1925 р. вступив до КПІ. Комуністи зробили ставку на розвиток власної профспілкової організації – Унітарної загальної конфедерації праці (УЗКП), яка зуміла залучити до своїх лав декілька десятків тисяч робітників. Чисельність ІКП та прокомуністичних профспілок зростала, але вони ще помітно поступалися ІСРП й НКП.

Перший етап іспанської революції мав позитивні результати, які ще слід було закріпити й поглибити. Економічну могутність фінансової олігархії та великих землевласників не було послаблено, прав і прибутків монополій і банків не було обмежено. У церкві, яку було відділено від держави, залишалися капітали й землі. Реакційний генералітет також лишався на своїх місцях. Басконія і Галісія не отримали автономії. Уряд не обмежував діяльності антиреспубліканських і монархічних організацій. Закон «Про захист республіки» забороняв політичні страйки, а для економічних запроваджував примусовий арбітраж. Для придушення виступів робітників і селян використовували жандармерію, яка ще лишалася від попереднього монархічного режиму. Як результат, зростало невдоволення трудящих. Восени 1933 р. стався розкол у правлячій республікансько-соціалістичній коаліції. М. Асанья пішов у відставку, і в новому право-республіканському кабінеті, що його 12 вересня очолив А. Леррус, вже не було соціалістів. Такий уряд не мав підтримки в кортесах і отримав вотум недовіри. Тимчасовим прем'єр-міністром став однопартієць Лерруса М. Барріо. 9 жовтня було розпущено кортеси, почалась передвиборча кампанія.

4. Іспанія в період «чорного дворіччя» 1933 – 1935 років

В період підготовки до виборів анархо-синдикалісти на своїх маніфестаціях закликали робітників не голосувати, тому що мовляв усі партії однакові і є лише одна альтернатива – соціальна революція чи фашизм.

Під впливом анархо-синдикалістської агітації за бойкот виборів («електоральний страйк») значна частина лівих

виборців просто не прийшла до виборчих дільниць на виборах 19 листопада і 3 грудня. Погіршення соціальної ситуації 1932 р. також вело до падіння авторитету ліберально-соціалістичної коаліції. Праві отримали 3, 34 млн. голосів (100 місць), соціалісти – 1,62 млн. (60 місць), ліві ліберали – 70 місць, комуністи не перемогли в жодному окрузі. До влади прийшов ліберально-консервативний блок на чолі з лідером Радикального союзу А. Леррусом. Колишній радикальний ліберал тепер позиціонував себе як центрист і практично перейшов до консервативного політичного спектру.

Уряд правих зупинив здійснення аграрної реформи, скасував соціальні виплати й розпочав фінансування церкви.

Ліві називали Лерруса «іспанським Брюнінгом» (як відомо, в період його канцлерства в Німеччині виникли передумови для приходу до влади Гітлера); анархісти вважали, що тепер лише повстання може зупинити фашизм. До такої ж думки поступово схилялися й соціалісти, але анархісти поспішали перехопити ініціативу.

НКП створила секретаріат оборони й Національний революційний комітет. Новий загальний страйк призначили на грудень 1933 р. незадовго до його початку уряд розгорнув масові арешти анархістського активу. Але анархістські радикали вирішили виступити за невігідних умов.

За чотири дні після виборів Національний ревком прибув до Сарагоси. Почалось поширення листівок із закликом до робітників захоплювати підприємства, формувати робітничі комітети й об'єднуватись у Ради. 8 грудня розпочався загальний страйк анархо-синдикалістських профспілок, який переріс у повстання в Сарагосі й кількох містах і селах Арагона й Каталонії. Повстання в селах було придушено за допомогою авіації. Ревком у Сарагосі протримався чотири дні. Більшість робітників не підтримали анархо-синдикалістську авантюру, й 14 грудня НКП закликав припинити страйк і повстання.

Анархісти знову опинились у напівпідпіллі. Уже в серпні 1933 р. за ґрати потрапило 9 тис. страйкарів і повстанців.

18 грудня в Іспанії було введено надзвичайний стан, і уряд використав його для ударів по НКП і КПІ, а також по ІСРП і ЗСП. Було закрито народні будинки ЗСП й розпущено деякі соціалістичні муніципалітети.

ІСРП опинилася в опозиції і почала швидко радикалізуватися. Ліве її крило на чолі з Ларго Кабальєро значно посилювалося. Ще до поразки на виборах Ларго Кабальєро в своїй сенсаційній доповіді, заявив: «якщо виникне ситуація, за якої, аби перешкодити встановленню фашизму, слід буде встановити диктатуру пролетаріату, підемо на це».

Після поразки на виборах політичний поворот Ларго Кабальєро підтримали і ІКП і Загальний союз праці (ЗСП), котрий у січні 1934 р. взяв курс на підготовку загального страйку. Ларго Кабальєро обійняв посади генерального секретаря ІСРП, голови ЗКП і голови парламентської фракції соціалістів. І. Прієто – інший лідер ІСРП також виступив за підготовку до повстання з метою порятунку республіки. Але на відміну від Ларго Кабальєро, І. Прієто виступав проти соціалістичних перетворень в Іспанії і за відродження союзу з лівими республіканцями. На думку цих лідерів соціалістів, в Іспанії почався рух до фашизму й монархії, і цьому слід протистояти навіть збройним чином. У результаті ІСРП почала зближуватися з комуністами, а також націоналістами Каталонії, чий права ущемлював уряд правих. Комуністи також виказували бажання зближення з соціалістами, які ще від часів, коли були при владі, створили запаси зброї, заготовленої для підтримки демократичного повстання в Португалії. Комуністи запропонували соціалістам і анархістам створити «єдиний фронт знизу» – спільні непартійні організації. Цей метод застосовували компартії в інших країнах для переманювання від соціал-демократів

радикальніших робітників. Соціалісти у відповідь промовчали, а анархо-синдикалісти засудили «нахабне приставання з єдиним фронтом». Отже, справа зближення лівих сил йшла тяжко. Сторони мали чимало підстав підозрювати одна одну в прагненні перехопити чужий актив. Комуністи ставились до анархо-синдикалістів як до супротивників і прагнули до їх ізоляції від робітничих мас, але розуміли, що це складна проблема через зовнішню революційність анархізму.

Наприкінці грудня 1933 р. Ларго Кабальєро висловився за єдиний фронт, однак не «знизу», як у комуністів, а через угоду між партіями. Представники регіональних організацій НКП у лютому вирішили, що на певних умовах можна вступити в союз із ЗСП, але не з партіями. 28 березня в Астурії було створено «Робітничий альянс» як союз соціалістів, комуністів, ЗКП і НКП регіону. Цей союз і очолив пізніше повстання в Астурії в жовтні 1934 року.

У вересні 1934 р. лідер СЕДА Хіль Роблес спровокував урядову кризу, аби включити до уряду представників цієї політичної сили й самому очолити його. В результаті уряд Р. Сампера пішов у відставку. Але президент побоювався енергійного вождя правих, котрого його прихильники уже відкрито називали «хефе» (іспанський еквівалент слова «фюрер»), і запропонував сформувати новий уряд Леррусові. Леррус готовий був запросити до комісії представників СЕДА. Ліви з обуренням стверджували, що до уряду можуть увійти «фашисти». Справді, до СЕДА входила організація «Іспанське оновлення», лідер якої Хосе Кальво Сотело, колишній міністр фінансів під час диктатури Примо де Рівера, відстоював праворадикальні ідеї, дуже близькі до фашизму. Зокрема, американський посол писав про Кальво Сотело: «Це був справжній фашист». Репутація його забарвлювала в коричневі фарби всю СЕДА, хоча Хіль Роблес був не фашистом, а консерватором. Однак і він проявляв великий інтерес до застосування в Іспанії окремих рис фашистської моделі, а

молодіжна організація СЕДА діяла в тісному контакті з фалангістами.

Обстановка загострювалась, Ларго Кабальєро публічно заявив: якщо СЕДА ввійде до складу уряду, соціалісти закликатимуть народ до повстання.

4 жовтня було оголошено, що Леррус включив до складу свого уряду трьох міністрів СЕДА. У відповідь соціалістичні профспілки почали загальний страйк, який швидко переріс у повстання.

5 жовтня ЗСП почав загальний страйк, який підтримали комуністи й каталонські націоналісти і який переріс в Астурії і Каталонії в збройне повстання. Анархісти в Астурії приєднались до страйку за кілька годин із власної ініціативи.

В Каталонії владу захопив автономний уряд – Женералітет на чолі з Луїсом Компанісом. 6 жовтня Компаніс зачитав захопленому натовпу акт про проголошення Каталонської держави.

Урядові війська під командуванням ветерана марокканської війни Франсіско Франко швидко ізолювали центри повстання і придушили виступи майже в усій країні.

8 жовтня Компаніс капітулював, після чого соціалісти припинили опір. Лише в Астурії тривали бої, 5 жовтня шахтарі підняли над містами Астурії червоні прапори і рушили на Ов'єдо. Владу в Астурії взяли робітничі комітети, до яких увійшли соціалісти, комуністи й анархісти. Вони проголосили соціалістичну республіку. Астурійський ревком очолили депутати-соціалісти Б. Томас і Р. Пенья.

Уряд мав сумніви щодо надійності військ і спрямував до Астурії марокканський легіон на чолі з полковником Хуаном Ягуе, майбутнім генералом громадянської війни. Хоча формально командувачем каральної операції в Астурії був генерал Лопес Очоа, фактично з Мадрида її координував Франко, якому безпосередньо був підпорядкований Ягуе. Два тижні точилися запеклі бої в гірській місцевості й у містах.

Поки повстанці чисельністю до 20 тис. бійців штурмували Ов'єдо й захопили майже все місто, карателі оточили Астурію. Коли у робітників закінчилися боеприпаси, з якими й так було сутужно, вони мусили припинити опір. За угодою з генералом Очоа 18 жовтня, повстанцям пообіцяли, що репресій не буде. Ягуе не виконав обіцянку й дозволив своїм марокканцям «попустувати». Іспанія була шокована вістями з Астурії. Масові розстріли полонених без суду виявилися не найбільш моторошними. Марокканці показали, що таке війна по-африканськи. Вони демонстрували один одному «бравість» – розрубували полонених пополам. Масові згвалтування без розрізнення віку увінчували цю жахливу картину. Під час боїв і розправ після них загинуло до 3 тис. осіб, близько 30 тис. було заарештовано.

Лідери соціалістів, комуністів і каталонських націоналістів, зокрема Ларго Кабальєро й Л. Компаніс – опинилися за ґратами. Було здійснено арешти й серед активу НКП. У лютому–березні 1935 р. трибунал виніс 20 смертних вироків. Велику кількість учасників подій засудили до різних термінів ув'язнення. Але широка кампанія за врятування засуджених до страти змусила уряд 30 березня 1935 р. виступити за скасування смертних вироків, і їх було замінено тривалим тюремним ув'язненням. Жовтневі події 1934 р. в Іспанії показали, що успішна боротьба з фашизмом потребує єдності всіх антифашистських сил і партій.

5. Утворення Народного фронту в Іспанії, його програмні установки і перемога на виборах 1936 року

Незважаючи на репресії після придушення повстання в Астурії, на волі залишилось багато соціалістичних лідерів, а також ліві республіканці, чий сподівання на повернення до влади були пов'язані з відродженням сили соціалістів. Вони

розгорнули кампанію проти уряду, успіхові якої сприяли скандали у правому таборі, пов'язані з корупцією, а також дальше падіння життєвого рівня більшості іспанців. У результаті дедалі впливовішими ставали ідеї створення лівого блоку, який зміг би зупинити наступ правих сил.

Однак ідеї так і могли залишитись ідеями, якби не вдалося знайти порозуміння між недавніми ворогами – соціалістами й комуністами. В цей час у Франції вже стартував експеримент «Народного фронту», до якого увійшли не лише соціалісти й комуністи, а й ліберали. Комінтерн щойно ухвалив рішення про допустимість поширення такого досвіду, й відтепер все залежало від ініціативи знизу. Примирити соціалістів, комуністів, лібералів і анархістів було нелегким завданням, але ліві мали велике прагнення реваншу над консерваторами, і це допомогло знайти компроміс. До 16 січня 1936 р. вдалося домовитись із кількома дрібними партіями й профоб'єднаннями про те, що вони стануть ініціаторами блоку. Основні ліві партії – соціалісти й комуністи – ще були під заборноюю. Від Комінтерну до Іспанії був відряджено представника (француза) з досвідом формування Народного фронту. Емісар вважав за доцільне щоб спочатку до створення об'єднання народного фронту долучались персонально відомі представники заборонених партій, а згодом і самі організації. Вже у січні з ініціативою створення фронту виступили відомий соціаліст Х. Альварес дель Вайо, літератор А. Мачадо, депутат-федераліст Ф. Рокка.

До 22 січня було підготовлено гасла нового блоку: боротьба проти реакції, скасування надзвичайного стану, захист демократії, та парламентських свобод, звільнення політв'язнів, ліквідація трибуналів, скасування смертних вироків і захист миру. Соціально-економічні вимоги було сформовано згодом, коли до народного блоку ввійшли соціалісти і комуністи.

У березні 1935 р. Комінтерн рекомендував створити в Іспанії блок соціалістів і комуністів з можливим підключенням до нього анархістів.

2 червня 1935 р. Х. Діас публічно виступив за створення Народного фронту з соціалістами.

У вересні 1935 р. Лерруса і членів його адміністрації спіймали на хабарництві. Президент Алкала Самора мусив відправити уряд Лерруса у відставку й змінити його урядом Чапапріети – блідого й слабкого діяча, якому СЕДА відмовила в довірі. 9 грудня Хіль Роблес вирішив, що тепер йому ніщо не заважатиме зайняти прем'єрське крісло. Однак і цього разу президент не віддав його «Хефе». 4 січня 1936 р. Алкала Самора призначив нові парламентські вибори на 16 лютого 1936 р. До цього часу уряд мав очолювати консервативний політик М. Вільядарес.

Оскільки мали відбулись нові вибори, режим надзвичайного стану підлягав скасуванню. Тому вже в січні обмеження на діяльність лівих партій зняли. До цього, в грудні 1935 р., на судовому процесі Ларго Кабальєро виправдали. Відразу ж після виходу із в'язниці він підтримав союз з комуністами й республіканцями.

15 січня 1936 соціалісти, комуністи, Об'єднана марксистка робітничка партія (ПОУМ), республіканці, каталонські і баскські, націоналісти, а також низка інших організацій підписали угоду про створення Народного блоку (згодом відомого як Народний фронт).

Лідери нової коаліції вельми серйозно ставилися до створення своєї програми.

В аграрній галузі Народний фронт тримався практично в рамках реформи 1932 р. з невеликими поправками. Акцент було зроблено на ліквідацію заходів уряду 1933 – 1935, зокрема закону, за яким маєтки, вилучені в аристократії, котра влаштовувала змови проти республіки 1932 р., слід було

повернути їй. Ставку в аграрній сфері було зроблено на освіту, меліорацію та інші технічні заходи.

Більш рішучою була програма щодо промисловості. Вона пропонувала ухвалити господарчий план «національної реконструкції», що його оформили б закон чи система законів, які встановлювал б «основи захисту промисловості» включно з тарифами, податковими пільгами, регулюванням ринків та «іншими видами державної допомоги». Мало бути створено структури економічних і технічних досліджень для потреб держави й підприємців, полегшення й оптимізації регулювання. Було передбачено розширення громадських робіт. Їхня програма передбачала будівництво міського й сільського житла, об'єктів кооперативного і комунального господарства, шляхів сполучення, іригаційних споруд, зрошувальних установок і зміну призначення земель.

Важливим заходом, який мав ознаки соціальної справедливості та був засобом фінансування соціально-економічних програм, стало прогресивне оподаткування. Було передбачено економію на державних кредитах, спрямованих на споживчі цілі.

Однак ініціативу соціалістів і комуністів щодо включення до програми пункту про надання допомоги за безробіттям ліберали не підтримали, і його не було ухвалено. Ліберали також відхилили вимогу націоналізації банків. До програми потрапили лише абстрактні «деякі удосконалення» банківської системи. Ліберали не дали включити до програми й популярної в Іспанії вимоги робітничого контролю. Поки ще ліві соціалісти ішли на важливі поступки, аби лишень переломити загальну політичну ситуацію в країні.

Програма передбачала, щоб соціальне законодавство 1932 – 1933 рр. було цілком відновлено. Більше того, було встановлено фіксований мінімум заробітної платні, а її зниження підлягало кримінальному переслідуванню й суду. З безробіттям було передбачено боротись за допомогою

статистики, громадських робіт, створення державних структур працевлаштування, бірж праці й соціального страхування.

В галузі освіти програма робила ставку на державну освіту на всіх рівнях – основне гасло робітничих партій і лівих республіканців, а також на державний контроль над приватною освітою. У своїй програмі республіканці зобов'язувалися створити систему початкової освіти впродовж перших років Республіки, підвищити рівень середньої та професійної освіти й навіть сприяти рівності можливостей в середній і вищій освіті на основі «критеріїв здібностей».

Спільний електорат партій Народного фронту приблизно дорівнював електоратові правих. Партія Лерруса, яка намагалась грати роль центру, розкололась. Із неї виокремився Республіканський союз М. Барріоса, який увійшов до Народного фронту. Однак СЕДА вела виборчу кампанію дуже енергійно. На її боці був адміністративний ресурс: католицька церква практично стала виборчою машиною СЕДА, єпископи перетворювали проповіді на передвиборчі мітинги (це пряме втручання церкви в політику на боці реакції багато в чому зумовили масштабні гоніння, які впали на церкву в липні 1936 р.). Фаланга здійснювала напади на мітинги лівих. Порушення закону досягли таких вимірів, що М. Асанья навіть пропонував закликати до бойкотування виборів.

За таких умов особливого значення набували голоси прихильників анархо-синдикалістів. Після тривалих дискусій між керівниками рухів, регіональними організаціями анархо-синдикалістів було вирішено перед загрозою з боку фашизму відмовитись від так званого «електорального страйку» й голосувати за Народний фронт. В результаті ліві отримали на сотні тисяч голосів більше, ніж у 1933 році. Це був вирішальний чинник перемоги Народного фронту. Народний фронт випереджував інші партії не лише в столиці Іспанії, а й у найбільших містах – Барселоні, Більбао, Севільї. Він здобув

4654 тис. голосів, праві – 4503 тис. баскські націоналісти – 125,7 тис., центр – 400,9 тис. голосів. Таким чином, перевага лівих над правими була мінімальною, а з урахуванням центристів і взагалі сумнівною. Однак за мажоритарної системи вирішальну роль грало згуртування сил в округах, де підтримка анархістів також допомогла лівим домогтися переваги. Народний фронт завоював у кортесах 268 місць із 473. При цьому соціалісти отримали 88 місць, ліві республіканці – 81, комуністи – 16. Правим і центристам дісталось 205 місць.

Відразу після оголошення результатів виборів генерали Ф. Франко і М. Годед запропонували прем'єр-міністрові П. Вільядаресу анулювати їх під приводом недосконалості мажоритарної системи (характерно, що 1933 р. цієї недосконалості праві не помітили), й запровадити надзвичайний стан. Прем'єр-міністр звернувся за згодою на цей фактично конституційний переворот до президента, і той підписав декрет про запровадження воєнного стану, але залишив його публікацію на розсуд прем'єра. Після певних коливань П. Вільядарес не наважився опублікувати декрет і пішов у відставку. Шлях до влади для Народного фронту став відкритим. Громадянську війну, яка могла б спалахнути у протилежному разі, було відкладено.

6. Внутрішня політика уряду Народного фронту. Загострення політичної боротьби й підготовка до заколоту військових

В результаті перемоги Народного фронту до влади прийшов уряд М. Асаньї, до складу якого увійшли представники лівих республіканських партій без участі соціалістів. Він оголосив політичну амністію. Було звільнено понад 15 тис. політв'язнів. Уже 23 лютого було відновлено

Женералітет Каталонії, відновлено на роботі з виплатою компенсацій усіх звільнених за політичні переконання.

15 квітня 1936 р. Асанья докладно виклав економічну програму уряду. Він зазначив, що його політику буде спрямовано на оздоровлення, упорядкування й за можливості, «реанімацію іспанської економіки».

10 травня Кортеси обрали президентом країни М. Асанью. Уряд очолив галісійський ліберал Сантьяго Касерес Кірога. Соціалісти, які мали найбільшу фракцію в Кортесах, утримались від участі в уряді, щоб «дати буржуазії виконати її місію», як заявляв Ларго Кабальєро. Але в майбутньому він вважав за необхідне встановити диктатуру пролетаріату, якщо буржуазні партії не зможуть впоратися з проблемами країни.

Ліберали спробували впоратись. Було прискорено аграрну реформу. Якщо в 1932 – 1933 рр. розподілили 119 тис. га землі, то від лютого по липень 1936 р. – 750 тис. га. Було створено кооперативи для управління відчуженими маєтками і для спільної обробки землі (щоправда, їм не вистачало техніки для підвищення продуктивності праці).

Однак реформа, хоча й пішла швидше, не задовольняла тих селян, котрі ще багато років мала чекати своєї черги. Це спричинило посилення «тиску знизу» – селяни Естремадури почали захоплювати порожні землі, громадянська гвардія, як і раніше, розганяла порушників закону. Зіткнення відбувались то в одному, то в іншому місці. Водночас, у країні зростали труднощі з продовольством через те, що селянство вагалось продавати хліб чи ні за умови нестабільності.

Профспілки розгорнули наступ на капітал. У лютому – липні 1936 р. відбулося 113 загальних і 228 місцевих страйків. Підприємці оголошували локаути, зупиняли підприємства. Робітники захоплювали їх і знову запускали виробництво під керівництвом виробничого самоврядування на підприємствах.

Відбувався процес зростання кількості членської маси ЗСП. У профспілках було об'єднано практично всіх

промислових робітників і значну частину сільських. Від лютого по липень 1936 р. чисельність КПІ зросла з 14 тис. до 60 тис. осіб. І це не було випадковим. Комінтерн ще 1932 р. проявляв дедалі більший інтерес до подій в Іспанії, збільшував фінансування іспанської компартії, активно інструктував її керівників тощо. Попри відсутність у Мадриді радянського посольства, країну було заповнено пропагандистськими брошурами зі статтями про процвітання соціалізму в СРСР і щасливе життя радянських людей. Роботу Комінтерну в Іспанії навесні 1936 р. очолювали відразу три законспіровані міжнародні революціонери – аргентинець В. Кодовілья, італієць П. Тольятті й угорець Д. Гере. Можливо, завдяки їм слабка раніше іспанська компартія вийшла на політичну авансцену, нарощувала вплив у містах і вперше розгорнула масову агітацію серед селянства.

Однак політична ситуація в країні дедалі більше загострювалась. Посилились зіткнення між активістами лівих і правих рухів: у лютому й липні загинули 269 осіб і 1287 було поранено. Вплив Фаланги зростав. В Іспанії складалось сприятливе становище для розвитку фашизму. Правим терором практично відкрито керував Примо де Рівера. У відповідь на дії правих екстремістів уряд заборонив Фалангу і провів серію арештів.

Особливо тривожним був відстріл фалангістами офіцерів «штурмової гвардії» («асальто»), тих, хто дотримувався лівих поглядів. Уряд створив штурмову гвардію, як внутрішні війська, і від її позиції значною мірою залежала можливість здійснення військового перевороту. Убивства офіцерів фактично були зачисткою «асальто» від лівих і безпосередньою прелюдією до перевороту. Після кількох таких убивств обурені ліві з «асальто» почали мститися фалангістам і вбивати їхніх активістів.

Політична напруженість і непримиримість зростали щодня, після кожного кроку обох таборів. Це стосувалося як

«лівих» так і «правих». Хаос, який почався в країні і який викликали насамперед дії представників правих організацій, викликав болісну реакцію традиціоналістсько-етатистської Іспанії – недовіру до політичних партій і рухів як правого, так і лівого спрямування.

Уряд намагався приборкати керівників екстремістських організацій фашистської орієнтації. 15 березня було заарештовано Примо де Ріверу за незаконне зберігання зброї, і він опинився у в'язниці. Однак Фаланга не припиняла своїх терористичних дій. 11 липня фалангісти здійснили збройне захоплення радіостанції і закликали до збройного повстання проти уряду. Із в'язниці Примо де Рівера повідомив змовників з числа військових, що Фаланга активно підтримує військовий переворот. Генерал Е. Мола, котрий керував підготовкою військового заколоту, контакту з Фалангою не шукав, оскільки скептично ставився до її міліції, вкрай недисциплінованої і слабо озброєної. До того ж, на думку генерала, очолювати й контролювати заколот могли лише військові. 14 липня лідер Фаланги попередив генерала Мола: якщо військові змовники не почнуть військових дій за 72 години, Фаланга сама підніме заколот.

Е. Мола доклав значних зусиль для встановлення зв'язків з Іспанським військовим союзом, до якого входили офіцери, чином не вище полковника, і з традиціоналістами-карлістами. Найбільше архаїчні серед іспанських правих, карлісти мали опору в традиційно консервативних областях Іспанії – Наваррі та прилеглих до неї районах. Вони мали за головну мету свого руху встановлення монархії на чолі з представниками тієї гілки Бурбонів, яка безуспішно домагалась трону, ще від 30-х р. XIX ст. карлісти мали воєнізовану міліцію – «рекете», яка налічувала 9 тис. осіб.

Як розраховував генерал Мола, військовий заколот мав розпочатися за умовним сигналом відразу в усіх регіонах країни від Піренеїв до Марокко. Виступ було призначено на

17 годину 17 липня. Основну роль було відведено марокканським військам та Іноземному легіонові, допоміжну – громадянській гвардії, Фаланзі й ополченню наваррських і кастильських монархістів. Флот мав перевезти війська з Марокко до Іспанії. Усім військовим, які приєднаються до заколоту, його організатори, обіцяли підвищення в чині на 1 ступінь і доплату до пенсії після відставки. Всіх штатських політиків планували замінити, а при спробі опору – розстріляти. Партійних діячів, незалежно від їх приналежності, мали заарештувати.

Після захоплення хоча б частини країни до Іспанії мав прибути генерал Санхурхо, щоб прийняти верховне командування повстанням. Жодних переговорів з урядом вести не планували.

Військовий заколот було ретельно сплановано й законспіровано. Все ж деякі звістки про нього дійшли до уряду. Однак керівники Республіки проявили вражаючий спокій і недбалість і фактично не вжили жодних заходів для того, аби викрити й зупинити організаторів заколоту.

7. Антиреспубліканський заколот 1936 р. і початок громадянської війни в Іспанії

За сигналом радіостанції, переданим в ефірі з марокканського міста Сеут (за іншими свідченнями, з Мадрида): «Над усією Іспанією безхмарне небо», 18 липня 1936 р. заколот поширився на всі міста і військові гарнізони Іспанії. Втім, справжнім сигналом до повстання військових вважають телеграфну директиву генерала Е. Моли своїм прихильникам 17 липня 1936 р. «Сімнадцятого о сімнадцятій. Директор».

О 17 годині вечора того ж дня почалось повстання військових частин розміщених в іспанській колонії Марокко. На боці заколотників виступили 80–85% офіцерів. Початок

заколоту став для уряду несподіванкою і дезорганізував його роботу. Прем'єр-міністр і військовий міністр Касарес Кірога був у стані колапсу – неспроможний приймати рішення, і подав у відставку. 19 липня прем'єр-міністром став Хосе Хіраль. До складу кабінету ввійшли ліберали, каталонські націоналісти й військові. Хіраль санкціонував надання зброї республіканцям і робітничим організаціям. Озброєні робітники Мадрида й військові частини, що зберегли вірність республіці, придушили заколот у столиці. Далі частина мадридців на автобусах і автомобілях рушила на Гвадалахару, аби не дати заколотникам можливості вийти в тил до Мадрида. Заколотників, які наступали з півночі, було відкинено й зупинено в горах Гвадаррами.

Робітників Барселони впродовж кількох годин було озброєно, що рішуче змінило співвідношення сил у Каталонії. До Барселони прибув один із керівників заколоту генерал Годед. Але невдовзі його захопили й примусили виступити на радіо, і під час виступу генерал просив своїх товаришів по заколоту припинити боротьбу і здатися. Після цього виступу Годеда розстріляли. Вулиці Барселони перейшли до рук озброєних робітників, переважно членів НКП.

У Валенсії докери-анархісти вивели маси робітників на центральні площі й почали вимагати зброї. Гнізда заколоту було придушено. В Толедо озброєне населення загнало заколотників до замку Алькасар. Астурію заколотники відрізали від Мадрида. Влада в регіоні перейшла до багатопартійного комітету, що його складали партії Народного фронту й анархісти. Поруч залишилася країна басків, також налаштована проти франкістів.

Заколотники захопили Андалузію і столицю краю Севілью, Кордову і Кадіс, Гранаду, але в Андалузії вірними уряду республіканців залишились Хаен, Малага, Уельва й Альмерія. Наварру й частину Арагона також було втягнуто в зону заколоту. Весь північний захід Іспанії від початку заколоту

опинився в руках ворогів Республіки. За тиждень після початку заколоту заколотники взяли під контроль територію, яка була вдвічі менша від тієї, що контролювали республіканці (вони захопили 175 тис. кв. км. території включно з Іспанським Марокко; республіканський уряд контролював 350 тис. кв. км). Але в руках республіки лишалось дві третини всієї промисловості країни, золотий запас, важливі сільськогосподарські райони Валенсії та Мурсії, головні порти – Барселона, Валенсія, Картахена, майже весь військово-морський і торгівельний флот, більша частина транспорту, а також військово-повітряний флот.

На боці заколотників опинилась більша частина сухопутних сил армії, офіцерський корпус, Іноземний легіон та військові частини, розквартировані в іспанському Марокко. Але перекинути їх до Іспанії заколотники не мали можливості. 13-ти кілометрова Гібралтарська протока була перешкодою, на кожен літак повстанців припадало 4–5 урядових. Республіканці розпочали бомбардування багатьох пунктів, що їх захопили заколотники – Авілі, Сеговії, Уески, Уельви. На повітряні удари республіканців заколотники майже не мали чим відповідати.

До того ж, вони втратили командувача. 20 липня в авіаційній катастрофі загинув генерал Санхурхо.

Таким чином, ситуація для заколотників склалася невдало. На території Іспанії утворилися два відрізані один від одного угруповання – північне на чолі з генералом Мола та південне, яким командував генерал Франко. Становище їхнє було малоперспективним щодо успіху, оскільки, натхненні перемогою в обох столицях (Мадриді й Барселоні) перевагою на морі і в повітрі, республіканці оговталися від початкового шоку й перейшли в наступ. Генерал Франко в Марокко й Кейно де Льяно в Андалузії закликали повстанців далі весті боротьбу. Вони розраховували на допомогу з закордону.

Насамперед слід було ліквідувати блокаду Іспанського Марокко, яку встановив республіканський флот.

В середині 20 чисел липня емісари заколотників вирушили до Риму й Берліна для переговорів щодо допомоги від фашистської Італії та гітлерівської Німеччини. Не без певних вагань Муссоліні й Гітлер вирішили її надати. Фюрер і дуче діяли оперативно. 27 і 28 липня до Андалузії прибуло 10 італійських тримоторних бомбардувальників і 20 німецьких «Юнкерсів-52». Пілоти були вдягнені у форму іспанського Іноземного легіону. Всі ці машини можна було використовувати як для бомбардувань, так і для перевезення вантажів і військ. 28 липня із Гамбурга відбув до Кадікса транспорт із вантажем снарядів, патронів і бомб. Крім того, гітлерівське командування спрямувало до берегів Іспанії дві воєнні ескадри. Німецькі й італійські літаки створили повітряний міст для перевезення іспанських військ і військових вантажів із Тетуана (Марокко) до Севільї та Хереса. А в серпні німецькі й італійські льотчики вже фактично контролювали повітряний простір над Іспанією і почали здійснювати нальоти на Мадрид та інші іспанські міста.

В липні кабінет Хіраля звернувся за допомогою до Франції. Як і повстанці, Хіраль просив продати зброю, тим паче, що згідно з торгівельною угодою між Французькою та Іспанською республіками Франція зобов'язувалася продавати її своїй сусідці. Прем'єр-міністр Іспанії не мав сумніву, купівля відбудеться. Тому одночасно з його зверненням до Французького банку було переведено потрібні гроші, а до парламенту вирушила парламентська делегація Іспанії. В Парижі перша реакція була позитивною. Продаж зброї республіканській Іспанії підтримали прем'єр та решта міністрів. Єдиною умовою, яку вони виставили, було тримати справу в секреті. Але секретар і військовий аташе іспанського посольства співчували заколотникам і відмовились підписати необхідні папери (чеки на оплату), подали у відставку й

оприлюднили всю історію в пресі. Стався скандал. Авторитет французького уряду, який офіційно засуджував війну й таємну дипломатію, сильно постраждав, і в Народному фронті Франції почався розкол.

25 липня французький уряд оголосив про перехід Народного фронту до політики «невтручання в іспанські справи». Торгівельну угоду було розірвано. Франція закликала всі Європейські країни «Заради збереження миру й безпеки» приєднатися до «невтручання».

8 серпня Франція зі згоди Англії остаточно наклала ембарго на вивезення усіх воєнних матеріалів до Іспанії «до завершення внутрішньої боротьби». Однак упродовж усієї війни вона постачала до Республіки гуманітарні вантажі – продовольство, пальне, медикаменти, одяг, автомобілі тощо.

24 серпня було підписано загальноєвропейську угоду про «невтручання». Її учасники зобов'язались не продавати Іспанії воєнних матеріалів, а також не пропускати їх через свою територію. Однак угода мала істотні недоліки. Вона не забороняла посилати іноземні війська до Іспанії, не передбачала утворення механізму контролю над ситуацією. 9 вересня під егідою Ліги Націй у Лондоні почав працювати «Міжнародний комітет невторучання в іспанські справи» за участю 27 держав. Його завданням стала реалізація підписаної угоди. Але в розпорядженні Комітету не було інспекторів для здійснення міжнародного контролю. 23 серпня до угоди про невторучання приєднався Радянський Союз. 24 серпня її підписала Німеччина, яка, водночас, далі надавала допомогу франкістам. США проголосили нейтралітет і дозволили продаж озброєнь за готівку й за умови їх перевезень транспортом покупця, що для Народного фронту було неможливим. Отже, «політика невторучання» перетворилась на формальність.

У період від 28 липня по 6 вересня 1936 р. командувач південного угруповання військ заколотників Франко отримав

більшу частину літаків, що їх обіцяли Німеччина й Італія, і зумів завершити перевезення своїх військ на європейський континент. Ця акція забрала багато часу. Впродовж вересня повітряним мостом до Іспанії було доставлено 18,2 тис. солдатів і 270 тонн військових вантажів.

21 вересня група іспанських генералів – учасників заколоту зібралася у будівлі аеродрому Саламанки, щоб вирішити, яким має бути командування військами – колегіальним, чи одноосібним. За перший варіант висловився лише один. Всі решта вирішили обрати верховним головнокомандувачем збройних сил генерала Ф. Франко.

1 жовтня Франко було проголошено главою держави й генералісимумом. Він сформував уряд, який складали фалангісти, праві монархісти і військові (генерали).

В листопаді 1936 р. творця й керівника фаланги Х. А. Примо де Рівера республіканці розстріляли, його найближчі соратники також уже загинули. Новим главою партії став Франко, якого оголосили каудильйо (вождем) іспанського фашизму. Фалангу назвали франкістською, а її ідеологію – франкізмом.

19 квітня 1937 р. з єпископського балкону в Саламанці, де була тоді штаб-квартира заколотників, Франко прочитав декрет про злиття Фаланги і традиціоналістів (карлістів) у «єдиний політичний організм національного характеру», який узяв назву «Іспанська традиціоналістська фаланга і Хунта націонал-синдикалістського наступу» (ХОНС). Відтепер Франко став не лише главою уряду й головнокомандувачем збройних сил, а й главою фашистської партії.

8. Інтернаціоналізація внутрішньоспанського конфлікту і основні тенденції першого періоду громадянської війни

Від кінця жовтня 1936 р. військове втручання в іспанські справи з боку Німеччини й Італії посилилось. У Кадиксі висадився німецький військовий загін із 6 тис. осіб – «Легіон Кондор». Його основу склали штатні офіцери-радники й пілоти ВПС, були також танкісти, артилеристи, зв'язківці й моряки. Кількість прибулих італійських військових спочатку становила 3 тис. осіб. Чисельність німецьких та італійських військових в Іспанії невпинно зростала. Через Іспанію й Португалію прибувала німецька техніка – літаки, зенітна й протитанкова артилерія, вантажівки тощо. У Середземному морі патрулювали німецькі військові кораблі, «кишенькові лінкори» – «Граф Шпее» й «Дойчланд» і три крейсери. Німеччина й Італія допомагали заколотникам також боєприпасами – від набоїв для гвинтівок до бомб і торпед.

Ці дві держави розірвали дипломатичні стосунки з Іспанською Республікою і визнали уряд Франко.

Франкісти оголосили поза законом всі партії та профспілки Народного фронту, створили «вертикальні профспілки» за участю робітників, службовців і підприємців, оголосили ворогами держави всіх учасників антифашистської боротьби. Першим декретом Франко став декрет про реорганізацію армії. Його метою було підготувати збройні сили, підпорядковані франкістам, до генерального наступу на столицю країни.

Відомо, що перші італійсько-німецькі постачання військової техніки франкістам почалися від кінця липня 1936 року. Приблизно в той же час уряд республіки придбав певну кількість бойової техніки у Франції, Англії, США, Мексиці, Чехословаччині, Польщі, Канаді й Нідерландах. Після ухвалення міжнародного рішення про «невтручання» обсяг військової допомоги республіці значно скоротився.

За таких обставин мадридський уряд через свого посла в Москві запитав СРСР про можливість продажу озброєння. 29 вересня 1936 р. Політбюро ЦК ВКП(б) вирішило розпочати

«операцію X», метою якої було надання військово-технічного сприяння Іспанській республіці. СРСР заявив про свою особливу позицію з питання про невтручання. Радянський представник І. Майський 7 жовтня 1936 р. заявив: «СРСР не може вважати себе пов'язаним угодою про невтручання більше, ніж будь-хто з решти її учасників». Цим Радянський Союз висловив готовність постачати техніку й озброєння республіці. Перші вантажі з СРСР почали надходити в Іспанію від 28 вересня. Дещо раніше почали діяти направлені до Іспанії радянські військові спеціалісти й радники. Головним військовим спеціалістом було призначено «генерала Гришина». Під цим псевдонімом працював керівник радянської військової розвідки Я. Берзін. Військовим аташе радянського посольства став В. Горєв, генеральним консулом у Барселоні – В. Антонов-Овсієнко. По лінії Комінтерну прибув Е. Клебер (М. Штерн). Близько 3 тисяч радянських добровольців – воєнних радників, офіцерів, льотчиків, танкістів, воєнних інженерів, інструкторів, технічного персоналу, медиків, перекладачів та інших спеціалістів. В Іспанії загинуло близько 200 радянських добровольців.

За постачання радянської зброї Іспанія сплачувала із свого золотого запасу. 510 тонн іспанського золота прибуло до Одеси 5 листопада 1936 року. Цей запас було вичерпано наприкінці 1938 р., і лише останні, нерегулярні постачання було здійснено «в кредит». Потік радянської військової допомоги республіканцям тривав до 1938 року. Згідно з підрахунками радянської сторони, Іспанська республіка отримала від СРСР таку техніку й озброєння: бойових літаків – 806, танків – 362, бронемашин – 120, артилерії – 1155, гвинтівок – близько 500 тис. одиниць, кулеметів – 15113 і відповідну кількість боєприпасів. Крім того, за допомогою радянських інженерів на території, яку контролювали республіканці, було збудовано низку підприємств із випуску військової техніки. В середині 1937 р. на цих заводах організували виробництво літаків «И-

15», а згодом – винищувачів «И-16». Командувач республіканської авіації І. Сіснерос свідчив: «на кінець війни щодня випускали один «И-15» і один «И-16» за дві доби». Налагодили також виробництво бронетехніки, зокрема бронемашин на базі вантажівки «ЗИС-5-ФУНЛ-35» чи бронемашин «Більбао», які стали основою броньового парку республіканців. В Іспанії також використовували радянські бомбардувальники СБ.

Великого розмаху набув міжнародний рух на захист Іспанської республіки. На допомогу Національному фронтові надходили сотні тисяч пожертв. У Парижі було створено Міжнародний комітет солідарності з Іспанією, який координував надходження й розподіл допомоги. За два роки до Фонду комітету надійшло 800 млн. франків. Майже на всіх континентах відбувались масові мітинги й демонстрації солідарності з Іспанською республікою та протести проти інтервенції і «невтручання».

Важливою формою солідарності з республіканською Іспанією стали так звані Інтернаціональні бригади. Тисячі людей із 54 країн світу прибули до Іспанії та організували 7 інтернаціональних бригад, які діяли на фронтах громадянської війни. Перша вступила в бій 8 листопада під Мадридом. Найбільше число добровольців-антифашистів прибуло з Франції, Польщі, Італії, Німеччини. В інтербригадах воювали також англійці, американці, канадці, австрійці, угорці, югослави, греки, румуни, албанці, шведи, данці, швейцарці, мексиканці, аргентинці – разом понад 35 тис. осіб. Більше 7 тис. бійців інтербригад загинули в боях.

У перший період громадянської війни в Іспанії (липень 1936 – травень 1937 рр.) головні події були пов'язані з битвою за Мадрид. Наказ про наступ на Мадрид Франко віддав у серпні 1936 року. Армії заколотників з півночі й південного заходу просувалися до столиці Іспанії. Республіканські війська відступали, але чинили запеклий опір.

15 листопада франкісти досягли південних околиць Мадрида, однак далі пройти їм не вдалося. Генерал Мола розмістив свій штаб в Авілі, лише за 60 км від столиці. У своєму виступі на радіо він заявив: «чотири колони військ, що наступають на Мадрид, – зі мною, а п'ята колона – в Мадриді», тобто перебуваючі в місті прихильники фашистів. Відтоді «П'ятою колоною» стали називати прихованих і добре організованих тилкових ворогів.

Оскільки керівництво республіки залишило столицю й міністри переїхали до Валенсії, було створено новий уряд за участю всіх партій Народного фронту, в тому числі соціалістів і двох комуністів. Уряд очолив Ларго Кабальєро. Головним його завданням стала організація оборони Мадрида. Боротьба за столицю була жорстокою і запеклою. Вона остаточно засвідчила зміну характеру війни, її форм і методів. Протилежні сторони дедалі ширше використовували одне проти одного масу військової техніки й артилерію, танки, авіацію. Тому від осені 1936 р. на перебіг бойових дій великий вплив почав справляти фактор інтенсивності воєнних постачань.

У березні 1937 р. республіканська армія розбила 50-тисячний італійський корпус під Гвадалахарою. Однак Франко був менше стурбований поразкою італійців ніж тим, що в перші три місяці 1937 р. до Іспанії підійшли 26 радянських кораблів, які мали на борту 770 спеціалістів 5725, тонн вантажу, зокрема 312 танків.

Успіх під Гвадалахарою, а також стійкість захисників іспанської столиці змусив заколотників тимчасово відмовитися від спроб захоплення Мадрида. Свої зусилля вони спрямували на підпорядкування північних районів Іспанії.

Підсумки першого періоду війни й особливо успішна оборона Мадрида показали республіканському керівництву потребу єдиного командування, створення єдиної народної армії, координування дій на фронтах і в тилу,

підпорядкування всіх організацій і громадян рішенням уряду Народного фронту та його органів. Однак і до весни 1937 р. на республіканській території не було подолано роз'єднаності місництва й безконтрольності надто в Каталонії й Арагоні, де анархісти далі здійснювали свої «соціальні експерименти», які підривали боєздатність республіки.

9. Другий період громадянської війни (весна 1937 – вересень 1938 рр.)

Становище республіки навесні 1937 р. лишалося складним. У лютому франкісти захопили Малагу, а в березні розпочали наступ на півночі, намагаючись придушити опір відрізаних ще влітку 1936 р. північних провінцій і Басконії. 1 квітня вони оточили Більбао та взяли його в облогу, яка тривала до 18 червня. 26 квітня німецький легіон «Кондор» вчинив варварське бомбардування міста Герніки. Внаслідок авіаційного удару загинуло 1650 осіб.

3–7 травня 1937 р. анархісти й синдикалісти розпочали в Барселоні заколот з метою захоплення влади в Каталонії. Після трьох днів кровопролитних боїв путч придушили урядові війська. Дорогою до Барселони урядові сили роззброїли загони НКП і ПОУМ (при цьому зберегли збройні формування інших організацій), громили їхні штаб-квартири й навіть розстрілювали анархо-синдикалістів. Після прибуття урядових військ більше 300 анархо-синдикалістів було заарештовано. Трагічним наслідком травневих подій стало 500 убитих і тисяча поранених, а також початок перелому в перебігу Іспанської революції.

Травневі події зруйнували широку антифашистську коаліцію, хоча прем'єр-міністр Ларго Кабальєро ще намагався відновити компроміс і заявляв, що виступ анархо-синдикалістів у Барселоні був не заколотом проти уряду, а лише «зіткненням між двома профспілковими

організаціями». Під час розколу уряду прем'єр спробував залучитися підтримкою НКП.

Комуністи вимагали покарання винуватців подій у Барселоні. Ларго Кабальєро вважав, що слід покарати не організацію, а конкретних винуватців після ретельного розслідування. Тоді комуністи виступили за усунення Ларго Кабальєро з посади прем'єр-міністра й міністра військових справ. Їх підтримали «центристи» із ІСРП й ліберали. Коаліція цих трьох політичних сил сформувалась на ґрунті протистояння синдикалістській революції, на бік якої перейшов прем'єр. Його особисті недоліки були цілком стерпні, якби не «відданість Ларго інтересам НКП», – вважали опоненти. Уряд широкої антифашистської коаліції на чолі з Ларго Кабальєро, якого називали «іспанським Леніним», хоча він і не мав рішучості справжнього Леніна, змінився 17 травня 1937 р. навужчий за складом уряд Народного фронту на чолі з іншим лідером соціалістичної партії Хуаном Негріним, котрий залишив за собою портфель міністра фінансів. Лідери ЗСП і НКП заявили, що не братимуть участі в уряді. Уряд Х. Негріна, що його складали соціалісти й комуністи, проіснував до завершення громадянської війни. Найсильнішою фракцією травневого режиму (того, що утворився після урядової кризи) були комуністи, котрі за своєї напозір поміркованості, не відмовлялись від ідеї перетворення Іспанії на соціалістичну країну (в їхньому розумінні). Режим, який утворився в Іспанії в травні 1937 р., являв собою ранню форму «народної демократії» – режимів, які набули поширення в східній Європі після Другої світової війни.

Тим часом у травневій коаліції також тривала боротьба. Учасників путчу в Каталонії було покарано: ПОУМ – розпущено, а анархо-синдикалісти із НКП і ФАІ (Федерації анархістів Іберії) підтримали Народний фронт. Сам Негрін був прихильником дальшої війни та співпраці з комуністами. Уряд Негріна розпочав рішучу боротьбу з безчинством анархістів,

розпустив «ради» й «колгоспи», що їх вони створили. Було розпочато реорганізацію армії на тих фронтах, де ще лишилась міліцейська система. Ці заходи дещо зміцнили республіку й дали змогу народній армії провести кілька масштабних операцій.

6 липня 1937 р. республіканці розпочали наступ під Мадридом у районі міста Брунете, а в серпні – на Арагонському фронті. Однак ці операції не змогли зміцнити становище на півночі республіки. 18 липня війська Франко перейшли в контрнаступ біля Брунете. 26 липня брунетська операція завершилась перемогою франкістів. Ще до цього, 19 липня 1937 р., після 109-денної облоги франкісти зайняли Більбао. В жовтні 1937 р. франкісти захопили останній оплот республіканців на півночі – місто Хіхон. Наприкінці жовтня італійські дивізії та марокканські частини зайняли Астурію.

Після цього заколотники й інтервенти розпочали підготовку до наступу на Теруельському фронті. Республіканський уряд вирішив перехопити ініціативу й розпочати свій наступ. За складних умов зими у важкодоступних гірських районах бійці народної армії розгромили низку елітних дивізій ворога. 21 грудня після запеклих боїв Теруель захопила республіканська армія. Однак Німеччина й Італія швидко надіслали значні підкріплення й після двох місяців кровопролитних боїв франкісти 22 лютого 1938 р. знову захопили Теруель.

За 2 тижні, 9 березня, заколотники перейшли в наступ на Арагонському фронті. Почалась арагонська операція; вона завершилась після того, як 17–19 квітня війська франкістів за підтримки італійських танків примусили республіканців відступити на лівий берег р. Ебро.

15 квітня фашистські війська взяли м. Вінарос і вийшли до Середземного моря. Територію республіки було поділено на дві частини – північну, до якої входили в основному 4 провінції Каталонії, та південно-центральну з Мадридом,

Валенсією, Аліканте, Мурсією, Альбасете та іншими. Це значно погіршило становище Республіки як у воєнному, так і в політичному сенсі.

Ще від літа 1937 р. італійські підводні човни в Середземному морі почали захоплювати й топити судна, які прямували до республіканської Іспанії. Було потоплено радянські судна «Тімірязев» і «Благоєв», зазнали нападів також торгівельні судна Англії та Франції.

У зв'язку з цим конференція в Ніоні (Швейцарія), що відбувалась 10–14 вересня 1937 р. за участю Англії, Франції, СРСР, Югославії, Туреччини, Греції, Болгарії, Румунії, Єгипту, ухвалила постанову про боротьбу з піратством. Англійському і французькому флотам було доручено охорону безпеки мореплавства в центральній частині Середземного моря до Дарданелл. У територіальних водах охорону мали здійснювати відповідні держави. Держави, які брали участь у конференції, зобов'язувалися не користуватись у Середземному морі підводними човнами, не допускати у свої територіальні води іноземних підводних човнів і топити їх при появі у відкритому морі. В результаті прийнятих на Ніонській конференції рішень Італія мусила припинити піратські дії на Середземному морі.

За умов послаблення позицій республіканських сил на фронтах дехто з лідерів партій Народного фронту виступили з пропозицією припинення бойових дій та примирення республіканців з франкістами. Це зумовило нову реорганізацію уряду, зі складу якого було виведено ініціаторів примирення. Реорганізований уряд (в ньому прем'єром лишався Х. Негрін) оприлюднив 30 квітня програму боротьби з фашизмом, відому як «13 пунктів». Вона передбачала незалежність республіки, розв'язання питання про характер державного устрою за волею нації після війни, свободу особистості і свободу совісті, повагу до законного придбання власності, здійснення миролюбної зовнішньої політики, амністію всіх іспанців, котрі брали участь у звільненні країни

тощо. Програма викликала нове піднесення опору народних мас фашизмові. Було оголошено загальну мобілізацію.

Республіканці чинили франкістам запеклий опір. Особливо жорстокі бої точилися північніше Валенсії. Республіканське командування розробило масштабну операцію, яку мали провести війська Каталонського фронту. В середині липня 1938 р. вони форсували р. Ебро і створили плацдарм на правому березі ріки. Франкісти мушили припинити наступ на Валенсію. 113 днів «армія Ебро» вела бої з супротивником і приковувала до себе значну частину його армії.

10. Міжнародне і внутрішнє становище Іспанської республіки та її поразка (жовтень 1938 – березень 1939 рр.)

Восени 1938 р. в перебігу воєнних дій стався перелом на користь франкістів. Погіршенню ситуації в Іспанії сприяла Мюнхенська конференція (29–30 вересня 1938 р.), на якій Англія і Франція, з метою «умиротворення» Гітлера, погодились на віддання Судетської області Чехословаччини гітлерівській Німеччині. Отже, з цього стало зрозуміло, що в Іспанії вони не перешкоджатимуть італійсько-німецькій інтервенції та допомозі фашистських держав франкістам.

Уряд Народного фронту вважав, що боротьбу можна ще вести, але для цього потрібна була додаткова зброя, і він звернувся за допомогою до СРСР. Наприкінці 1938 р. в Москві відбулись переговори начальника республіканської авіації. Ідальго де Сінероса зі Сталіним, Молотовим і Ворошиловим, у результаті яких радянські керівники погодились продати в кредит велику партію військової техніки: 150 тис. гвинтівок, 4 тис. кулеметів Дегтярьова і Максимова (іноді вказують 10 тисяч), 250 гармат середніх і великих калібрів до 150 мм,

250 танків, 500 літаків (іноді вказують 650), більше ніж 20 торпедних катерів – все це з боєприпасами.

Танки й літаки мали покращені, вдосконалені конструкції.

Вартість зброї за укладеною Сталіним і Сіснеросом угодою в мемуарній літературі називають різну – від 60 до 103 млн. доларів.

Сім радянських транспортів доправили вантаж (чи частину його) з Мурманська до Бордо. Далі суходелом зброя успішно доїхала до Піренеїв .

Але далі почались проблеми. Після чергової зміни уряду в червні 1938 р. Франція заборонила транзит зброї до Іспанії і 13 червня закрила кордон з нею. Представник іспанського уряду двічі виїжджав до Парижа й буквально благав прем'єр-міністра й військового міністра Е. Даладье відкрити піренейський кордон, хоча б для гвинтівок і кулеметів. Він згадував, що в березні 1938 р. Даладье на посаді військового міністра підтримав пропуск до Каталонії попередньої партії озброєння і сприяв його доставці до кордону.

Однак Даладье у березні 1938 р був «яструбом» – вважав, що слід хоча б не прямо, але покарати Гітлера за його анексію Австрії. Тепер же, після Мюнхена, його вважали миротворцем і він не бажав здобути репутацію «розпалювача війни». До того ж, усі паризькі військові аналітики прогнозували перемогу Франко. Зброю не було пропущено.

Англійська і французька дипломатія почали чинити тиск на уряд Х. Негріна, аби припинити опір республіканської армії і в такий спосіб завершити війну в Іспанії. Лондонський комітет з невтручання 5 липня 1938 р. вирішив евакуювати всіх іноземних добровольців з Іспанії. 10 тис. бійців інтербригад виконали це рішення й залишили Іспанію. Тим часом допомогу Німеччини й Італії було подовжено, що забезпечило перевагу франкістських сил над республіканцями.

26 січня 1939 р. франкісти захопили Барселону, і на початку лютого вся Каталонія опинилась під їхньою владою. Частина республіканських військ, зокрема штаб республіканської армії «Ебро», мусили перейти іспансько-французький кордон і скласти зброю.

14 лютого 1939 р. французький уряд Е. Даладье направив республіканському урядові Х. Негріна ультиматум з вимогою розпочати переговори з генералом Франко. 17 лютого Англія і Франція заявили про визнання законним правителем Іспанії генерала Франко й розірвали дипломатичні відносини з урядом Іспанської республіки.

4 березня в Картахені розпочався франкістський заколот – республіканська ескадра залишила порт міста і вирушила до французького Алжиру. До вечора заколот придушили республіканські війська, але на другий день 5 березня, в Мадриді полковник С. Касадо та його прихильники здійснили переворот. О першій годині ночі 6 березня вони передали по радіо маніфест про позбавлення влади уряду Х. Негріна й перехід її до «тимчасового уряду» – Хунти національної оборони, чиє завдання – усунути всіх, хто виступає проти «гідного й почесного миру» і згоди з франкістами. Головною опорою Хунти стали анархістські загони, які захопили стратегічні об'єкти Мадрида.

Негрін намагався розпочати переговори з Касадо, але той від них відмовився й наказав, за цілковитої згоди Хунти, заарештувати уряд і ЦК КПІ.

Народний фронт розпався, й республіканська армія була деморалізована. Негрін і більшість міністрів 6 березня залишили Іспанію і пасажирським літаком прибули до Франції.

Тим часом упродовж кількох днів («кривавий березневий тиждень») у Мадриді, Картахені, Валенсії та інших містах республіканських територій точилися бої між військами хунти і частинами, підконтрольними комуністам. Однак опір

комуністів військові частини хунти придушили, і 28 березня 1939 р. Касадо наказав їхнім командирам відкрити фронт; франкісти увійшли до столиці. До 1 квітня вони зайняли всю територію республіки.

Революція та громадянська війна в Іспанії 1931 – 1939 рр. стали результатом низки глибоких соціальних конфліктів: 1) протиборства «двох Іспаній» – консервативної, релігійної та світської, прогресистської; 2) суперечностей переходу від аграрного суспільства до індустріального; 3) вибору стратегій переходу до соціальної держави за умови економічної кризи 1929 – 1933 рр. Це спричинило більшу розпорошеність політичних сил, течій та їхніх ідеологічних установок від анархістів до фашистів. За таких умов вплив ліберального центру послабився. Важливою особливістю іспанської революції став бурхливий розвиток анархізму, особливо анархо-синдикалізму.

Строкатість політичних партій Іспанії впливала на їхні позиції, причому кожна не була монолітною. Іспанська конфедерація автономних правих (СЕДА) коливалась між фашизмом і консерватизмом, а фашизм намагався поєднати італійський зразок, іспанську консервативну традицію та синдикалізм. Ліберальні організації схилились то до консерватизму (радикали), то до соціал-демократичних вимог. В ІСРП точилась гостра боротьба лівих соціалістів (Ларго Кабальєро) та соціал-лібералів (Індалесіо Прієто). Широкий спектр являв собою ліберальний табір – від анархістського екстремізму до поміркованого синдикалізму, близького до лівої соціал-демократії. Гострою була суперечність між марксистами-ленінцями. Компартія Іспанії вважала своїм головним ворогом, поряд з фашизмом, антисталінську марксистсько-ленінську ПОУМ, яка прагнула до союзу з НКП.

Важлива роль у політичному житті належала профспілкам.

Ситуація в Іспанії була залежною і від світових процесів: світової економічної кризи 1929–1933 рр., боротьби між фашистами й комуністами.

Велике значення для боротьби в Іспанії мала політика Народного фронту, яку ініціював Комінтерн. Вона показала приклад організаційного об'єднання лівих сил і сприяла переходові Компартії на більш помірковані позиції. Однак в іспанських умовах перемога Народного фронту відбулась завдяки підтримці анархо-синдикалістів.

Загострення політичної боротьби після приходу до влади Народного фронту значною мірою зумовила поміркованість реформ, які проводив ліберальний уряд. Його поміркована політика не відповідала глибині соціальної кризи в країні. Ситуацію використали профашистські вояки для спроб захопити владу й знищити Іспанську республіку. Хоча Франко та його генерали називали себе націоналістами, їхня ідеологія мала фашистський характер.

Спроби військових повалити уряд Народного фронту сприяли мобілізації сил прихильників профспілок і соціалістичних партій. Вони ініціювали роздачу зброї в руки народу. Республіканську армію почали формувати як міліцейську. Це забезпечило певний успіх на початку заколоту.

Допомога нацистської Німеччини і фашистської Італії дала можливість заколотникам закріпитися на територіях, що їх вони захопили в перші дні після початку заколоту.

Допомога від СРСР, яка почалася дещо пізніше, до 1938 р. разом з інтербригадами врівноважувала фактор фашистської інтервенції.

Іспанський опір фашизмові змінив ситуацію в Європі. Лідери французького Народного фронту фактично зрадили Іспанську республіку, коли відмовили їй у підтримці, спочатку заборонаю купувати зброю у Франції, незважаючи на існування відповідного договору, потім заборонаю пропускати

зброю, яку закупив у СРСР республіканський уряд, і, нарешті, визнанням наприкінці лютого 1939 р. генерала Франко законним правителем Іспанії.

Політику вмиротворення, апогеєм якої стала «Мюнхенська змова», спочатку було «апробовано» в Іспанії як політику «невтручання». З тактичних міркувань СРСР взяв у ній участь. Переконавшись, що фашисти не припинили допомоги заколотникам, радянське керівництво почало надавати допомогу Республіці. Водночас сталінські емісари брутально й самовпевнено втручались у політику уряду Народного фронту, намагались нав'язати власне бачення соціально-економічних перетворень у країні.

Війна в Іспанії не лише стала першою широкомасштабною війною з фашизмом. Іспанія у другій половині 30-х років перетворилась на важливий воєнно-політичний полігон, де угруповання, що воювали набували воєнно-політичного досвіду з таких питань, як роль авіації та артилерії в сучасній війні (менше проявили себе танки), співвідношення фронту й тилу тощо.

Під час громадянської війни в Іспанії було вбито, закатовано, вмерло від голоду, ран і хвороб, зникло безвісти 450 тис осіб. Іспанія втратила 5% довоєнного населення, більше ніж 10% чоловічого населення. Загинуло 20% молоді від 16 до 30 років. 320 тис. убитих іспанців становили республіканці, 130 тис. – франкісти; кожен п'ятий із них став жертвою політичних репресій з обох сторін фронту. В країні майже не лишилося сімей, які б не постраждали від війни. Чимало іспанських родин надовго чи й назавжди розділила лінія фронту, а потім – державні кордони.

Дуже постраждали всі великі міста, їх було зруйновано, крім Більбао та Севільї. Найбільше постраждали дороги, мости, комунальне господарство й житловий фонд. Чверть мільйона будівель було зруйновано вщент. 173 населених пункти довелось відновлювати цілком. Війна спричинила

втечу з країни 600 тис. іспанців. Найбільше іспанських вигнанців прийняли Мексика – 150 тис., Франція – 140 тис., Аргентина – 60 тис, Бразилія – 30 тис., СРСР – близько 20 тис., США – 10 тис. Інші розселились у Чилі, Уругваї, на Кубі, в Єгипті.

Контрольні запитання до семінарського заняття № 6

1. Якої позиції дотримувалась Іспанія в роки Першої світової війни?
2. Що було головною причиною того, що золотий запас Іспанії зріс з 567 млн. песет у 1913 р. до 2223 млн. песет у 1917?
3. Назвіть найбільше розвинуті галузі іспанської промисловості на період 20-х років ХІХ ст.?
4. Капітал якої держав займав панівні позиції в іспанській промисловості?
5. За Конституцією 1876 р. законодавча влада в Іспанії належала (кому?).
6. Виконавча влада в Іспанії за Конституцією 1876 р. здійснювалась (ким?)
7. Поясніть, що таке система касікізму?
8. Яка консервативна сила в Іспанії суворо захищала свої кастові корпоративні інтереси, активно втручалася в політику і була переконана в своєму покликанні рятування іспанського способу життя?
9. Який офіційний державний інститут був більше впливовим в соціально-економічному і духовному житті іспанців ніж в інших країнах Європи?
10. На яку етнічну групу спиралася Бурбонська монархія, зокрема король Альфонсо ХІІІ?
11. Назвіть основні національні меншини Іспанії? Що було основною вимогою їх національних рухів?

12. Головні ролі в партійній системі Іспанії до Першої світової війни відігравали монархічні і буржуазно-республіканські партії. Назвіть дві монархічні партії.
13. Назвіть дві буржуазно-республіканські партії.
14. Коли виникла Іспанська соціалістична робітничая партія (ІСРП)?
15. Як називався керівний центр профспілок, що йшли за соціалістами?
16. Коли виникла Комуністична партія Іспанії?
17. Особливістю Іспанії були сильні позиції анархо-синдикалізму. Як називалась організація анархо-синдикалістів?
18. Які методи боротьби застосовували анархо-синдикалісти?
19. Що привело до піднесення в перші післявоєнні роки страйкового руху в Іспанії?
20. Яка подія влітку 1921 р. привела до невдоволення значної частини іспанського суспільства?
21. Коли була встановлена диктатура М.Примо де Рівери?
22. Як став називатися уряд Іспанії, який очолив Примо де Рівера?
23. Які заходи по обмеженню демократії здійснив М.Примо де Рівера?
24. Яку систему в галузі праці і соціальних відносин в Іспанії заснував Примо де Рівера?
25. Яким стало управління економікою? Що було для цього створено в Іспанії?
26. До якого року існувала диктатура Примо де Рівери? Чому диктатор пішов у відставку?
27. Коли в Іспанії був утворений Сан-Себастьянський пакт? Що він собою представляв?
28. Як називався керівний орган боротьби за республіку?
29. Які політичні сили ввійшли в Сан-Себастьянський пакт?
30. Яка політична сила перемогла на виборах 12 квітня 1931 р. в муніципалітеті?

31. Коли Іспанія була проголошена республікою?
32. Назвіть основні три етапи іспанської революції і громадянської війни 1931–1939 років?
33. Назвіть основні демократичні свободи, введені Республікою в Іспанії.
34. Що було вперше в Іспанії встановлено в галузі заробітної платні?
35. До якого мінімуму було скорочено робочий день: у промисловості – , сільському господарстві – , для шахтарів – ?
36. Який закон було прийнятий відносно праці жінок і дітей?
37. Назвіть декрет, прийнятий відносно орендаторів і сільськогосподарських робітників.
38. Назвіть фонд, створений для допомоги безробітним у республіканській Іспанії.
39. Коли була прийнята республіканська Конституція в Іспанії?
40. Які залишки феодалізму вона ліквідувала?
41. Яке нове правове положення відносно приватної власності було закріплене в Конституції?
42. Які положення містила Конституція відносно церкви?
43. Національне питання було вирішене республіканським урядом в Іспанії частково. В чому це проявилось?
44. Перший республіканський уряд в Іспанії очолив лідер правої Ліберально-республіканської партії Н. Алькала Самора. Чому він і праві республіканці у жовтні 1931 р. подали у відставку?
45. Хто очолив лівий республіканський уряд у жовтні 1931 року.
46. Що передбачала військова реформа, проведена лівими республіканцями у 1932 р.?
47. Які сподівання уряду в зв'язку з військовою реформою не здійснилися?

48. Які проблеми, важливі для Республіки, не були вирішені на першому етапі іспанської революції?
49. Які основні три політичні течії входили в правий антиреспубліканський табір?
50. Засновниками фашистського руху в Іспанії були філософ Ледесма Рамос і юрист О.Редондо. Як називалась створена ними у 1931р. фашистська організація?
51. Як називалась створена у 1933 р. Хосе Антоніо Примо де Рівера фашистська партія?
52. Коли об'єдналися іспанські фашистські організації в єдину партію? Як вона називалась?
53. Який період в іспанській революції здобув назву «чорного дворіччя»?
54. Коли був утворений Народний фронт в Іспанії? Як політичні сили в нього ввійшли? (назвіть сім із них) ?
55. Сформулюйте положення (8) програми Народного фронту.
56. Коли Народний фронт переміг на виборах в кортеси?
57. Чисельність якої політичної партії найбільше зросла за першу половину 1936 р. в Іспанії?
58. У лютому 1936 р. в Іспанії відновилось проведення аграрної реформи. Скільки землі отримало селянство до липня 1936 року?
59. Коли почався франкістський заколот в Іспанії?
60. Які провінції на початку заколоту захопили заколотники: на півдні? (назвіть)....., на півночі?(назвіть).
61. Кого підтримував флот Іспанії?
62. Які держави надали допомогу заколотникам для організації повітряного мосту із Марокко в Іспанію?
63. Назвіть документ, підписаний у серпні 1936 р. представниками 27 європейських держав з проблем відношення до подій в Іспанії.

64. Коли Ф. Франко був проголошений головою держави і генералісимусом?
65. У квітні 1937 р. Франко видав декрет про злиття фашистської партії з іншими правими організаціями. Як стала називатися нова партія?
66. Як офіційно називався лідер нової фашистської (франкістської) партії?

Семінарське заняття № 7
Тема: «Новий курс» президента Ф. Рузвельта
в США (1933 – 1938 рр.)

Зміст семінарського заняття:

1. Економічна криза 1929 – 1932 рр., її основні риси та особливості.
2. Політика республіканської адміністрації під час кризи та її невдача.
3. Протестні рухи в США в період кризи.
4. Перемога Ф.Рузвельта на президентських виборах 1932 р. і початок «Нового курсу».
5. Фінансова політика Ф. Рузвельта. Перебудова банківської системи.
6. Регулювання промисловості і організація громадських робіт.
7. Аграрна політика «Нового курсу» Ф.Рузвельта.
8. Зростання опозиції «Новому курсу» в американському суспільстві.
9. «Ліві» тенденції в ліберальному законодавстві Ф.Рузвельта та загострення відносин з консервативними силами.
10. Зміна пріоритетів в здійсненні реформ (1937 – 1938 рр.).

1. Економічна криза 1929 – 1932 рр., її основні риси та особливості

Економічна криза 1929 – 1933 рр. («Велика депресія») була найглибшим потрясінням за всю історію капіталізму. Особливо сильно вона вразила найпотужнішу у фінансово-економічному сенсі країну – Сполучені Штати Америки. Саме США демонстрували в 30-і роки класичну картину розвитку економічної кризи перевиробництва за умов корпоративного капіталізму. Все почалося з паніки й краху на Нью-Йорській фондовій біржі 24 («Чорний четвер») і 29 жовтня 1929 року. Чим це було зумовлено? Річ у тім, що в другій половині

20-х років в США зростали біржові операції. Вартість акцій на Нью-Йорській фондовій біржі стрімко зростала, і за 5 років від 1924 по 1929 рр., зросла з 27 млрд. до 87 млрд. дол. У країні відбувався справжній біржовий ажіотаж, який охопив від 15 до 25 млн. осіб. Отже, за умов такої популярності гри на біржі (грати хотіли майже всі) стрімке зростання акцій відбивало не їхню справжню вартість, а перебільшені сподівання вкладників, що їхній курс зростатиме й далі. Це й створювало загрозу того, що процес може набути несподіваного напрямку, і так сталося 24 жовтня 1929 р., коли на Нью-Йорській біржі було продано 12,8 млн. акцій – в 1,5 рази більше, ніж коли-небудь раніше. 29 жовтня було продано вже 16,4 млн. акцій. Курс цінних паперів почав стрімко падати. До 15 листопада вартість акцій на біржі упала до 55 млрд. дол., відтак акціонери втратили 22 млрд. дол.

Падіння курсу акцій тривало майже невпинно впродовж трьох з половиною років. У березні 1933 р. їхня загальна вартість знизилась до 19 млрд. дол. (1929 р. вона становила 87 млрд. дол.). Біржовий крах став першою ознакою кризових процесів, які відбувались в американській економіці й назрівали ще від літа 1929 р., коли виникли перші ознаки кризи перевиробництва, яка поступово охопила промисловість, сільське господарство й решту галузей економіки. Насамперед різко впало промислове виробництво. Найнижчий рівень його 1932 р., коли криза досягла найбільшої глибини, становив 54 % від рівня докризового 1929 року. Але якщо розкласти індекси рівня виробництва за місяцями, то найменше було випущено продукції в США у липні – серпні 1932 р. – 47,3% від рівня 1929 року.

Циклічні економічні кризи капіталістичної економіки, зокрема в США, відбувались і раніше. Однією з головних причин їх було порушення балансу між виробництвом і споживанням, тобто коли пропозиція на ринку випущених товарів перевищує платоспроможний попит на них. Аби

позбавитись від затоварення, виробники часто під час кризи знижують ціни, скорочують виробництво, звільняють робітників, різко скорочують капіталовкладення. Доведення виробництва до рівня звуженого обсягу ринку є відправною точкою автоматичного виходу з циклічної кризи. Це – типова картина попередніх економічних криз. Однак економічна криза 1929 – 1933 рр. була незвичайною. Автоматичний механізм виходу з кризи не спрацював. Чим це було зумовлено? Тим, що США стали в ХХ ст. країною з найбільшим розвитком корпоративного капіталу. Концентрування виробництва й капіталу у великих корпораціях призвело до того, що вони встановлювали монополію на виробництво й могли стримувати зниження цін та скорочувати, водночас, обсяги виробництва, і в такий спосіб, зберігати його прибутковість. Не випадково значне падіння виробництва в США в період кризи відбувалось у найбільш монополізованих галузях важкої промисловості – виробництві автомобілів, виплавці чавуну і сталі тощо. Затяжний характер кризи свідчив, що традиційний ринковий механізм автоматичного виходу з кризи слід доповнити механізмами державного регулювання.

Ускладнювала вихід із кризи також політика протекціонізму, яка блокувала процеси міжнародного товарообміну.

Важливим чинником стало те, що нова техніка й технологія, що їх було створено в першій третині ХХ ст., вже могли забезпечити масове виробництво. Символом нової ери в США стало виробництво автомобілів. Європа лише починала входити в цю фазу. Але для затвердження, масового виробництва потрібний був масовий покупець, споживач. Економічна криза в США 1929 – 1933 рр. якраз і стала проявом цієї невідповідності виробництва й споживання, пропозиції та попиту.

Криза породила нечуване масове безробіття, створила загрозу соціальних виступів, загострила соціальні проблеми. Кількість безробітних за офіційними розрахунками становила 1933 р. 13 млн. осіб, а за неофіційними – 17 млн. осіб. Роботу втратив кожен третій робітник. Значного поширення набуло часткове безробіття, тобто коли людину брали чи переводили на роботу на неповний робочий день. Фактично цілком зайнятими 1932 р. залишились 10% робітників. За рахунок систематичного зниження ставок і неповної зайнятості фонд заробітної платні скоротився приблизно на 60%.

Сільське господарство США ще в 20-ті роки переживало кризу перевиробництва, яка так і не була ліквідована до кінця 20-х років. Саме в таких умовах відбувався в США звичайний, характерний взагалі для сільського господарства процес скорочення загальної кількості господарств за рахунок розорення дрібних ферм і укрупнення середніх і великих. Питома вага фермерського населення падала. Тільки за 1926 – 1929 рр. ферми залишили 8 млн. чол. Якщо в 1920 р. фермери становили 30%, то в 1930 р. – менше 25 % населення США. Однак цей процес був в означений період ще далеким до завершення (вказемо, що в кінці ХХ ст. в сфері агробізнесу США було зайнято 2,6% від загального числа зайнятих в цілому в економіці). В 1929 р. 49% американських фермерів вважались дрібними.

У зв'язку з кризою перевиробництва в аграрному секторі американській Конгрес протягом кількох років обговорював ідею створення спеціальної експортної організації, через яку федеральний уряд закупляв би надлишки продовольства в США і реалізував їх на зовнішніх ринках. Автори її розраховували таким чином підняти ціни на внутрішньому ринку, які постійно знижувалися. У 1927 –1928 рр. конгрес двічі приймав відповідний Закон про створення експортної організації (Закон Макнері – Хаугена). Сутність його полягала в гарантіях цін на продукти сільського господарства з таким

розрахунком, щоб вони не були нижчі за довоєнні у порівняно з цінами на промислову продукцію. Для цього спеціальна урядова експортна організація повинна була закупляти всі надлишки сільськогосподарської продукції на внутрішньому ринку за встановленими цінами і збувати їх за будь-яку виручку на зовнішніх ринках. Втрати від різниці між фіксованими внутрішніми цінами і світовими пропонувалося покривати за рахунок спеціального оподаткування. Президент К. Кулідж двічі накладав вето на вказаний закон. Свою позицію він вмотивовував тим, що збитки, неминучі при подібних експортних операціях, уряд мав перекласти на платників податків, що викликало б невдоволення американських виборців. До того ж закон привів би до адміністративного втручання в систему ціноутворення, недопустимого в умовах вільного ринку і такого що суперечить американській конституції. І, нарешті, вважав президент, заохочення експорту стимулювало б сільськогосподарське виробництво, а з ним і поглиблення кризи.

Загострення кризи сільського господарства позначилося, насамперед, на подальшому зниженні цін. В 1932 р. ціни на основні продукти рослинництва і тваринництва впали порівняно з 1929 р. в 3-4 рази. А грошові доходи фермерів за цей же період знизилися на 58%. Сотні тисяч фермерських господарств опинилися на межі повного краху. Почався їх масовий розпродаж за борги, що призвело до загострення соціально-політичної ситуації в країні. В 1929 р. за борги було продано 132 тис ферм, в 1930 – 163 тис., в 1931 – 264 тис. і в 1932 – 340 тис. ферм, що становило 14,3% від їх загальної кількості.

Становище фермерів ускладнювалося тим, що, як і в попередні роки, ціни на промислову продукцію в країні впали значно менше в порівнянні з сільськогосподарською. Тому купівельний індекс сільськогосподарських товарів з 1929 по 1932 р. знизився у 8-10 разів.

Більшість дрібних і частина середніх фермерських господарств виявилася нездатною до покриття витрат на виробництво: сплати земельної ренти, процентів банкам і податків, які в 1932 р. становили до 40% валового фермерського доходу.

Більшість збанкрутілих фермерів в пошуках заробітку вирушила в міста, поповнюючи армію безробітних. Інша частина почала вести господарство на умовах оренди. Частка орендарів швидко зростала. У 1920 р. ними оброблялося 38% ферм, у 1935 р. – 50%. А в окремих районах орендарі склали 70-80% всіх фермерів. Це свідчило про те, що ціни на фермерські господарства в США впали настільки, що оренда стала значно дешевшою, ніж виплата процентів по боргах. У 1932 р. значна частина фермерів сплачувала за оренду вилученої у них за несплату боргів землі тільки третину того, що вони мусили б сплачувати по заборгованості і податкам, залишаючись власниками ферм.

Після початку економічної кризи 1929 – 1933 рр. відбулось нове загострення кризи перевиробництва в сільському господарстві. Впали ціни на головні види сільськогосподарської продукції. «Ножиці цін», які між промисловими товарами й сільськогосподарськими продуктами і в 20-ті рр. були не на користь останніх, у період кризи лише поглибили цей розрив. У результаті покупна спроможність фермерів 1932 р. у 8–10 разів була меншою, ніж 1929 року. Це спричинило масове розорення фермерів. Якщо 1929 р. за борги було продано 132 тис. ферм, то 1932 р. – 340 тис. ферм.

Економічна криза особливо глибоко зачепила банківську систему США. За чотири роки кризи «луснув» 5761 банк, що становило 20% загальної кількості банків. Найбільшої сили фінансова криза досягла в лютому 1933 р., коли вся банківська система фактично припинила свою діяльність. Зрозуміло, що мільйони дрібних вкладників втратили всі свої збереження.

Важливою особливістю становища американського населення в період кризи було те, що криза не лише набула величезної руйнівної сили в США, а й справила сильний психологічний вплив на американців, більший, ніж в інших країнах. Чим це було зумовлено? Бурхливий економічний розвиток США в період «проспериті» й активна пропаганда в засобах масової інформації його благ сформувала в масовій свідомості впевненість у майбутньому, віру в непохитність фінансово-банківської системи США. І несподівано все це впало, що стало катастрофою для мільйонів людей.

Глибший, ніж в інших країнах, психологічний вплив кризи на американців можна було пояснити тим, що в їхній ментальності давно вкоренились ідеї індивідуалізму. Це породжувало їхнє переконання в тому, що їхній добробут залежить лише від них. Воно походило від так званої «протестантської етики» й зіграло велику роль у розвитку американського капіталізму. Однак за умов економічної кризи 30-х рр. значна частина американців перетворилась на надломлену психологічну масу, котра не бачила жодних перспектив виживання, що вело до численних людських трагедій.

2. Політика республіканської адміністрації під час кризи та її невдача

Якою була політика республіканської адміністрації президента Г. Гувера в період економічної кризи в США? Коли в березні 1929 р. Гувер став на посаду президента, країна перебувала в зеніті повоєнного «процвітання». В доповіді Національного бюро економічних досліджень, підготовленій для президента було зазначено: «Наше становище чудове, набраний темп розвитку – винятковий». Темп життя задавали конвеєри, з яких безкінечною стьожкою сповзали автомобілі. Америка ставала країною на колесах; 1929 р. на її дорогах було 26,5 млн. автомобілів. Автомобільна промисловість давала

роботу разом із заводами-суміжниками, 3,7 млн. робітників. Але в кінці конвеєрів вже не було черги покупців: купівельна спроможність американців падала. «Автомобілі, пылососи, устаткування для ванних кімнат, пральні машини чудові, однак я не потребую їх усіх разом, а головне – я не маю грошей». Так думало багато людей. Американські ділки розуміли обґрунтованість цієї позиції і винайшли магічну формулу: «Масове виробництво + реклама + купівля в кредит = процвітання нині й назавжди». Ємкість ринку зросла, але зросла за рахунок приватних боргів, які досягли астрономічних цифр. Гроші були потрібні як ніколи і спекулятивна манія охопила багатьох. На ринок цінних паперів не лише було кинуто надлишкові прибутки великих корпорацій, а й було втягнуто відносно невеликі кошти мільйонів пересічних американців. Кожен міг наосліп стрімко кинути в біржові спекуляції.

Впродовж усього періоду 20-х рр. політика республіканської адміністрації ґрунтувалась на ідеології жорсткого індивідуалізму. Особливо її підтримував президент К. Кулідж та його прихильники, котрі категорично заперечували можливість будь-якого втручання держави в справи бізнесу. Їхні опоненти в республіканській партії і в деяких групах корпоративного капіталу висували інший варіант індивідуалістичної ідеології – теорію «регульованого індивідуалізму». Г. Гувер, котрий у 20-ті рр. мав у адміністрації К. Куліджа посаду міністра торгівлі, також виступав проти державного регулювання, проти прямого втручання держави в справи бізнесу. Але водночас він і його однодумці в республіканській партії засуджували і політику абсолютного невтручання держави в соціально-економічну сферу. Вони виступали за створення системи «саморегулювання бізнесу», державного заохочення «асоціативних дій» бізнесових груп у справі створення вигідних умов виробництва, збуту й «соціального

партнерства». Цей політичний курс Г. Гувер намагався проводити після вступу на посаду президента США. Але він і члени адміністрації в перші місяці кризи помилялися в оцінці ситуації. Гувер заявляв, що криза є схожою на попередні, і вихід з неї стане результатом автоматичної дії економічних чинників. І навіть коли розвиток кризи поглибився. Гувер дотримувався думки, що кризові явища в економіці слід долати не зусиллями федерального уряду, а діями різних бізнесових груп, самих виробників і споживачів, а уряд, вирішуючи ці проблеми, має заохочувати цю добровільну співпрацю. У листопаді 1929 р. президент під час зустрічей з представниками корпоративного бізнесу переконував їх не вдаватися до вузько корисливих інтересів, не згортати виробництво, не звільняти робітників і підтримувати попередній рівень заробітної платні, а від керівного центру американських профспілок – Американської федерації праці (АФП) – Гувер домогся офіційної відмови від страйків на період кризи. Однак у міру розвитку кризи відбулося скорочення виробництва, звільнення робітників, скорочення заробітної платні, яке торкнулось більшості американських фірм.

Водночас, республіканська адміністрація відкидала будь-які пропозиції про державну допомогу безробітним і запровадження системи соціального страхування. Функції соціальної допомоги було цілком покладено на приватну благодійність, і лише у виняткових випадках визнавалась можливість використання коштів муніципалітетів і штатів. До літа 1932 р. федеральну допомогу безробітним було заборонено. Вмотивували це тим, що мовляв державна допомога безробітним є недоцільною, бо вона «підірве віру населення у власні сили» і «послабить стійкість американського характеру». Лише в червні 1932 р., під час підготовки до виборів президента, конгрес схвалив закон про

надання 320 млн. дол. на позики штатам для організації громадських робіт.

Адміністрація Г. Гувера не вживала достатніх заходів державного регулювання у промисловості, фінансах і банках. Однак восени 1931 р. уряд і Конгрес зробили важливий крок до прямого субсидування корпорацій. Спочатку Гувер виступив з ідеєю створення за рахунок приватновласницьких коштів Національної кредитної корпорації (НКК) з капіталом 500 млн. дол. Але цей план організації своєї системи взаємодопомоги був невдалим. Власники банків не підтримали його. Тоді на допомогу великим корпоративним об'єднанням було залучено великі державні кошти. У січні 1932 р. конгрес ухвалив закон про заснування Реконструктивної фінансової корпорації (РФК) з початковим капіталом 2 млрд. дол., що його згодом було збільшено.

Аграрна політика не відповідала вимогам. Ще до початку кризи в червні 1929 р., спеціальна сесія конгресу під тиском фермерства ухвалила закон про збут сільськогосподарських товарів. Відповідно до нього, було створено Федеральне фермерське управління (ФФУ), яке ставило своїм основним завданням домогтися стабілізації цін методом закупівлі надлишків продукції і не допустити їхнього значного зниження. Для цього воно отримало 500 млн. дол.

Успішне виконання основного завдання ФФУ могло забезпечити лише загальне піднесення цін на світових ринках, а оскільки вони далі знижувались, на складах управління накопичились величезні запаси продовольства. Становище погіршило й те, що 1931 р. в США було зібрано рекордний урожай, який удвічі перевищив потреби країни. Під тиском громадськості Конгрес дозволив 1932 р. використовувати на благодійні потреби незначну частину запасів. Наявність великих товарних запасів на складах управління стала основним чинником зниження цін. У другій половині 1931 р. управління припинило закупки, оскільки коштів на них не

мало і почало масовий розпродаж накопичених товарів. Це призвело до цілковитої дезорганізації аграрного ринку, а отже, до дальшого погіршення становища середніх і дрібних фермерів.

3. Протестні рухи в США в період кризи

Погіршення становища трудящих мас у період економічної кризи не могло не викликати їхнього невдоволення. Але страйковий рух тоді в США не набув значного розмаху. Більше того, він охопив меншу, ніж у попередні роки, кількість учасників. Головною причиною цього були побоювання робітників втратити роботу. Однак деякі страйки мали напружений характер, особливо ті, що їх проводили з ініціативи лівих профспілок. Страйкарі боролись здебільшого проти скорочення заробітної платні, звільнень і антипрофспілкових репресій.

У період кризи в США особливу увагу суспільства привернув рух безробітних. 6 березня 1930 р. в країні відбулися демонстрації протесту проти безробіття, у яких взяли участь 1,3 млн. демонстрантів. У липні 1930 р. в Чікаго відбувся перший Загальнонаціональний з'їзд безробітних, на якому було створено Національну раду безробітних.

Значною подією соціального руху цього періоду були два національні походи безробітних на Вашингтон – в листопаді – грудні 1931 р. і в грудні 1932 р. Їх учасники вимагали від Конгресу і президента Г. Гувера негайних заходів з подолання безробіття.

Економічна криза викликала й активізувала фермерські виступи в США. Керівним органом фермерського руху став Національний фермерський союз (НФС). Навесні 1932 р. НФС закликав фермерів припинити продаж сільськогосподарської продукції доти доки не буде підвищено ціни. Для керівництва рухом бойкоту було створено спеціальну організацію –

Національну фермерську страйкову асоціацію на чолі з президентом фермерського союзу штату Айова.

За закликом асоціації у серпні 1932 р. в штаті Айова розпочався страйк фермерів, який поширився на Міннесоту, Північну й Південну Дакоту, Небраску, Вісконсін, Іллінойс та інші штати середнього Заходу. На шляхах, які вели з сільської місцевості до міст, було встановлено пікети. Фермери звозили на шосе колоди та іншу деревину, старі вози, каміння й затримували вантажівки, які підвозили сільськогосподарську продукцію на скупні пункти посередницьких компаній. Власті спрямували проти цих акцій поліцейські сили. На підступах до багатьох міст виникали сутички і бійки фермерів з поліцією та охороною посередницьких компаній. Боротьба точилась більше двох місяців. Лише в жовтні 1932 р. владі вдалося припинити ці фермерські страйки. Однак розвиток фермерського руху не зупинявся. Наприкінці 1932 – на початку 1933 р. почастишали випадки опору примусовому розпродажу ферм на аукціонах за несплату боргів і податків. Фермери на таких торгах погрожуючи насильством не дозволяли нікому брати участь у них. Іншою формою опору був так званий «копійчаний розпродаж». Із числа фермерів визначали декілька осіб, котрі брали участь в аукціоні і пропонували гранично низькі ціни. Інші більше нікого до нього не допускали. В такий спосіб ферму вдавалося зберегти за її власником.

Республіканська партія та її лідер президент Г. Гувер виявились нездатними запропонувати ефективні заходи для боротьби з економічною кризою. Це зумовило падіння їхньої підтримки з боку американців під час президентських виборів 1932 року. Для поразки республіканців на виборах було достатньо того, що вони зробили, а точніше того, чого вони не спромоглися зробити. На період кампанії прийшлися найважчі місяці кризи. Найбільш слабким місцем в політиці республіканців була неспроможність сформувавши програму

подолання безробіття. Відмова від реальної допомоги безробітним відштовхувала маси від Гувера. В його передвиборчій програмі на посаду президента на новий термін, як і раніше, вирішення проблеми безробіття було покладено під відповідальність штатів і муніципалітетів. Про соціальне страхування в ній не йшлося зовсім. Щодо проблеми державного регулювання, до якого Гувер ставився, як уже було зазначено загалом негативно, дехто з представників впливових бізнесових кіл уже тоді дійшли висновку про його необхідність і доцільність. У вересні 1931 р. президент корпорації «Дженерал електрик» Джерард Своуп висунув ідею реорганізації американської індустрії. «План Своупа» передбачав відмову від антитрестівського законодавства, запровадження корпораціями на основі державних приписів регулювання цін, збуту і всього виробничого процесу. Цю ідею схвалила Торгівельна палата США. Але Гувер виступив проти такого нововведення; в результаті республіканці втратили підтримку багатьох бізнесменів, котрі раніше відносили себе до республіканського табору.

4. Перемога Ф. Рузвельта на президентських виборах 1932 р. і початок «Нового курсу»

Становище демократичної партії на виборах 1932 р. було вигіднішим і сприятливішим для перемоги. Перебуваючи в опозиції, демократи могли покласти всю відповідальність за руйнівну кризу на правлячу республіканську партію. Але для залучення на свій бік виборців цієї викривальної критики було замало. Демократи мусили розробити альтернативну республіканській політиці програму й запропонувати більше гнучкий політичний курс. Його й запропонував їхній кандидат В. Рузвельт.

Франклін Делано Рузвельт народився 30 січня 1882 року. До чотирнадцяти років займався з викладачами вдома, а від 1896 р. – в аристократичній приватній школі в Гротоні, поблизу Бостона. В 1900 – 1903 рр. навчався в Гарвардському університеті, де здобув диплом бакалавра. Після цього чотири роки навчався в юридичній школі Колумбійського університету. Опанував німецьку і французьку мови. Політичний дебют Ф. Рузвельта відбувся 1910 р., коли його обрали до Законодавчих зборів (легіслатури) штату Нью-Йорк. В уряді В. Вільсона молодий політик обійняв посаду заступника морського міністра, був членом американської делегації на Паризькій мирній конференції.

Серпень 1921 р. став трагічним для Рузвельта, його родини і прихильників. Під час літнього відпочинку на яхті він купався в холодній воді, захворів на поліомеліт і залишився на все життя інвалідом з паралізованими ногами. 1928 р. Рузвельта було обрано губернатором штату Нью-Йорк. Одним із перших ухвалених ним рішень після його повторного обрання на цю ж посаду було створення в штаті Тимчасової надзвичайної адміністрації допомоги безробітним у серпні 1931 року. Біографи Рузвельта особливо відзначають його виступ на національному радіо 7 квітня 1932 р.: «В цей важкий час, що його ми переживаємо, – казав губернатор, – потрібні плани, де покладено надію на забуту людину, котра перебуває внизу соціальної піраміди».

Це вже було заявкою на покращення становища не лише в штаті Нью-Йорк, а й в усій країні. Свого головного конкурента на президентських виборах у листопаді 1932 р. Г. Гувера Ф. Рузвельт переміг з великою перевагою. За нього голосувало 22,8 млн. осіб., в той час як за Гувера – 15,7 млн. І це було закономірним.

Якщо Гувер під час виборчої кампанії не висунув нової програми, то Рузвельт, навпаки, чітко вловив загальні вимоги змін, і в одній зі своїх промов сказав: «Я обіцяю

американському народові новий курс» («Нью діл»). Це стало популярним гаслом і назвою політики, сповненої реального змісту вже у так званий період «ста днів» реформ у березні – червні 1933 р., коли новий президент провів через Конгрес 70 законів. Президент правильно зрозумів свою місію – надзвичайне становище, в якому опинилась країна в період «великої депресії», вимагає надзвичайних заходів.

Над розробкою «нового курсу» працювала велика група професорів, котрих запросив Рузвельт за порадою його помічника С. Розенмана, переважно з Колумбійського університету. Журналісти охрестили її «мозковим трестом». Їх рекомендації було покладено в основу антикризової політики.

«Новий курс», якщо простежити його розвиток, охоплює період від 1933 до кінця 1938 року. Власне початком «нового курсу» можна вважати слова Рузвельта на його першій офіційній церемонії вступу на посаду президента США 4 березня 1933 р.: «Єдине, чого ми маємо боятися, то це самого страху». Після цього наступили «сто днів» неймовірної активності законодавчої та виконавчої влади, небаченої до цього в американській історії.

5. Фінансова політика Ф. Рузвельта.

Перебудова банківської системи

Рузвельт насамперед зайнявся проблемою банків, оскільки на початку березня банківська система країни припинила своє функціонування. Вже того дня, коли новий президент склав присягу, губернатор штату Нью-Йорк Г. Лімен заборонив діяльність банків штату. Річ у тім, що вкладники, налякані фінансовим крахом багатьох колег, гарячково закривали свої рахунки й забирали валюту. Лише за два останні тижні було знято 1,2 млрд. дол. Вважалось більше небезпечним зберігати гроші вдома. Банки мусли згортати свою діяльність. Припинила операції і фондова біржа Нью-Йорка. На момент

вступу Рузвельта на посаду в 47 штатах банки або було закрито, або вони працювали суто символічно. 6 березня, не чекаючи відкриття надзвичайної сесії Конгресу, яке він призначив на 9 березня, Рузвельт оголосив надзвичайний стан у країні й закриття усіх банків. 9 березня Конгрес, який щойно розпочав свої засідання, затвердив банківський закон. Він надавав президентові всі права ухвалювати відносно банків рішення, які той вважатиме необхідними. Рузвельт міг націоналізувати всю банківську систему, що йому й пропонували дехто з радикальних діячів. Президент, однак, не квапився використовувати всю свою владу для подолання фінансової кризи. І хоча багато хто очікував, що він піде на ризик націоналізації кредитних установ країни, цього не сталося. Рузвельт запропонував, і Конгрес ухвалив закон, який врегулював роботу приватних банків. Відкривати можна тільки «здорові» банки, а інші слід було реорганізувати.

Метод, що його застосував президент у перші «сто днів», був простим – діяти швидко, але не провокувати при цьому порушення балансу «національної згоди». Аби переконати фінансистів у своїх добрих намірах, Рузвельт скоротив на 400 млн. дол. загальну суму заробітної платні урядовим чиновникам, і лише за три місяці після цього було створено федеральну корпорацію з метою гарантії індивідуальних вкладів до 5 тис. дол. у приватних банках. Водночас було створено Федеральну адміністрацію надзвичайної допомоги (ФЕРФ). Мета її створення – розподіл федеральних коштів серед безробітних. Ці кошти видавали як дотації штатам, які мали їх розподіляти серед тих, хто цього потребував. На чолі адміністрації став один із помічників Рузвельта Г. Гопкінс.

За два з половиною роки своєї діяльності ФЕРА розподілила близько 3 млрд. дол., які в різний спосіб отримали 8 млн. американських сімей. До благодійної діяльності таких масштабів уряд США ніколи раніше не вдавався.

Для перебудови банківської системи активно використовували й гуверівську Реконструктивну фінансову корпорацію, чий капітал 1934 р. становив 4,45 млрд. дол. Вона фінансувала великі фінансові й банківські установи. І не витримавши конкуренції з цією корпорацією, збанкрутувала велика кількість дрібних і середніх банків (приблизно 5 тис.).

Спеціальним законом Гласса-Стігалла у червні 1933 р. було значно розширено функції федеральної резервної системи (ФРС), створеної ще 1913 р., зокрема функції контролю Ради керівників ФРС.

Сумний досвід 20-х років з операціями на фондових біржах спонукав уряд демократів створити 1934 р. Комісію з торгівлі акціями, яка мала регулювати діяльність фондових бірж, визначати суму необхідного резерву під час випуску акцій і визначати правила торгівлі ними. Комерційним банкам було заборонено використовувати вклади їхніх клієнтів для гри на біржі. Це поставило певний бар'єр для спекулятивних операцій.

В період кризи однією зі значних фінансових проблем була заборгованість майже 90% населення, зокрема майже всього фермерства. Постало питання про рефінансування заборгованості. В ньому були зацікавлені і боржники, і кредитори. Уряд Рузвельта взяв на себе рефінансування боргів, і цим заспокоїв обидві сторони. Крім того, він ухвалив рішення про відмову від золотого стандарту й вилучив золото з обігу. Згодом уряд 1934 р. здійснив девальвацію долара на 40%. Останнім актом було покращення позиції американських корпорацій на зовнішніх ринках, оскільки основні великі країни на цей час уже здійснили девальвацію своїх валют. Роль держави в банківській системі було значно посилено. В її руках було зосереджено весь золотий запас країни. Керівні органи федеральної резервної системи отримали додаткові контрольні повноваження, а представництво в них федеральної влади було розширено. Всі ці заходи було

спрямовано переважно на збільшення фінансових ресурсів держави і на посилення її функцій регулювання.

6. Регулювання промисловості і організація громадських робіт

Важлива роль у «Новому курсі» належала державному регулюванню промисловості. Як і у фінансовій сфері, тут явний пріоритет мав великий корпоративний капітал. Ключове місце в цьому напрямку соціально-економічної політики Ф. Рузвельта на першому етапі «Нового курсу» 1933 – 1934 рр. посів Національний закон про відбудову промисловості (НІРА), який ухвалив Конгрес 16 червня 1933 року. В основу цього закону було покладено план, що його запропонував Дж. Своупо; його схвалила потім Торгівельна палата США. Відповідно до нього, всім асоціаціям підприємців було запропоновано розробити так звані «кодекси чесної конкуренції», які після того, як їх затвердив президент, набували сили законів. У кодексах слід було визначити умови й обсяг виробництва, а також мінімальний рівень цін. На період дії НІРА всі ці асоціації було виключено зі сфери дії антитрестівського законодавства.

На основі закону про відбудову промисловості було складено, і їх санкціонував президент США, близько 750 кодексів, які охопили підприємства, де було зайнято 95% промислових робітників. Виконання закону значно зміцнило корпоративну структуру американської економіки. Під час розробки кодексів головна роль належала представникам великих корпорацій. Саме вони диктували умови виробництва і збуту всім промисловим підприємствам і фірмам. Тому неминучим результатом державного регулювання промисловості на основі НІРА стало примусове картелювання і зміцнення позицій великого бізнесу.

Важливою частиною закону про відбудову промисловості був розділ про організацію громадських робіт для безробітних.

На основі цього закону було створено Адміністрацію громадських робіт, яку очолив міністр внутрішніх справ Гарольд Ікес. На здійснення великих будівельних робіт згідно з проектами Адміністрації Конгрес надав 3,3 млрд. дол. Крім заходів, передбачуваних у НІРА, уряд демократів використовував інші канали для надання допомоги безробітним. Зокрема, навесні 1933 р. для безробітної молоді почали створювати мережу лісових таборів, а федеральна адміністрація з надання надзвичайної допомоги безробітним (ФЕРА), яку очолив Г. Ікес, розпочала надання фінансових дотацій штатам для допомоги безробітним; у листопаді 1933 р. було засновано Адміністрацію громадських робіт. Її основним завданням були пошуки тимчасової роботи для безробітних упродовж зимових місяців, коли кількість безробітних зростала у зв'язку із завершенням сезонних робіт.

У 1933 – 1934 рр. громадські роботи, організовані урядом, стали досить масовими. На них було задіяно в середньому 2,5 – 3 млн. осіб, а часом ця кількість сягала до 4,5 млн. осіб. На основі ухваленого у вересні 1933 р. Закону про надзвичайні роботи з охорони природних ресурсів створювались Громадський корпус охорони природних ресурсів і Адміністрація громадських робіт.

Залучення молоді віком 17 – 23 років до благоустрою довкілля дозволило на першому етапі зайняти більше ніж 250 тис. осіб. Вони працювали 5 днів на тиждень (40 годин) і отримували 30 дол. на місяць (гроші в той час немалі), із них 25 дол. надсилали сім'ям, решта – «кишенькові витрати». Добровольці саджали ліси, створювали водойми, освоювали занедбані землі. Згодом їх назвали «лісовою армією» Рузвельта. Поступово на основі практики Громадського корпусу охорони природних ресурсів формувалась широка програма суспільних робіт.

На реалізацію загальнонаціональної природоохоронної програми було затрачено 2,9 млрд. дол. Роботу отримали

3 млн. осіб. Великого розмаху ці роботи набули в басейні р. Теннесі, який займає територію південних семи штатів США. Тут було заплановано будівництво 20 гребель і державних гідроелектростанцій. Це дало можливість зупинити ерозію ґрунтів і зробити річку суднохідною, відновити посіви бавовнику, посадити ліси. Такої програми перетворень великого краю – території семи штатів – історія США не знала.

7. Аграрна політика «Нового курсу» Ф. Рузвельта

Аграрна політика «Нового курсу» Ф. Рузвельта в процесі свого розвитку пройшла кілька етапів, основними віхами яких стали закони 1933, 1936 і 1938 років. Ще у березні 1933 р. міністр сільського господарства США Г. Уоллес провів з лідерами крупного фермерства конференцію, на якій були обговорені основні положення закону про допомогу сільському господарству. 12 травня 1933 р. президент Ф. Рузвельт підписав перший із законів. Його основний розділ, відомий як закон про регулювання сільського господарства (Agricultural Adjustment Act) передбачав, зокрема, встановлювати і підтримувати таке співвідношення між виробництвом і споживанням сільськогосподарських продуктів і такі умови продажу, котрі піднімуть купівельну спроможність сільськогосподарських продуктів по відношенню до предметів, необхідних фермеру до купівельної спроможності цих продуктів в базисний період. За базисний період відносно всіх сільськогосподарських продуктів, за винятком тютюну, приймався довоєнний період з серпня 1909 р. по липень 1914 року. Таким чином, головною метою закону було підняття рівня цін на продукцію фермерських господарств.

Закон надавав міністру сільського господарства ряд важливих повноважень (прерогатив). Зокрема він отримував право вирішувати питання про виділення спеціальних

преміальних платежів тим фермерам, які погоджувалися скорочувати обсяги виробництва. З метою створення фонду для таких виплат вказаний закон вводив податок на первинну переробку сільськогосподарської продукції. Для підвищення цін на сільськогосподарську продукцію фермерам пропонувалося укладати з урядом контракти про скорочення посівних площ, зменшення поголів'я худоби, просто знищення іншої продукції, і за це вони могли отримати відповідну премію, котра певною мірою була їм компенсацією завданих таким скороченням збитків. Цей процес відбувався під керівництвом Адміністрації по регулюванню сільського господарства, діяльність якої почалася влітку 1933 р. За короткий термін було переорано 10,5 млн. акрів бавовнику, знищено близько 6,5 млн. голів свиней, а також чимало іншої продукції. Міністр сільського господарства також мав право укладати ринкові чи збутові угоди із зайнятими в переробці сільськогосподарської продукції підприємцями і фермерськими об'єднаннями з метою встановлення більш вигідних для фермерів цін.

Окрім того закон передбачав створення механізму рефінансування фермерської заборгованості банкам. Він скорочував процент по іпотечній заборгованості і подовжував термін сплати боргів. Боржникам надавався дешевий кредит. Федеральні земельні банки протягом чотирьох років з 1933 по 1937 р. видали фермерам позики загальною сумою в 2,2 млрд. дол. Близько 90% цієї суми фермерство використало не на виробничі потреби, а на виплату боргів. Це, звичайно, було вигідним і страховим компаніям, котрі тримали фермерські іпотеки. Однак воно сприяло і покращенню становища фермерів, оскільки гальмувало процес розорення багатьох із них (всього федеральні позики отримали 540 тис. фермерів).

Вказані заходи послабили тиск кризи на американське сільське господарство. Але державними дотаціями могли

скористатися більш ефективно власники великих і середніх ферм, котрі мали більше можливостей для перебудови своїх господарств і господарчого маневрування. Значна їх частина, яка вийшла із кризи за допомогою урядових субсидій, вважала що уряд виконав свою місію і тому продовження державного втручання в сільське господарство є небажаним. Проти закону від 12 травня 1933 р. зростала опозиція і в Конгресі 6 квітня 1936 р. Верховний суд США визнав діяльність ААА незаконною.

Другий етап аграрної політики Ф. Рузвельта почався в березні 1936 р., після того, як набули чинності закони про збереження родючості ґрунтів й розподілу землі та про квоти для внутрішнього ринку. Як і в попередній період, головною метою адміністрації залишалось підвищення цін на сільськогосподарську продукцію. Однак методи її досягнення зазнали певних змін. Були вжиті деякі нові заходи. Закон про збереження родючості ґрунтів надав право Міністерству землеробства видавати грошові премії тим фермерам, які переводили частину своєї землі під трави чи під різні інші, зберігаючи ґрунти рослини та вживали заходи для покращення якості ґрунтів. Враховуючи досвід попереднього періоду, коли частина фермерів зловживала урядовими субсидіями, премії відтепер диференціювалися в залежності від родючості вилученої із обробки землі, а не тільки від її площі, як це передбачав закон 1933 року. Іншим порівняно з першим етапом стало і джерело фінансування фермерів. Преміальний фонд в сумі 500 млн. дол. формувався не за рахунок спеціальних податків на первинну обробку сільськогосподарської продукції, а виділявся із загального бюджету.

Ще однією відміною рисою аграрної політики Ф. Рузвельта на другому етапі стало посилення в ній демократичних складових. Це позначилося в ряді заходів, покликаних покращити становище дрібного фермерства.

Однак головний курс, спрямований на підтримку великих господарств, як більш ефективних і перспективних, а також на активізацію ролі держави в аграрних відносинах і взагалі в розвитку сільського господарства не тільки зберігався, а і посилювався.

Третій, завершальний, етап аграрної політики Ф. Рузвельта почався з прийняття 16 лютого 1938 р. нового закону про регулювання сільського господарства. В ньому також основною метою ставилось покращення родючості земельних угідь і ефективного їх використання. Разом з цим, закон 1938 р. був спрямований насамперед на посилення ролі державного регулювання за надходженням на ринок основних сільськогосподарських продуктів, щоб не допустити його затоварення. Він вводив положення, за якими регулювання цін на ринку мусило досягатися, відмінно від законів 1933 р., не шляхом простого знищення надлишків продукції, а за допомогою удосконалення технологій її переробки і тривалого зберігання, а також з виплатою фермерам авансів в рахунок ще на проданих товарів.

В ході «Нового курсу» адміністрація Ф.Рузвельта широко застосовувала методи (не завжди популярні, але необхідні), спрямовані на підвищення цін на сільськогосподарські продукти, надання фінансової допомоги фермерам, на яку виділялась більша частка кредитів, субсидій та інших форм фінансування. Значна увага приділялася підвищенню ефективності сільськогосподарського виробництва, державному контролю над ринком продукції. Окрім того уряд ініціював надання коштів на науково-дослідницьку роботу, удосконалення інфраструктури і технічної бази сільського господарства.

В ході аграрних заходів «Нового курсу» були досягнуті певні позитивні результати в подоланні кризи сільського господарства. Державна підтримка цін і послаблення податкового тиску на фермерство загальмувала процес його

розорення. Іпотечна заборгованість зменшилася на 2 млрд. дол. Преміальні виплати фермерам дали можливість збільшити їх доходи в 1933–1939 рр. вдвічі. В 1939 р. купівельна спроможність фермерських продуктів була на 25% вищою, ніж у 1932 р., а паритет цін між промисловими і сільськогосподарськими товарами складав у 1937 р. 92%, що хоча і відставало від рівня 1909–1914 років, але свідчило про суттєві успіхи у виході із кризи.

7. Зростання опозиції «Новому курсу» в американському суспільстві

Сто днів перебування Рузвельта у Білому домі припало на 16 червня 1933 року. Практично до цього часу сформувались основні напрямки «Нового курсу». До Конгресу було внесено низку законів, спрямованих на регулювання процесу виведення країни з «Великої депресії».

Виступаючи цього дня на радіо, Рузвельт доводив, чому уряд узяв на себе роль лідера в подоланні депресії. Попередній досвід, зазначив президент, показав, що розрізнені зусилля ні на федеральному рівні, ні на рівні місцевої влади успіху не мали. Тому уряд може і мусить серйозно впливати на економічні сили. Головне – не допустити повторення, коли «людей опанувала гонитва за незаробленим багатством, а їхні лідери в усіх сферах діяльності не бажали знати нічого, крім власних корисних інтересів і легкої наживи».

Більшість американців підтримали закони «Нового курсу». За умов надзвичайної ситуації, яку створило розгортання кризи, всі соціальні верстви американського суспільства пов'язували з політикою «Нового курсу» сподівання на вихід із економічного бідкування. До того ж, навесні та влітку 1933 р. економічне становище в країні дещо поліпшилось і це зміцнило надії американців та створило навколо імені Ф. Рузвельта ореол «рятівника від кризи». На певний час у країні справді утворилася ситуація національної єдності. Однак уже

1934 р. зростає опозиція «Новому курсу» і ліворуч, і праворуч. Перші були невдоволені «Новим курсом» тому, що вважали його недостатньо радикальним і вимагали рішучіших заходів. Другі – навпаки, вважали його занадто радикальним, і вони наполягали на кардинальній зміні його характеру і навіть на відмові від найрадикальніших, як вони вважали, законів, щодо проблем виходу країни з кризи, що їх ухвалив Конгрес.

Практична діяльність уряду Рузвельта зі здійснення програми реформ, на які маси американців покладали райдужні надії, дуже швидко показала багатьом, що «Новий курс» зовсім не дає всього того, на що вони сподівалися. До того ж, короткотермінове покращення американської економіки змінилось новим її зниженням. Приміром, якщо 1933 р. індекс загального обсягу промислової продукції становив у США 64% то 1935 р. він зріс лише до 69% докризового 1929 р.; масове безробіття в країні тривало. У кризовому стані перебувало й сільське господарство. Тому настрої народу після перших місяців «Нового курсу» змінювали розчарування і невдоволення. Це виявилось у зростанні страйкового руху 1933 – 1934 рр.; кількість учасників страйків значно перевищила рівень перших років кризи. Однією з проблем, яка викликала невдоволення робітників, була неефективність трудового законодавства уряду Рузвельта, зокрема, систематичні порушення підприємцями ст. 7а НІРА і поширення компанійських профспілок. Страйкарі вимагали збільшення урядових асигнувань на допомогу безробітним і запровадження федеральної системи соціального страхування.

Також активізувався американський профспілковий рух. Після ухвалення закону НІРА робітники почали масово вступати до профспілок. Зростав рух за перебудову профспілок за виробничим принципом, проти цехового принципу Американської Федерації Праці (АФП). 1934 – 1935 рр. у США розгорнулась нова хвиля масових демократичних рухів, так званих «рухів панацей», учасники яких висували різні й,

зазвичай утопічні проекти радикальних реформ, рухів за незалежні політичні дії, і створення третьої партії тощо.

У 1934 – 1935 рр. виникла права опозиція. Однією з причин цього було те, що значній частині представників великого капіталу здавалося, що криза вже минула. Економічна ситуація в країні стала сприятливою і економічні положення «Нового курсу», особливо статті НІРА про регулювання умов праці, обмежували свободу підприємництва. Будь-які заходи ліберального соціального законодавства вони вважали зовсім неприйнятими. Тому вже 1934 р. частина великого корпоративного капіталу перейшла в опозицію до «Нового курсу». У серпні 1934 р. ця опозиція створила Американську лігу свободи (АЛС), до керівництва якої ввійшли діячі консервативних кіл республіканської та демократичної партій, представники великих бізнесових груп, зокрема Дюпонів, Дженерал Моторс та інших. АЛС вимагала цілковитої відмови від державного регулювання економіки й від будь-яких ліберальних реформ. Великі фінансові ресурси Ліги дали їй змогу розпочати систематичну пропагандистську кампанію проти «Нового курсу». Сама собою Ліга не могла стати значною політичною силою, але потенційна її небезпека для політики «Нового курсу» полягала в тому, що в неприйнятті рузвельтівської програми з нею сходились ультра-радикальні сили, які за умов погіршення життєвого рівня трудящих намагались використати невдоволення соціальних низів суспільства не лише для боротьби проти «Нового курсу», а й проти самого ладу політичної демократії. В США виникли масові рухи правопопулістського типу, схожі за своїми програмними установками й методами боротьби на європейський фашизм. Один із таких рухів очолював сенатор із штату Луїзіана Хью Лонг, інший під назвою «Національний союз боротьби за соціальну справедливість» – священик із Детройта Чарльз Кофлін. Кофлін та його прихильники намагались спрямувати невдоволення американців на

боротьбу проти «Новому курсу», за встановлення в країні політичних порядків на взірець корпоративного ладу фашистської Італії. В середині 30-х рр. загрозу «Новому курсові» становили і дії Верховного суду США, який і далі спирався у своїй діяльності на консервативні ідейно-правові індивідуалістичні доктрини, що заперечували правомірність втручання держави і президентської адміністрації в сферу приватного підприємництва. Після посилення правої опозиції до «Нового курсу» консервативна більшість Верховного суду також почала переходити в наступ на політику «Нового курсу». 27 травня 1935 р. Верховний суд ухвалив рішення про неконституційність НІРА, 6 квітня 1936 р. неконституційним оголосили закон про регулювання сільського господарства. За короткий термін було визнано неконституційними ще 9 законів, що їх ухвалив 1933 – 1934 рр. американський Конгрес.

Ці рішення Верховного суду стали серйозною перепорою для здійснення політики «Нового курсу», оскільки підривали його конституційну основу. Тим часом, серед учасників масових рухів соціального протесту дедалі більше поширювались настрої не лише на користь подовження, а й за суттєву радикалізацію «Нового курсу». Рузвельтівська адміністрація, звісно, не могла не враховувати цього.

9. «Ліві» тенденції в ліберальному законодавстві Ф.Рузвельта та загострення відносин з консервативними силами

1935 р. в політиці «Нового курсу» відбулися значні зрушення ліворуч. Почався новий етап його здійснення, головною особливістю якого стало те, що Рузвельт відмовився від балансування між різними політичними силами й вирішив більше, ніж до цього, враховувати інтереси робітників міста і фермерів. Навесні та влітку 1935 р., впродовж часу, який

назвали періодом «других ста днів» рузвельтівського «Нового курсу», було ухвалено низку нових вкрай важливих законів. У політиці федерального уряду на перше місце вийшли соціальні реформи.

Найзначнішим поворотним моментом у робітничому законодавстві Ф. Рузвельта в контексті політики «Нового курсу» став Національний акт про трудові відносини, який увійшов в історію як Закон Вагнера – за іменем його ініціатора, сенатора-демократа від штату Нью-Йорк Роберта Вагнера, який набув чинності 5 липня 1935 року. Це був найрадикальніший закон «Нового курсу», в якому положення про права робітників набули принципово іншого трактування, порівняно з тим, як їх тлумачили в NIRA. Закон Вагнера проголошував права робітників на організацію профспілки, їхню діяльність було поставлено під офіційний захист держави. Він не лише проголошував законність профспілкової діяльності, а й легалізував принцип «закритого цеху» як вищої форми профспілкових гарантій. Згідно його кампанія, фірма могла приймати на роботу лише членів певної профспілки чи була зобов'язана надавати їм перевагу під час прийому на роботу. Закон не лише декларував права робітників на організацію і на укладення колективного договору, а й гарантував їм право на вступ до обраної ними профспілки й на укладення колективного договору з нею. Підприємцям було заборонено створювати компанійські профспілки й перешкоджати виникненню робітничих профспілок, відмовлятися вести переговори про колективний договір. Якщо робітники підприємства проголосували за створену по-новому профспілку, підприємець, компанія, фірма були зобов'язані визнати її офіційним представництвом робітників і укласти з нею колективний договір. Було також закріплено право робітників на страйк і пікетування.

Важливим нововведенням закону Вагнера було посутнє обмеження підприємницьких прерогатив. Їх було зафіксовано

у восьмій статті закону, де вказано п'ять видів «несправедливої трудової практики», яка підлягала забороні: підприємцеві, компанії, фірмі не дозволялось: 1) обмежувати права робітників, записані в попередній статті; 2) жодним чином, зокрема й за допомогою грошей, брати участь у створенні робітничих організацій і домінувати в них; 3) вживати дискримінаційних заходів проти членів профспілки; 4) звільняти чи тиснути на робітника за те, що він подав скаргу чи дав свідчення відповідно до статуту; 5) відмовлятись від ведення колективних переговорів з належним чином обраними представниками робітників.

Для запобігання забороненій підприємцям «нечесній трудовій практиці» і для контролю за здійсненням закону Вагнера було створено Національне управління з трудових відносин (НУТВ). Воно отримало право видавати розпорядження, що їх роботодавці мали виконувати. Для оскарження їх вони могли лише звертатися до окружних апеляційних судів з проханням переглянути рішення НУТВ. Однак право судового перегляду обмежував сам текст закону. Слабким місцем НУТВ було те, що воно не мало права покарання порушника закону, якщо той погоджувався припинити «нечесну трудову практику». Крім того, закон Вагнера не поширювався на мільйони робітників, котрих було вилучено зі сфери його дії. Але цей закон, безперечно, мав і великі плюси для профспілкового руху, оскільки він суттєво зупиняв підприємницьке свавілля і став запобіжником від створення компанійських профспілок. Обрані представники робітників цеху, заводу чи більшого підрозділу мали право виступати від імені всіх робітників цього об'єднання. Закон завдавав удару по штрейкбрехерству.

Таким чином, Закон Вагнера став вершиною ліберального трудового законодавства США періоду 30-х рр. ХХ ст. Він чітко проголошував основні права робітників у сфері трудових

відносин і законодавчо забезпечував гарантії для реального здійснення цих прав.

Іншим важливим актом у сфері соціальної політики «Нового курсу» було ухвалення першого в історії США федерального закону про соціальне страхування. Цей закон, що його президент Ф. Рузвельт підписав 14 серпня 1935 р., запроваджував страхування двох типів – систему пенсій за віком і допомогу за безробіттям.

Умови й норми пенсійного забезпечення було встановлено єдині для всієї країни. Право на отримання пенсій за віком мали робітники й службовці. Пенсійний вік наставав у 65 років, за наявності достатнього трудового стажу. Пенсійне забезпечення було цілком федералізованою програмою. Пенсійні виплати не могли перевищувати 85 дол. на місяць. Страховий фонд створювали за рахунок паритетного оподаткування підприємців і осіб найманої праці. Робітники й службовці вносили податок у розмірі 1% на перші три тисячі щорічної заробітної платні кожного робітника. Таку ж суму із загального фонду заробітної платні вносили підприємці. Страхування за безробіттям мало федерально-штатну основу. Конгрес установлював лише порядок створення страхового фонду. З усіх підприємств, які наймали 8 і більше робітників, стягували податок розміром 1% від тих же перших трьох тисяч дол. від щорічної заробітної платні кожного робітника, зайнятого на цьому підприємстві.

Коло тих, хто отримував допомоги, розміри допомоги і терміни виплати визначало законодавство штатів. Якщо якийсь штат не ухвалював власного закону про страхування безробітних, підприємці цього штату все одно сплачували податок, і гроші, отже, йшли цілком за межі штату.

Суттєвим недоліком закону про соціальне страхування було те, що він поширювався лише на робітників відносно великих промислових підприємств і не стосувався робітників і

службовців, зайнятих у торгівлі, сфері обслуговування і в сільському господарстві.

Закон про соціальне страхування разом із законом Вагнера став важливим етапом в історії соціального законодавства США.

На другому етапі «Нового курсу» сталися докорінні зміни в характері соціальної політики уряду Рузвельта. На перше місце в ній було висунено проблему здійснення реформ на користь широких верств населення США. Ліберальні реформи другого етапу «Нового курсу» були значним кроком уперед на шляху соціального прогресу. Вперше в історії США Рузвельт започаткував створення розгалуженої державної системи соціального захисту населення.

Але значні зрушення ліворуч у політиці «Нового курсу» викликали невдоволення консервативних кіл великого капіталу. Воно переросло у відкритий спротив, коли влітку 1935 р. уряд Рузвельта провів через Конгрес два важливі закони, які істотно зачіпали матеріальні інтереси корпоративних фірм і великих власників. Першим таким заходом був акт про регулювання діяльності компаній у сфері суспільного користування. За умовами нового закону, фірми, які забезпечували потреби країни в газові й електроенергії, було поставлено під жорсткий державний контроль. Було цілком заборонено багатопверхові піраміди держательських компаній, які набули поширення в 20-ті рр. Водночас, було ухвалено новий податковий закон, який запровадив додаткове оподаткування для осіб з річними доходами понад 50 тис. дол. Особливо високі норми податків було встановлено для осіб з дуже високими прибутками, які перевищували 1 млн. дол. Зокрема, особи з річними прибутками понад 5 млн. дол. мали сплачувати податок, який становив 75% їхнього доходу. Було запроваджено також податки на надприбутки корпорацій.

Вказані законодавчі акти викликали несамовиту реакцію консервативних груп великого бізнесу. Вони звинуватили

Рузвельта в злісному порушенні американських традицій, в замахові на священні права приватної власності. Такі обвинувачення не мали реального підґрунтя. Президент і його команда не займали ворожої позиції щодо бізнесу. Навпаки, Рузвельт не раз казав про свою підтримку бізнесу. Але порівняно з 1933 р. позиція президента щодо корпоративного бізнесу посутньо змінилась. Після серії ліберальних реформ і особливо напередодні президентських виборів 1936 р. Рузвельт вважав за необхідне перейти від безпосередньої співпраці з великим корпоративним бізнесом, що було потрібним у кризовій ситуації 1933 р., до критики надмірних прибутків найбільших корпорацій в економіці та їхніх політичних амбіцій у житті країни (тобто так званих «олігархічних кіл»).

Не даремно у виступах президента в ці дні чітко зазвучала антимонополістична риторика. Ще більше це було характерним для періоду виборчої кампанії Рузвельта, коли він переконував виборців у тому, що прихильників «Нового курсу» на розширення прав народу й малочисельну групу великих промислових і фінансових ділків, цих «зажерливих багатіїв», «економічних роялістів», як називав він їх, розділяють непримиренні суперечності.

Значні зрушення ліворуч у політиці «Нового курсу» стали головною причиною блискучої перемоги Рузвельта на президентських виборах 1936 року. За нього проголосувало 27,8 млн. виборців, тоді як за його основного суперника, кандидата республіканської партії А. Лендона, лише 16,7 млн. осіб.

В ці роки економічна кон'юнктура в країні значно покращилась. Індекс промислового виробництва 1936 р. досяг 95%, а 1937 – 103% і вперше перевищив докризовий рівень 1929 року. За умов промислового піднесення підприємці в країні знову почали відчувати впевненість у власних силах, яку вони втратили в період «великої депресії». Це призвело до

того, ще дедалі значніші кола великого бізнесу вважали шкідливим будь-яке втручання держави в економіку і вимагали скорочення урядових витрат на громадські роботи та інші соціальні потреби. Про істотне обмеження ліберального соціального реформаторства заговорили і в помірковано-консервативних колах правлячої демократичної партії. Все це спонукало президента де в чому піти назустріч вимогам бізнесу. В бюджетному посланні Конгресові в січні 1937 р. він підкреслив необхідність досягнення збалансованого бюджету і певного скорочення федеральних витрат на громадські роботи. З іншого боку Рузвельт не відмовлявся від дальшого курсу на ліберальні реформи. Тому 1937 р. адміністрація президента оголосила про намір провести через Конгрес законопроекти про відновлення стандартів мінімальної зарплатні й максимальної тривалості робочого тижня, про надання асигнувань на будівництво дешевого житла і розширення масштабів гідроенергетичного будівництва й регіонального планування за типом Адміністрації долини ріки Теннессі. Консервативна опозиція і демократична партія в Конгресі виступили проти цієї ліберальної програми.

10.Зміна пріоритетів в здійсненні реформ (1937 – 1938 рр.)

На початку 1937 р. почали змінюватися пріоритети в практичних діях рузвельтівської адміністрації щодо здійснення програми реформ. Почався третій етап «Нового курсу», коли уряд зіткнувся з серйозним спротивом подовженню лінії на активне реформаторство, спрямував свої зусилля на закріплення вже досягненого. На це було спрямовано план реформ Верховного суду і проект адміністративної реформи, що їх висунув президент.

План реформи Верховного суду Рузвельт запропонував 5 лютого 1937 року. Він передбачав надання президентові

права призначати зі згоди сенату додаткових суддів, якщо якийсь член Верховного суду по досягненню 70-літнього віку не захоче піти у відставку. Загальна чисельність цієї вищої судової інстанції не мала перевищувати 15 осіб. За словами президента, метою запропонованої реформи було «забезпечити невинний приплив свіжої крові до судової системи» і «залучити до розв'язання соціально-економічних проблем людей молодшого покоління, добре знайомих з умовами життя і праці пересічних американців».

Одночасно з планом реформування Верховного суду Рузвельт виступив з проектом адміністративної реформи. Вона передбачала розширення персоналу адміністрації президента, зокрема створення Виконавчого управління глави Білого дому, і надання йому права змінювати структуру й характер функціонування органів виконавчої влади. Задля цього було передбачено об'єднання більшості федеральних агентств, створених у роки «Нового курсу», двох нових міністерств – Міністерства громадських робіт і Міністерства соціальних послуг.

Впродовж першої половини 1937 р. питання реформи Верховного суду перебувало в центрі політичної боротьби противників і прихильників реформи. Його було вирішено в результаті зміни позиції самого Верховного суду. 12 квітня 1937 р. більшістю голосів він ухвалив рішення про конституційність закону Вагнера (проти нього виступила раніше більшість членів Верховного суду). Згодом було ухвалено постанови, які санкціонували конституційні закони про соціальне страхування, і низку положень про регулювання умов праці, ухвалених у різних штатах. Це переорієнтування Верховного суду послабило позиції прихильників президента і їхню кампанію проти Верховного суду, і сприяло тому, що проект реформ судової системи, що його запропонував Рузвельт, зазнав поразки. Але переорієнтування Верховного суду й відставка деяких суддів дала можливість Рузвельтові

поповнити Верховний суд лібералами і фактично домогтися тих цілей, які він ставив у лютому 1937 року. Найважливіші заходи соціального законодавства, вжиті 1936 – 1937 рр., тепер законодавчо було закріплено. Однак загалом, провал реформи Верховного суду був усе ж таки серйозною поразкою президента.

Непримиренну позицію зайняли консервативні сили і до проекту адміністративної реформи, особливо до пропозицій про створення нових міністерств. Ні на регулярній сесії Конгресу в першій половині 1937 р., ні на його спеціальній сесії, яку скликав Рузвельт у листопаді того ж року, проект адміністративної реформи не було ухвалено. Така ж доля спіткала і більшість нових урядових планів соціального законодавства. Впродовж 1937 р. прихильникам президента вдалося провести через Конгрес лише законопроект про будівництво дешевого житла, але й тут запропоновану урядом суму федеральних асигнувань на ці цілі було значно скорочено. Всю решту проектів соціального законодавства 1937 р. Конгрес не схвалив.

Економічна криза 1937 – 1938 рр. в США після дворічного піднесення промислового виробництва знову загострила дискусію між прихильниками й супротивниками «Нового курсу». Тиск з боку впливових кіл корпоративного капіталу змусив адміністрацію Рузвельта знову внести суттєві корективи до обраного урядом політичного курсу на початку 1937 року. Наприкінці грудня 1937 р. було відновлено активну антимонополістичну кампанію. Міністр внутрішніх справ Гарольд Ікес в одному зі своїх виступів підкреслив, що «невідворотний конфлікт» між демократією і плутократією «треба довести до переможного завершення». Антимонополістичну кампанію діячів адміністрації підтримав і сам президент. Водночас у його позиції вже відчувалось знову, як і 1933 р., прагнення до конструктивних переговорів з представниками великого бізнесу. Однак в усіх своїх промовах

початку 1938 р. Рузвельт весь час підкреслював, що країна потребує подовження і активізації політики «Нового курсу», що державне регулювання економіки і соціальних відносин стало необхідністю. У першій половині 1938 р., в період найбільшого поглиблення економічного спаду, урядові Рузвельта вдалося домогтися перелому в позиціях більшості членів Конгресу і здійснити низку нових соціальних реформ, які стали головним досягненням його політики в цей період.

Першими важливим актом законодавства цього періоду став уже згаданий новий сільськогосподарський закон 16 лютого 1938 року.

Другим напрямком соціальної політики уряду Рузвельта 1938 р. було відновлення широкомасштабних громадських робіт для безробітних. Було надано нові великі асигнування на проведення громадських робіт на різних об'єктах розміром 5 млрд. дол. Це дало можливість на кінець 1938 р. знову збільшити кількість робітників, зайнятих на цих об'єктах, до 3,5 млн. чоловік.

За умов, коли нові економічні негаразди знову впали на американців і в країні зросли антимонополістичні настрої, рузвельтівська адміністрація вважала за необхідне прореагувати на них. У квітні 1938 р. Рузвельт запропонував провести «ретельне розслідування концентрації економічної міці в американській промисловості». Це завдання було покладено на «Тимчасовий національний комітет», створений за рішенням Конгресу. Діяльність Комітету розгорталася дуже повільно. Але його публічні засідання пролили світло на монополістичну практику і завдали морально-політичних збитків монополіям.

Після тривалої боротьби урядові Рузвельта вдалося досягти успіху у сфері трудового законодавства. 25 червня 1938 р. президент підписав закон про справедливі умови праці. Він заборонив застосування праці дітей до 14 років і встановлював єдині федеральні стандарти мінімуму заробітної

платні й максимальної тривалості робочого тижня. Мінімум загробної платні було встановлено 25 центів за годину, а впродовж наступних восьми років його було передбачено довести до 40 центів. Максимальну тривалість робочого тижня було обмежено 44 годинами, а за три роки вона мала складати 40 годин. Отже, соціальний аспект лишався важливою частиною «Нового курсу» і в цей період.

Однак співвідношення сил у партійно-політичній боротьбі змінювалось не на користь прихильників Рузвельта. 1937 р. сформувався консервативний блок республіканців і південних демократів, який дедалі рішучіше виступив проти ліберальних соціальних реформ, хоча більшість його діячів уже не заперечувала проти розширення функцій держави. Особливо непримиренно консервативні сили виступили проти адміністративної реформи. 1938 р. палата представників відкинула новий варіант реформи, що стало серйозною поразкою президента.

Зростання впливу консервативного блоку в Конгресі стало перепорою для подовження соціального законодавства. Але для Рузвельта неможливою була і відмова від уже здійснених реформ.

Все це і визначило курс урядової політики, що його накреслив Рузвельт на 1939 рік. У посланні Конгресові про становище країни вперше за всі роки «Нового курсу» президент не висунув жодної програми соціального законодавства. Однак, водночас, він зробив акцент на необхідності закріплення уже здійснених соціальних перетворень. Для цього, стверджував Рузвельт, слід створити ефективний урядовий механізм, спроможний здійснювати програми перспективного соціально-економічного планування. 1939 р. Рузвельт фактично відмовився від дальших реформ. Аж до вступу США в Другу світову війну його адміністрація прагнула закріпити вже здійсненні реформи «Нового курсу».

«Новий курс» став своєрідним переломним моментом історії США ХХ століття. Перетворення, які розпочав президент Ф. Рузвельт, фактично було спрямовано на вихід із кризи й відбудову економіки. Але, по суті, цієї мети не було досягнуто. Економіка країни перебувала в стані застою впродовж усіх 30-х років. Значнішими були соціальні реформи. Вперше в історії США держава взяла на себе роль гаранта соціальної захищеності американців. Було зроблено рішучий крок до створення того, що після війни стали називати «державою добробуту». Функції держави значно розширилися. Однак у США зростання державного втручання не призвело до ліквідації демократії: регулярно відбувались вибори, було збережено багатопартійність, було гарантовано права громадян, закріплені в конституції. Більше того, «Новий курс» означав дальший розвиток ліберальної демократії; його підсумком було розширення прав громадян. Усі американці отримали право на соціальний захист, робітники – право на колективний захист, страйк, фермери – право на допомогу держави. Таким чином, спільна для всіх країн Заходу тенденція до зростання державного втручання набула в США іншу, ніж у Німеччині, форму – форму ліберального реформізму.

Контрольні запитання до семінарського заняття № 6

1. Якої суми сягнули американські зарубіжні інвестиції (разом з військовими боргами європейських держав Сполученим Штатам)?
2. В результаті Першої світової війни європейські цінні папери перейшли до рук американців. Це зменшило капіталовкладення європейських держав у США до... ?

3. Скільки відсотків промислової продукції США на початку ХХ ст. було спрямовано на внутрішній ринок?
4. За 1914–1919 рр. чисті прибутки американських корпорацій від поставок у Європу склали ...?
5. Витрати США на Першу світову війну становили...?
6. Від 1871 по 1913 рр. населення США зросло з 39,8 млн. до 96,5 млн. осіб. Велику частину його приросту становили іммігранти. Скільки це було відсотків?
7. Частка США у світовому запасі банківського золота 1922 р. становила 4,5 млрд. долл. Скільки це відсотків?
8. Хто був президентом США у 1912–1920 роках?
9. Представником якої партії був президент У. Гардінг?
10. Під час правління якого президента почався американський проспериті?
11. В які роки відбувалась американська стабілізація?
12. Що було головною причиною того, що економічне піднесення в США в період 20-х рр. почалось раніше, ніж в інших країнах?
13. Яка галузь американської економіки в період проспериті фактично перебувала в стані кризи?
14. Президентом США в 1928 – 1932 рр. був...?
15. Що означало повернення до «нормальних часів» ?
16. Що забороняла 18-та поправка до Конституції США, прийнята у 1918 році?
17. Яку форму продажу товарів населенню було впроваджено в США у 20-ті роки?
18. Що стало головним результатом «проспериті»?
19. Що було головним недоліком «проспериті»?
20. Промислове виробництво всіх країн капіталістичного світу за даними на 1929 р. зросло...?
21. Остання третина ХІХ – початок ХХ ст. була періодом стрімкого економічного розвитку США. Які чинники зумовили його ?

22. Яку назву дістав період останньої третини ХІХ – початку ХХ ст. в американській історії?
23. Перше місце у світі за обсягом промислової продукції США посіли р.?
24. Найбільш вражаючих результатів США досягли наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. у розвитку...?
25. Які сучасні засоби транспорту досить широко використовували в США вже наприкінці ХІХ століття?
26. Які засоби зв'язку досить широко використовували в США вже наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття?
27. 1913 р. загальна протяжність залізничної колії в США була найбільшою у світі (38% від світової) і становила...
28. Яка форма монополії в США була найпоширенішою на початку ХХ століття ?
29. Яку суму становили на початку ХХ ст. зарубіжні інвестиції (капіталовкладення) США?
30. Яку суму становили до Першої світової війни капіталовкладення європейських держав у США ?

Семінарські заняття № 8 – 9
Тема: Друга світова війна (1939 – 1945 рр.)

Зміст семінарського заняття:

1. Напад гітлерівської Німеччини на Польщу. «Дивна війна».
2. Розширення німецької агресії в Північній і Західній Європі (1939–1940 рр.).
3. Утворення фашистського блоку в Європі. Воєнні дії на Балканському півострові.
4. Африканський театр воєнних дій (1940–1943 рр.)
5. Морські комунікації Атлантики і Арктики в роки Другої світової війни.
6. Воєнні дії у Південно-Східній Азії і на Тихому океані (1939–1944 рр.) .
7. Висадка союзників в Італії і крах італійського фашизму.
8. Відкриття другого фронту і воєнні дії в Західній Європі в 1944–1945 роках.
9. Капітуляція гітлерівської Німеччини.
10. Розгром імператорської Японії (1944–1945 рр.).

1. Напад гітлерівської Німеччини на Польщу.
« Дивна війна»

Приводом до вторгнення гітлерівських військ у Польщу став так званий Глейвіцький інцидент – напад на радіостанцію в невеликому німецькому містечку Глейвіц (нині це польське місто Глівіце) на польсько-німецькому кордоні 31 серпня 1939 року. Операцію розробили і здійснили німецькі спецслужби. Мета її полягала в тому, щоб забезпечити вагомий обґрунтування для військових дій проти Польщі. Її розпланували і здійснили співробітники керівника гітлерівської служби безпеки (СД) Р. Гейдріха. Одному з них, А. Науйоксу, було доручено сформувати групу з ув'язнених,

засуджених за кримінальні злочини. За участь в акції їм пообіцяли дострокове звільнення. Ця група кримінальних злочинців у секретних документах Служби безпеки отримала назву «консерви». Всі її учасники були вдягнені в польську військову форму й озброєні як польські військовослужбовці. Рано-вранці 31 серпня група здійснила збройне захоплення будинку радіостанції, яка не мала жодного стратегічного значення ні для Німеччини, ні для Польщі. Нападники знищили малочисельну охорону й декілька співробітників радіостанції. Після захоплення радіомовної студії в ефірі пролунало звернення до польського народу із закликом знищувати німецьких громадян у Польщі, яке тривало близько десяти хвилин. Завершилось воно пострілами перед мікрофоном.

Після завершення провокаційних закликів, есесівці А. Науйокса розстріляли своїх «колег» – 30 осіб кримінальних злочинців, плануючи видати їх за справжніх польських військовослужбовців.

1 вересня 1939 р. А. Гітлер у рейхстазі заявив, що Польща здійснила віроломний напад на німецьку територію і що від цього моменту Третій рейх перебуває в стані війни з Польщею, а німецьким військам віддано наказ покласти край «неспровокованій агресії». Ще до цього виступу, о 4 годині 45 хвилин 1 вересня німецька авіація завдала ударів по військових об'єктах, казармах польських військ, аеродромах, транспортних вузлах, мостах, економічних і адміністративних центрах Польщі, а перша з 53 німецьких дивізій перетнула німецько-польський кордон. Майже півтора мільйона солдат і офіцерів вермахта рушили на Польщу. Оператори кінохроніки геббельсівського Імперського міністерства народної освіти і пропаганди знімали на плівку, як солдати передових частин німецької армії з посмішками аж до вух завалювали прикордонні стовпи.

Проти Польщі гітлерівська Німеччина спрямувала 2500 танків і 2000 літаків. Німецькі літаки були не лише найсучаснішими на момент нападу, а й пройшли перевірку в боях під час громадянської війни в Іспанії у складі німецького «Легіону Кондор». Багато ветеранів легіону сиділи за штурвалами 897 бомбардувальників, 426 винищувачів, розвідувальних і транспортних літаків, які летіли вглиб Польщі.

Угрупування німецьких військ, які вторглись на територію Польщі, значно переважали сили поляків. Польське керівництво, яке сподівалося, що втручання Англії та Франції допоможе зупинити вторгнення і прагнуло нічим не спровокувати німців, до останнього моменту не наважувалося оголосити загальну мобілізацію. В результаті війська не змогли дати відсіч масованому вторгненню. Поляки спромоглись мобілізувати 1,3 млн. осіб, тобто чисельно не набагато поступалися агресорові, але вони не мали достатньої кількості танків та решти сучасного озброєння. Польські військово-повітряні сили (ВВС) мали 154 бомбардувальники і 159 винищувачів проти вже вказаних сил люфтваффе, задіяних у Польщі. Більшість літаків, особливо винищувачі, були застарілих моделей, а польські кавалерійські бригади тільки – но почали реформуватися в механізовані й танкові. Але польські війська відчайдушно чинили опір. Не раз їхня кавалерія ішла на танки ворога з шаблями наголо і масово гинула. Про страшні картини місива з людських і кінських тіл, про героїв-захисників Польщі, перемелених гусеницями німецьких танків, писав у своєму «Воєнному щоденнику» генерал-полковник Ф. Гальдер – тодішній начальник Генерального штабу вермахта.

Гітлерівські війська завдали удару по Польщі, в трьох напрямках. Територія південного сусіда Польщі – Словаччини, держави-сателіта Німеччини, стала трампліном для німецького нападу з півдня. Крім того словацький уряд

піддався обіцянкам Гітлера передати Словаччині частину польської території після остаточного розгрому Польщі і спрямував частину своїх військ у Польщу для підтримки німців. Інші німецькі війська ввійшли в Польщу через її північний кордон зі Східної Пруссії; третє угруповання рухалося з заходу через Данцигський коридор, передбачений у Версальському мирному договорі; він мав забезпечити доступ Польщі до Балтійського моря. Лінія оборони поляків була надто тонка для ефективного захисту кордонів. Тоді як німецькі бомбардувальники «Юнкере-87» з повітря атакували польські частини, розтягнені вздовж кордону, німецькі швидкісні танки й артилерія на повному ходу виломлювали оборону, відсікали одне від одного польські військові угруповання й розривали лінії комунікацій. Так утворювалися «котли», що їх потім мала ліквідувати піхота. На основі поєднання таких компонентів і способів ведення бойових дій – авіація, танки, піхота – німці намагалися вести наступ у вкрай швидкому темпі, завдавали супротивникові стрімких ударів, проривали його оборону й рухалися далеко вперед. Щоправда, на відміну від бронетанкових з'єднань, частина піхоти пересувалася пішки, а тому завжди існувала небезпека виникнення надто великого розриву між бронетанковою «головою» і піхотним «тулубом», але така воєнна стратегія і методика «бліцкрига» («блискавичної війни»), що її розробило Вище військово командування гітлерівської Німеччини, запрацювала в Польщі вперше, проти значно слабшої армії. До того ж, те, що німці розчленували Чехословаччину, подовжило польський кордон, і поставило його під загрозу. Необхідність захисту його нових ділянок зумовила значне розосередження польських військ. Упродовж кількох днів польські ВВС було розгромлено, а німецькі бомбардувальники, маючи цілковиту перевагу в повітрі, з моторошним ревом заходили в піке й безкарно бомбардували не лише польські воєнні об'єкти, а й наводили жах на мирне населення. Лише за

1 день – 16 вересня 1939 р. – 820 німецьких літаків скинули загалом 328 т. бомб на беззахисних поляків, котрі мали лише 100 зенітних установок на всю країну. Удари з повітря мали за мету деморалізувати населення і створити хаос у країні. Американський кореспондент Уільям Шірер, котрому вдалось отримати дозвіл супроводжувати німецькі війська, які атакували польський порт Гдиня на Балтійському морі, писав: «Німці застосовують усі види зброї, важку й легку артилерію, танки, авіацію. Поляки не мають нічого, крім кулеметів, гвинтівок і двох зенітних установок, що їх вони безуспішно намагаються використати як артилерію проти німецьких кулеметних гнізд і танків... Поляки опинилися в безнадійному становищі. І все-таки, вони далі відбивалися. Німецькі офіцери, котрі супроводжували нас, не переставали дивуватися їхній мужності».

Польська армія не мала сили протистояти натискові гітлерівських військ. Незважаючи на героїчний опір поляків (у битві під Бзурою, в обороні Варшави), німці стрімко просувалися вглиб польської території. Впродовж 8 – 10 днів польські війська було фактично цілковито дезорганізовано, а їхні командні структури втратили контроль над ситуацією. 14 вересня польський уряд залишив територію Польщі й переїхав до Румунії, де його міністрів 17 вересня інтернувала румунська влада. Однак бої тривали. Героїчно трималася Варшава. 1200 літаків скинули на польську столицю величезну кількість бомб. Через дим від згарищ взагалі неможливо було визначити, де військові, а де цивільні об'єкти, що спричинило величезні втрати серед мирного населення. 27 вересня через безнадійність ситуації польське командування, що лишалося ще в місті, домовилося з німцями про перемир'я. 120 тис. військових варшавського гарнізону здалися в полон. Залишки польської армії відступили до Угорщини й Румунії, а згодом, після тривалих пригод, перебравалися до Франції, де з них було створено Вільну польську армію. В Парижі також було

сформовано польський уряд в еміграції, який очолив генерал Владислав Сікорський. Останні польські частини на території країни припинили опір 6 жовтня 1939 року.

В німецько-польській війні Польща втратила приблизно 700 тис. убитими і 133 тис. пораненими. Німці захопили близько 700 тис. військовополонених. 150 тис. солдатам і офіцерам Війська Польського вдалося перебратися за кордон, переважно до Англії, де багато з них вступили до польських емігрантських формувань. Німці втратили 11 тис. убитими і 30 тис. пораненими, крім того, 3 – 4 тис. осіб вважали зниклими безвісти.

Після нападу Німеччини на Польщу Англія і Франція впродовж двох днів намагалися схилити Гітлера вивести війська з Польщі. Їхні пропозиції німецький вождь відхилив. Після цього обидві держави, які мали зобов'язання перед Польщею на підставі гарантій незалежності, що їх вони дали Польщі 31 березня 1939 р., а також на підставі франко-польської конвенції 19 травня 1939 р. і польсько-британського договору 25 серпня 1939 р., – 3 вересня 1939 р., оголосили війну Німеччині. Але в той час, коли на території Польщі точилися запеклі бої, на західних кордонах Німеччини, незважаючи на те, що союзники Польщі оголосили їй війну, стояла тиша й жодних бойових дій не було. Невдовзі німці стали називати таку війну «сидячою», а на Заході її називали «дивною війною».

Англійський генерал Фуллер писав згодом, що найсильніша армія в світі (французька), яка мала перед собою не більше 26 німецьких дивізій, все ще сиділа за укриттями зі сталі й бетону, тоді як її по-донкіхотськи мужнього союзника знищували. Німці передбачали такий розвиток подій. Ще 14 серпня Ф. Гальдер у своєму щоденнику записав, що французький наступ є малоймовірним. А 7 вересня, коли долю Польщі фактично вже було вирішено, Гальдер зазначив: «Перспектива на Заході ще незрозуміла. Деякі факти свідчать

про те, що західні держави не хочуть війни... Французький кабінет аж ніяк не налаштований на рішучість і героїзм. Із Англії вже лунають боязкі голоси розумних людей». Тим часом, зобов'язання Англії і Франції було визначено у названих документах. Причому, якщо англійські зобов'язання мали лише загальний характер, то французькі, за франко-польською конвенцією 19 травня 1939 р., чітко вказували, що французи поступово нарощуватимуть наступальні операції з обмеженими цілями на третій день після оголошення загальної мобілізації. Загальна мобілізацію було оголошено 1-го вересня. В конвенції було наголошено: «щойно проявиться головне німецьке зусилля проти Польщі, Франція розпочне наступальні дії проти Німеччини рештою своїх військ за п'ятнадцять днів після початку загальної французької мобілізації».

Однак, коли після 23 серпня 1939 р. німецький напад на Польщу став неминучим, начальник Генерального штабу французької армії генерал М. Гамелен казав, що йому вочевидь, не вдасться розпочати серйозний наступ раніше, ніж за два роки й додав, що Франція до цього часу отримає допомогу англійських військ і американську техніку. Слід зазначити, що генерал Гамелен від 3 вересня 1939 р. по 19 травня 1940 р. був головнокомандувачем союзними військами у Франції. У травні 1940 р. його заарештували як одного з винуватців поразки французької армії.

У перші тижні війни в Англії справді було мало військ для відправлення їх у Францію. Лише в перший тиждень жовтня, тобто вже після поразки Польщі, тут було розгорнено дві англійські дивізії, а перша втрата англійських військ – капрал, котрого застрелили під час патрулювання, – сталася лише 9 грудня 1939 року. «Такої безкровної війни, – коментував цей факт Фуллер, – світ ще не знав».

Німецькі генерали, зокрема В. Кейтель і А. Йодль, на Нюрнберзькому процесі були одностайними в тому, що

Західні союзники втратили блискучу можливість завдати поразки Німеччині, коли під час польської кампанії не наважились розпочати наступ на її західному кордоні.

Чому французька армія, незважаючи на свою перевагу в той час на Заході, не вдалась до наступу? Причин тут низка: пам'ять про величезні втрати в період Першої світової війни і прагнення не допустити їх тепер; орієнтація французької військової доктрини на позиційну, оборонну війну й ефективність «Лінії Мажино», яка прикривала східні кордони Франції; усвідомлення того, що німці швидко розгромлять польські війська та зможуть перекинути свої сили на Захід і зупинити наступ французів; страх перед німецькою перевагою в танках, авіації та артилерії. Французький уряд відразу після оголошення війни наполягав на тому, щоб англійські війська – повітряні сили – не бомбардували об'єктів у Німеччині, побоюючись, що німці у відповідь можуть завдати удару по французьких заводах, хоча масовані бомбардування Руру могли б створити загрозу катастрофи для німців. Цього саме й боялися німецькі генерали, як вони зізнавалися пізніше; розрахунки каналізувати німецьку агресію на схід і зіштовхнути два диктаторські режими – гітлерівський і сталінський. Але, вочевидь, це було лише частиною глобального плану – плану підключення до боротьби з німецьким домінуванням у Європі Сполучених Штатів Америки. Дипломатія Англії та Франції намагалася без великої війни поставити в рамки Німеччину і приборкати її агресивність через тиск на німецькі інтереси через економіку, без великої війни. Ця тактика виявилася невдалою.

2. Розширення німецької агресії в Північній і Західній Європі (1939 – 1940 рр.)

Одним із наслідків радянсько-фінської війни 1939 – 1940 рр. стало загострення міжнародного становища скандинавських країн – Данії, Норвегії та Швеції. На самому

початку воєнних дій уряди цих країн заявили про свій нейтралітет, і його відразу визнали держави, що воювали. Але обидві сторони не відмовлялись від своїх намірів використати стратегічне становище скандинавських країн у власних інтересах. Німецькі війська на основі досвіду Першої світової війни дійшли висновку: в будь-якій майбутній війні з Англією Німеччина має спробувати захопити бази в Норвегії, що дозволило б їй прорвати англійську блокаду в Північному морі, відкрити морський простір для німецького надводного і підводного флоту й здобути можливість помінятися з Англією ролями, підготувати ефективну блокаду Британських островів. Крім того, Німеччина була значно залежною від імпорту залізної руди зі Швеції. В теплі місяці цю руду постачали в Німеччину з Північної Швеції Ботнічною затокою і Балтійським морем, і жодних проблем, навіть у воєнний час, не виникало, оскільки Балтика була достатньо захищеною від проникнення в неї англійських підводних човнів і надводних бойових кораблів. Але взимку користуватися цим шляхом було неможливо, оскільки море покривав товстий шар криги. Тому в холодні місяці шведську руду доводилось постачати залізницею в найближчий норвезький порт Нарвік і звідти – вздовж норвезького узбережжя на суднах у Німеччину. Майже весь цей маршрут німецькі рудовози могли проходити в норвезьких територіальних водах, тим самим рятуючись від ударів англійських бойових кораблів і бомбардувальників.

Отже, для Німеччини нейтралітет Норвегії мав свої переваги. Він дозволяв їй отримувати конче необхідну залізну руду без перешкод з боку Англії.

В. Черчилль, тоді перший лорд Британського адміралтейства (військово-морський міністр), намагався переконати кабінет міністрів дозволити йому поставити мінні загородження в норвезьких територіальних водах, щоб не допустити постачання шведської руди цим шляхом до Німеччини. Однак прем'єр-міністр Н. Чемберлен і міністр

закордонних справ Галіфакс не хотіли порушувати нейтралітет Норвегії і пропозицію Черчілля на певний час відхилили.

Початок радянсько-фінської війни радикально змінив ситуацію. Стратегічне значення Скандинавії значно зросло як для західних союзників, так і для Німеччини. Франція і Англія вирішили надати допомогу Фінляндії та розпочали формування для цього в Шотландії експедиційних сил. Їх можна було перекинути до Фінляндії лише через Норвегію і Швецію. Німеччина відразу зрозуміла: якщо військам союзників буде дозволено транзит чи вони пройдуть через північну частину обох скандинавських країн без такого дозволу, то під приводом забезпечення ліній комунікацій у цих країнах залишиться достатньо військ, і Німеччина відтак цілком втратить поставки шведської руди. Це було правильне припущення. Справді, 5 лютого 1940 р. Вища воєнна рада союзників у Парижі вирішила одночасно з відправленням до Фінляндії експедиційних сил через Нарвік окупувати райони видобутку шведської залізної руди, зокрема басейн Кіруна, звідки йшли основні поставки залізної руди в Німеччину через норвезькі порти. Н. Чемберлен на засіданні Вищої воєнної ради відстоював цей план і підкреслив, що запланована операція, яку було «офіційно задумано ніби для надання допомоги Фінляндії, одним ударом убила б двох зайців: Німеччина була б дуже спантеличена».

У перших числах березня англо-французькі війська були готові до відправлення. Однак після підписання 12 березня радянсько-фінського мирного договору уряди Чемберлена і Даладье мусили шукати інших приводів для відправлення своїх військ до Скандинавії. 28 березня Вища воєнна рада вирішила посилити економічний тиск на Німеччину. Було ухвалено постанову розпочати від 5 квітня мінування норвезьких прибережних вод, а в разі, якщо німці чинитимуть активний опір, зайняти норвезькі міста Нарвік, Ставангер,

Тронхейм і Берген, аби не допустити, щоб Німеччина використала ці опорні пункти.

8 квітня розпочалося мінування норвезьких вод, про що вранці 8 квітня англійський уряд повідомив Норвегії (операція «Уїлфред»).

Німці знали про ці задуми англо-французьких союзників вже в лютому 1940 р. і почали готувати свій план вторгнення в Данію та Норвегію. Він отримав кодову назву «Везерюбунг».

7 березня 1940 р. Гітлер затвердив остаточний план операції. Початок її реалізації було призначено на 9 квітня, на 5:15 ранку. Захват Данії та Норвегії мав розпочатися одночасно. Оскільки було передбачено захопити опорні пункти, розташовані далеко один від одного (від Копенгагена до Нарвіка), розробили графік, згідно з яким за кілька днів до 9 квітня до Нарвіка вирушили німецькі транспорти з військами, замасковані під торгівельні судна. Коли 7 квітня один із англійських підводних човнів повідомив про помічену в протоці Скагеррак німецьку ескадру, яка рухалась у напрямку Південної Норвегії, на всіх кораблях англійського флоту було оголошено воєнну тривогу, і флот вийшов із Скапа-Флоу на перехоплення німецьких кораблів. Однак в англійському адміралтействі дійшли думки, що це всього лише контрзаходи, що їх вирішили вжити німці проти мінування англійцями прибережних вод Норвегії.

9 квітня за 20 хвилин до вторгнення німецькі послы в Копенгагені й Осло за дорученням міністра закордонних справ Рейху Ріббентропа оголосили данському й норвезькому урядам ультиматум: негайно і без опору стати під «захист рейху», який прийшов їм на допомогу, щоб захистити від англо-французької окупації. За чотири години німецький посол у Данії, хоча й із затримкою, повідомив МЗС Німеччини, що данці «прийняли всі вимоги, але заявили протест». Німецький посол у Норвегії за півгодини після вручення ультиматуму телеграфував до Берліна про відмову

норвезького уряду добровільно підкоритися. Навпаки, він по радіо оголосив наказ про загальну мобілізацію норвезької армії.

План захоплення Данії було ретельно розроблено. Начальник штабу оперативної групи, сформованої для здійснення операції, генерал К. Хімер прибув поїздом у цивільному до Копенгагена ще 7 квітня, щоб провести там розвідку на предмет швартування просто в місті німецького транспортного корабля «Ганзештадт Данціг» з військами і технікою. Командир батальйону, призначеного для захоплення міста, також упродовж кількох днів, у цивільному, складав плани порту, пристаней, пірсів тощо.

Транспорт з військами підійшов до Копенгагена на світанку 9 квітня, пройшов повз берегові батареї форту, які охороняли гавань повз, данські патрульні кораблі й спокійно пришвартувався в центрі Копенгагена за п'ятдесяти метрів від будинку штабу данської армії і на певний відстані від резиденції короля Крістіана X (1918–1944) палацу Амалієнборг. Обидва об'єкти захопив один батальйон фактично без спротиву. Дехто з жителів данської столиці, зранку вирушили на роботу, опинилися серед колон німецьких солдатів, які марширували до королівського палацу. Це було такою несподівкою, що спочатку данці навіть подумали, ніби в Копенгагені відбуваються зйомки кінофільму. Однак за кілька хвилин охорона палацу почала стріляти, на що німці відразу ж відповіли. Під тріскотню автоматних пострілів король Крістіан X радився зі своїми міністрами, більшість яких висловилися за капітуляцію без спротиву. Лише командувач армії генерал Т. Пріор, – фактично єдиним, виступив за мобілізацію армії та організацію опору. Але його пропозицію відхилили прем'єр-міністр Т. Стаунінг і міністр закордонних справ Е. Мунк. Їх підтримав і король. Слід зазначити, що військово-морський флот Данії не зробив жодного пострілу ні зі своїх кораблів, ні з

берегових батарей, повз які проходили німецькі транспорти з військами. Лише в Ютландії сталось декілька сутичок між армією та окупантами. В Копенгагені, аби прискорити капітуляцію данського уряду, генерал Хімер викликав декілька бомбардувальників, які з ревом пронесли над данською столицею і «справили відповідне враження». Уряд прийняв німецькі вимоги.

Так відбулась окупація Данії – країни, якій Гітлер менше ніж за рік тому запропонував укласти пакт про ненапад на 10 років. Данія прийняла цю пропозицію і 31 травня 1939 р. пакт було підписано.

У відповідь на німецьку окупацію Данії відбулась мирна англійська окупація Фарерських островів (12 квітня) та Ісландії (10 травня) – фактично зі згоди місцевої влади. Згодом уряд США заявив, що на Гренландію поширюється «доктрина Монро» і що США беруть острів під свій захист.

Після гітлерівської окупації в Данії було встановлено окупаційний режим. Вона стала відомою як «зразковий протекторат» Третього рейху, і впродовж тривалого часу політика берлінського керівництва тут була відносно м'якою. Король лишався, уряд також очолював прем'єр-міністр, соціал-демократ Т. Стаунінг, якого змінив кабінет радикала Скавеніуса в листопаді 1942 р.; він розпочав формування «добровольчого корпусу», призначеного для відправки на Східний фронт. У листопаді 1942 р. Данія за вимогою Гітлера приєдналась до Антикомінтернівського пакту. Однак у країні також розгортався Рух Опору, і король і правляча еліта щороку дедалі краще розуміли, що Німеччина може програти війну і Данія має можливість відновити свою незалежність, а тому дедалі менше схилилися до співпраці з окупантами.

Того ж дня, 9 квітня 1940 р., нацистська Німеччина розпочала окупацію Норвегії, хоча це виявилось складнішим, ніж того очікували гітлерівці. Значні сили авіації (на найважливіших норвезьких аеродромах приземлилося

близько 300 німецьких транспортних літаків) та морського флоту (7 крейсерів, 14 ескадрених міноносців та інших суден) висадили загалом до 10 тис. німецьких солдат.

Нарвік – порт, що не замерзає, і кінцевий пункт залізниці, якою сюди постачали шведську залізну руду для Німеччини, – на 8 годину ранку захопили десять німецьких есмінців, які пророскочили крізь грізний британський флот.

Тронхейм розташований у центрі західного узбережжя Норвегії, німці захопили так само легко, як і Нарвік.

Берген – другий за величиною порт і місто Норвегії – влаштував певний опір. Його батареї берегової оборони пошкодили німецький крейсер «Кенігсберг». Саме в Бергені вражені норвежці вперше відчули реальну допомогу британців. Опівдні їхні бомбардувальники морської авіації потопили крейсер «Кенігсберг» – найбільший тоді корабель, відправлений на дно вдало в результаті атаки з повітря. Але німецькі війська з інших кораблів вдало висадились і до опівдні захопили місто.

Аеродром Сола поблизу м. Ставангер на південно-західному узбережжі Норвегії не мав протиповітряної оборони. Німецькі парашутисти захопили його після того, як було знищено норвезькі кулеметні позиції. Цей найбільший тоді в Норвегії аеродром у стратегічному відношенні був дуже важливий для люфтваффе, оскільки з нього бомбардувальники могли діяти не лише проти англійських кораблів біля норвезького узбережжя, а й проти розташованих на півночі Англії військово-морських баз. Захоплення цього аеродрому давало можливість німцям забезпечити перевагу безпосередньо в небі Норвегії та означало провал будь-якої спроби англійців висадити там більш чи менш значні сили.

Місто Крістіансанн, розташоване на південному березі, вчинило німцям серйозний опір; його берегові батареї двічі змушували відходити німецький флот на чолі з крейсером «Карлсруе». Однак форти швидко вивели з ладу удари

німецької авіації, і в другій половині дня німці захопили порт. Щоправда, «Карлсруе» залишив гавань і його так пошкодили торпеди англійського підводного човна, що німці мушили його затопити.

Отже, до кінця дня 9 квітня гітлерівці захопили всі найбільші норвезькі мости й порти, розташовані на західному й південному узбережжі, загальною довжиною 1500, миль від Скагеррака до Арктики.

Серйозні проблеми виникли в німців при спробі захопити Осло. Захисники фортеці Оскарсборг поблизу Осло підбили важкий німецький крейсер «Блюхер», і він пішов на дно з командою 1600 осіб. По суті, столицю Норвегії гітлерівцям удалось захопити силами десанту, що його вони скинули з літаків на аеропорт, який не мав охорони.

Плани агресорів узяти в полон королівську сім'ю провалилися. Король Норвегії Хокон VII, його родина, уряд і члени парламенту (стортингу) спеціальним поїздом вирушили на північ до м. Хамар. Золотий запас країни й секретні документи було відправлено на вантажівках у той же час.

Ще до початку агресії проти Норвегії гітлерівці сконтактували з лідером норвезької фашистської партії Відкуном Квіслінгом. Квіслінг, котрий народився 1887 р. закінчив Військову академію і в 24 роки став на службу в Генштаб Норвезької армії. В 1931 – 1933 рр. він займав посаду міністра оборони і був у правлячій аграрній партії представником націоналістичного угруповання, яке у березні 1933 р. було перетворене в партію «Націоналістичне об'єднання». 1936 р. Квіслінг налагодив зв'язки з нацистами. Від 14 по 18 грудня 1939 р. Гітлер тричі приймав Квіслінга, і той повідомляв йому про план державного перевороту в Норвегії, приуроченого до дня вторгнення німецьких військ. А на початку 1940 р. під час нової зустрічі з Гітлером переконував фюрера у ймовірності вторгнення в Норвегію сил союзників; виказав німецьким військовим низку фактів

оборонного характеру, які були військовою і державною таємницею. За два дні після зустрічі з Квіслінгом Гітлер дав команду про підготовку вторгнення німецьких військ у Норвегію. Ім'я Квіслінга стало синонімом зради. Так відтоді стали називати колабораціоністів.

Відразу ж після захоплення Осло окупанти вирішили поставити на чолі нового пронімецького уряду Квіслінга. Декілька його колишніх прибічників, котрим він пропонував посади міністрів, відмовились приєднатися до нього, а законний уряд країни засудив дії Квіслінга, як зрадника. Хокон VII закликав норвежців далі чинити опір окупантам і незважаючи на те, що гітлерівські дипломати зробили ще низку спроб переманити короля на службу окупантам, рішуче відмовився від будь-якої співпраці з ними.

Короля підтримав стортінг, армія і більшість норвежців. 1 травня 1940 р. 1 травня 1940 г. Квіслінг проголосив «Національну революцію», затаврувавши уряд і короля-зрадника, які нібито продали країну євреям, що стояли на чолі Британії та висловився за приєднання Норвегії до так званого «Німецького співтовариства Долі». Це викликало у норвежців гидливе презирство.

Ситуація в Норвегії для союзників у ці дні склалася якнайгірше. 14 і 17 квітня британці за підтримки французьких і польських частин висадились у двох пунктах вздовж норвезького узбережжя. Але операцію було підготовлено невдало: десантні війська не мали ефективної підтримки з повітря, і літаки люфтваффе нещадно бомбардували й обстрілювали їх. З великими втратами союзники взяли Нарвік у травні 1940 р., але тоді вже почали прибувати німецькі сили підкріплення, і 4 червня в результаті несподіваної атаки британський авіаносець «Глоріус» з літаками на борту було потоплено, що значно погіршило становище англійців. 8 червня війська союзників залишили Нарвік і евакуювались до Англії. За день до цього також

залишили країну король Норвегії та його уряд. Отже, німцям вдалось організувати успішну, добре скоординовану, безпрецедентну у воєнній історії атаку з моря, на суші і в повітрі. В результаті вони взяли під контроль велику частину північно-західного узбережжя європейського континенту, де створили низку великих військово-морських баз, зокрема баз підводних човнів, без яких не змогли б перешкоджати постачанню стратегічних вантажів з Америки до Англії. Крім того, забезпечили постачання шведської залізної руди і роль самої Швеції, хоча й нейтральної держави, звели до ролі клієнта німецької держави.

Плани британців щодо мінування підходів до норвезьких портів так і лишились на папері. Провал у Норвегії став останньою краплею для британського парламенту в його терпінні політики Н. Чемберлена. Голосування вотуму довіри урядові 8 травня дало прем'єр-міністрові більшість, але вона за умови воєнного часу не була такою значною, щоб мати достатню підтримку. Чемберлен змусив подати у відставку. За рік він вмер. 10 травня новий кабінет міністрів сформував В. Черчилль. Він також став міністром оборони.

Після захоплення Данії та Норвегії гітлерівська Німеччина розпочала широкомасштабні наступальні операції проти Бельгії, Нідерландів, Люксембургу і Франції. План воєнних дій, що його обговорювали не один місяць у Генеральному штабі Німеччини, нічого нового в аспекті стратегії не містив. План дістав кодову назву «Гельб» («Жовтий план»).

Перші його варіанти, підготовлені в жовтні 1939 р., фактично копіювали німецький план Першої світової війни – «план Шліффена». Головний удар було передбачено завдати в обхід «лінії Можино» через Північну Бельгію та Південну Голландію з дальшим спрямуванням військ на південь і південний схід аби вони вийшли на франко-німецький кордон із заходу. Але план довелося зрештою терміново переробляти, оскільки штабні карти потрапили до рук бельгійців після

захоплення ними в полон офіцера німецького генштабу, чий літак здійснив 10 січня 1940 р. вимушену посадку в Бельгії. Офіцер не встиг вчасно знищити документи і його було заарештовано.

В цей час один із генералів, маловідомий тоді ще Ерїх фон Манштейн, запропонував інший план. Під час зустрічі з Гітлером 17 лютого 1940 р. Манштейн переконав фюрера у можливості переходу основних моторизованих сил через Ардени. Перше угруповання виходить через Ардени до Ла-Маншу, відтинає сили союзників, а друге – вторгається до Бельгії та Голландії, вводить супротивника в оману, змушуючи його подумати, що головний удар станеться саме тут. У результаті британський експедиційний корпус і французька армія фактично потрапляють в оточення з півночі й півдня, їх відтіснено до моря.

10 травня німецькі війська вторглись до Голландії. Частина – як десант, а більшість – суходолом, просто з Німеччини. Варварське бомбардування Роттердама 14 травня, яке спричинило величезні жертви серед населення, остаточно переконало голландців у необхідності капітуляції, щоб уникнути дальшого кровопролиття. Королева Вільгельміна та її уряд на двох англійських есмінцях утекли до Лондона. 15 травня представники командування голландських збройних сил підписали акт капітуляції. Водночас, німецькі парашутисти і доставлений планерами спецназ захопили ключові пункти – мости й захисні споруди, блокували основні підступи до Бельгії, чиї війська було швидко відрізано від британців і французів, котрі поспішали їм на допомогу.

Наступ німецьких військ у Бельгії тривав. Бельгійські збройні сили, які налічували лише 22 дивізії, чинили їм більш гідний опір, ніж голландці. Однак, попри це, їх було розгромлено. 22 травня 1940 р. бельгійський король Леопольд III віддав наказ про капітуляцію.

10 травня 1940 р., тобто того ж дня, коли німецькі війська вторглись до Бельгії та Голландії, значні сили німців розпочали приховане просування Арденами.

Оскільки англо-французьке командування розраховувало, що головного удару німецькі війська завдадуть через територію Бельгії та Нідерландів, воно зосередило на північному кордоні Франції основну частину військ – 57 дивізій, з дальшим їх введенням на територію Бельгії.

Однак німці кинули на цю ділянку лише 29 дивізій, а поки французи розміщували одну за одною свої 36 дивізій вздовж «лінії Мажино», німці пересунули туди лише 19 дивізій. Найпотужніше німецьке угруповання, 45 дивізій, включало з елітними частинами, краще озброєні і навчені, ніж решта було готове до стрибка через Ардени.

Спочатку майже подвійна перевага союзників на північному кордоні Франції дала їм змогу організувати досить сильну оборону. Але все вирішувалося південніше. Генерал Е. фон Клейст, який очолював найпотужніші сили німецького наступу – 134 тис. солдатів, 1222 танки, 545 одиниць іншої бронетехніки і майже 40 тис. вантажівок – провів їх вузькими лісистими долинами Арден, ризикуючи тим, що у разі повітряної атаки французів і англійців колони бронетехніки зазнали б величезних втрат. Але німцям щастило, оскільки союзники аж ніяк не передбачали, що основного удару німці завдадуть через Ардени. Все ж коли німецькі частини 13 травня вийшли до р. Маас, вони потрапили під обстріл. Це була перша спроба французів зупинити їх. Клейст викликав близько 1000 літаків люфтваффе, які впродовж 8 годин обробляли позиції французьких військ і завдали їм величезних втрат. Німці вдало форсували Маас, прорвали французьку лінію оборони, створили плацдарм на лівому березі, навели понтонні мости, що дало можливість переправити на нього танки. Це був вирішальний прорив. Французьке командування знову помилилося в оцінці намірів

супротивника. Воно вважало, що німецькі війська буде спрямовано на схід для атаки лінії Мажино. Однак німці 18 травня прорвались до р. Сомми і почали рух на північний захід для оточення англо-французького угруповання в Бельгії спільно з силами 29 німецьких дивізій у Бельгії. Авіацію союзників було зосереджено надто далеко, в центральній і північній Бельгії. А тим часом німецькі танки стрімко просувалися на захід. Сили союзників було послаблено тоді, коли після капітуляції Бельгії 28 травня склала зброю бельгійська армія. І коли три танкові угруповання німецьких військ рушили з півночі й заходу для з'єднання з четвертим, яке наступало через Бельгію зі сходу, британці і французи відступили до порту Дюнкерк. Під обстрілами й бомбардуваннями німецьких пікіруючих бомбардувальників 860 суден, із них приблизно 700 британських, спромоглися пробитися до узбережжя в районі Дюнкерка, забрали на борт майже 340 тис. солдатів і доправили їх до Англії. Однак, якби на наказ Гітлера__зупинити наступ німецьких військ, врятуватись вдалось би набагато меншому числу. Можливо, роль тут зіграло прагнення фюрера зберегти свої ударні сили, адже бої з притисненими до моря англо-французами могли бути надто кривавого характеру з великими жертвами, і Гітлер ще сподівався якимось домовитися з Англією про перемир'я. Близько 40 тис. солдатів, переважно французів, не встигли евакуюватись і опинилися в німецькому полоні.

Після Дюнкерка настав завершальний етап боїв за Францію. Ще раніше 19 травня, прем'єр-міністр Франції П. Рейно звільнив з посади головнокомандувача збройними силами Франції генерала М. Гамелена, котрий мав репутацію людини занадто обережної і нерішучої. На зміну Гамеленові прийшов генерал М. Вейган – відомий ветеран Першої світової війни, котрий від 1935 р. був у відставці. Але було вже пізно: ситуація почала набувати незворотного хаотичного характеру. Після перегруповання, доозброєння й відпочинку

німці почали просуватися на південь. Вони мали значну перевагу за кількістю і військ, і озброєння. 6 червня німці форсували Сомму. За три дні вони були в Руані. 10 червня французький уряд переїхав із Парижа в Бордо.

12 червня 1940 р. під час першої зустрічі після цього з членами уряду Вейган заявив шокованим міністрам, що далі так не можна і настав час просити німців про перемир'я.

14 червня до напівспорожньої столиці Франції увійшли німецькі війська. Більшість жителів залишили Париж. Того ж дня на ділянці лінії Мажино південніше Страсбурга німці прорвали її, і в оточення потрапили більше 400 тис. французьких солдатів.

16 червня 1940 р., коли уряд відновив роботу в Бордо, П. Рейно, опинився в ізоляції (жоден член опозиції не підтримав його) і мусив піти у відставку. Його змінив маршал Ф. Петен. 17 червня 1940 р. новий французький лідер оголосив по державному радіо, що настав час припинити збройний опір і розпочати мирні переговори. 18 червня рештки британського контингенту з частиною французьких і польських з'єднань було евакуйовано з Шербурського півострова.

22 червня в Комп'єнському лісі в доправленому туди вагоні маршала Ф. Фоша, де 11 листопада 1918 р. німецькі представники підписали перемир'я з Антантою, В. Кейтель – начальник Верховного командування вермахта (ОКВ) в присутності Гітлера приймав капітуляцію Франції. Згідно з підписаною угодою, бойові дії слід було припинити від 24 червня 1940 року. Францію було поділено на дві зони: окупаційну на півночі й заході, і так звану «вільну», яка мала номінальний статус держави, на півдні та сході, якою керував із курортного містечка Віші маріонетковий уряд на чолі з маршалом Петеном.

Поразка Франції створила смертельну загрозу і для Англії. Гітлер почав серйозно обговорювати з командуванням армії та флоту питання практичної реалізації вторгнення на

Британські острови. Німецьке командування обговорювало операцію висадки на них своїх збройних сил («Зеєлове» – «Морський лев»). Але сил для цього не вистачало. Під час норвезької кампанії німецький флот зазнав великих втрат. Було потоплено 3 крейсери і 10 есмінців, крім того, 2 важкі крейсери й 1 лінкор було серйозно пошкоджено і вони стали небоєздатними. Влітку 1940 р. грос-адмірал Е. Редер – командувач ВМС Німеччини – мав у своєму розпорядженні лише один важкий і два легкі крейсери й 4 есмінці. Цього було вкрай мало для встановлення контролю над протокою Ла-Манш, яку обороняли 5 лінкорів, 11 крейсерів і 30 есмінців англійського флоту. До того ж, німці так і не змогли включити до складу своїх ВМС французькі кораблі після капітуляції Франції. 3 липня 1940 р. британські кораблі атакували французьку військово-морську базу в Мерс-ель-Кебірі під Ораном, у контрольованому французами Алжирі, й вивели з ладу велику кількість військових кораблів. Загибло 1250 французьких моряків. Англія наважилась провести цю операцію зі знищення французького флоту, щоб він не дістався німцям.

16 липня після тривалих роздумів, Гітлер підписав директиву про вторгнення на Британські острови «в разі необхідності». Підготовку плану операції було передбачено завершити згідно з початковими планом до 15 серпня, а саму операцію – провести впродовж наступного місяця. 18 липня він у своїй промові в рейхстазі вкотре повторив пропозицію жити в мирі й дружбі з британцями.

Не лише В. Черчілль, а й члени його кабінету розуміли, що мир з гітлерівською Німеччиною є неможливим і, звісно, «мирні ініціативи» фюрера було відкинуто.

Оскільки, як показали розрахунки, для висадки на Британських островах у німців не вистачало ні плавучих засобів, ні сил для їх підтримки з моря (надто велику перевагу мали британські ВМС), було вирішено зробити акцент на

застосуванні військово-повітряних сил. 1 серпня Гітлер підписав наказ про завдання ударів по Британських островах із повітря. Досвід воєнних дій в Норвегії та Франції переконав його, що одночасний удар з моря і з повітря в принципі є можливим, оскільки перевага люфтваффе у повітрі сумнівів не викликала. Британські ВМС, які контролювали води Ла-Маншу, без підтримки авіації могли б стати об'єктом нападу німецьких бомбардувальників.

«Битва за Англією» – один із найбільших боїв у повітрі періоду Другої світової війни точилася від серпня по жовтень 1940 року. Напередодні повітряної війни перевагу мала Німеччина: вона мала більше бомбардувальників і винищувачів. Однак англійці вже створили на той час низку радіолокаційних станцій, котрі попереджали їхню авіацію про наближення супротивника. Англійська протиповітряна оборона мала значну кількість зенітних установок.

Німецькі бомбардувальники залежали від літаків-винищувачів супроводу, їх не було пристосовано для відбиття атак англійських винищувачів, за маневреністю вони поступалися їм. Найновіші тоді винищувачі в світі – англійські «Харрікейн» і «Спітфайр» – переважали знаменитий німецький Мессершміт Me-109 і Me-110. Англійські були більш маневреними. До того ж маневреність Me-109 і Me-110 знижувалась внаслідок того, що вони мусили захищати бомбардувальники і не мали відхилитися від них.

Ще одна особливість дала перевагу британцям: якщо британський літак підбивали, його пілот міг сміливо скористатися парашутом – він воював над своєю територією. Німцям було складніше – їм загрожував полон. У вересні 1940 р. Англія вже мала вдвічі більше підготовлених пілотів, ніж люфтваффе.

У «Битві за Англію» обидві сторони зазнали важких втрат: німці – 1733 літаки, британці – 915. У боротьбі з німецькою

авіацією на боці Англії взяли участь польські, чехословацькі, французькі, норвезькі, голландські льотчики.

Гітлерівцям не вдалося досягти своєї мети – деморалізувати населення Британських островів; повітряні нальоти, навпаки, зміцнювали рішучість англійського народу до боротьби. Вперше Гітлер програв одну із великих битв у Європі.

Британська перемога в «Битві за Англію» була важливою у трьох аспектах. По-перше, вона забезпечила союзникам неприступну базу, де ніколи не можна було застосувати набагато численніші сили з континенту. По-друге, обернувши Британію в «найнепотопальніший авіаносець світу», перемога сприяла небувалому зростанню військово-повітряних сил союзників, які відіграли головну роль у війні на Заході. По-третє, на дипломатичному фронті перемога дала цілковитий перепочинок під час якого нарешті наважились діяти інші потенційні союзники.

3. Утворення фашистського блоку в Європі.

Воєнні дії на Балканському півострові

Після поразки Франції розстановка сил на європейському континенті вже фактично остаточно склалась на користь гітлерівської Німеччини. Вона окупувала території Австрії, Чехії, Польщі, Данії, Норвегії, Бельгії, Нідерландів, Люксембурга, Франції, було розміщено німецькі гарнізони в Словаччині. Цілковим лояльними до Німеччини були диктаторські режими Франко в Іспанії і Салазара в Португалії. Союзна гітлерівській Німеччині фашистська Італія ще у квітні 1939 р. захопила Албанію, але Б. Муссоліні розсудливо утримався у вересні 1939 р. від вступу у війну. Однак 10 червня 1940 р., коли з'ясувалося, що Франція вже зазнала поразки від німецьких військ, Італія оголосила їй війну. Але італійські

війська, незважаючи на свою чисельну перевагу над французькими на італійсько-французькому кордоні так і не спромоглися значно просунути углиб французької території. Італійського диктатора без особливих церемоній просто вирішили не запрошувати на переговори в Комп'єнському лісі, хоча Гітлер дещо підсолодив гіркоту його невдачі тим, що примусив французів скласти акт капітуляції Франції і в Римі 24 червня 1940 р. Муссоліні почав гарячково підшукувати нову ділянку для своїх загарбань у Європі. І знайшов її на Балканах. Без узгодження й навіть не повідомивши Гітлера, 28 жовтня 1940 р. італійський диктатор перекинув албанським коридором частини італійської армії до Греції. Це розлютило Гітлера, котрий вважав грецьку авантюру дуче безглуздя, якщо не божевіллям. Справді, складний гірський ландшафт, осіння погода, малочисельність італійської армії, недоукомплектованість її технікою, зимовим обмундируванням – все це було проти проведення операції із захоплення Греції. Вже за декілька днів атаки італійців було відбито греками на всій лінії їх наступу. 14 листопада греки перейшли в контрнаступ за підтримки п'яти ескадриль британських літаків, які завдали бомбових ударів по ключових італійських портах і лініях зв'язку. Італійці мусили були відступати вглиб албанської території. Впродовж кількох тижнів вони втратили 39 тис. постраждалих від обмороження. Отже, вторгнення в Грецію завдало нової ганьби Муссоліні. 11 листопада 1940 р. британські винищувачі, які діяли з авіаносців, вивели з ладу половину італійського лінійного флоту. 28 березня 1941 р. британські кораблі потопили в Середземному морі 3 італійські крейсери і 2 есмінці, які прямували на перехоплення британських транспортів, що йшли до Греції. Від цього дня і до кінця війни кораблі італійського флоту не наважувались вирушати на виконання дальніх операцій через побоювання, що їх потоплять англійці.

Британці також захопили острів Крит, який мав велике стратегічне значення в зоні Середземного моря.

Країни Південно-Східної Європи – Угорщина, Румунія, Болгарія та Югославія, – ще не визначили своєї зовнішньополітичної орієнтації. Між трьома першими із них існували глибокі суперечності, пов'язані зі взаємними територіальними претензіями. Болгарія домогалась повернення Південної Добруджі, яку відібрала в неї Румунія під час Балканських війн 1912–1913 рр., а Угорщина – Трансильванії, де проживало змішане румунсько-угорське населення. За прикладом Радянського Союзу, який домогся передачі йому Румунією за згодою Німеччини у червні 1940 р. Південної Бессарабії та Північної Буковини, Болгарія та Угорщина також висунули свої вимоги до Румунії. Після переговорів з Болгарією 19–21 серпня 1940 р. Румунія повернула Болгарії Південну Добруджу. 7 вересня переговори Румунії з Угорщиною ледь не спричинили військовий конфлікт, і тоді обидві сторони погодились на посередництво Німеччини й Італії. 30 серпня відбулась у Відні нарада представників Румунії, Угорщини, Німеччини й Італії (Віденський арбітраж), де Румунія погодилась передати Угорщині Північну Трансильванію. Німеччина за цю згоду дала гарантії безпеки Румунії і натякнула на можливість майбутніх компенсацій для неї. Від цього часу Німеччина фактично почала справляти визначальний вплив на внутрішню й зовнішню політику Румунії і забезпечила собі монополію на вкрай важливе для неї постачання румунської нафти. У липні 1940 р. румунське постачання Англії, яке раніше становило 40 % від усього добутку родовищ Плоешті, було цілковито припинено. У вересні 1940 р. перші контингенти німецьких військ (3–4 ешелони) прибули до Румунії, їх було призначено забезпечити охорону румунських нафтових родовищ.

У листопаді 1940 р. Угорщина – 20-го, Румунія – 23-го, а також Словаччина – 24-го приєднались до Троїстого пакту.

Гостра дипломатична боротьба між Німеччиною, СРСР і Англією розгорнулась за Болгарію. Болгарське керівництво лавіювало. З одного боку, воно намагалося дістати підтримку великих держав у своєму прагненні повернути відторгнені у Болгарії під час Балканських воєн і Першої світової війни території, віддані Греції та Югославії, так само, це сталося з Південною Добруджею, а з іншого – зберегти нейтралітет. Шалений тиск СРСР і Німеччини на Болгарію завершився перемогою Гітлера 1 березня 1940 р. При цьому вона поставила вимогу, що її армія не братиме участі у військових діях і що партнери по пакту підтримають її прагнення отримати вихід до Егейського моря. Того ж дня авангардні частини німецької армії фельдмаршала В. Ліста переправились через Дунай, а наступного дня вся його 680-тисячна армія увійшла на територію Болгарії. Після завершення балканської кампанії вермахта (квітень-травень 1941 р.) Болгарія ввела свої війська до югославських і грецьких районів Македонії, Західної Фракії і на так звані Західні території, що їх у Болгарії вважали національними землями. Так Болгарія, яка дозволила вермахту використати свою територію як плацдарм для агресії проти сусідніх держав, перетворилась на надійний тил нацистської Німеччини, її південний стратегічний плацдарм.

Дещо інакше розгортались події в Югославії. 25 березня 1941 р. югославський уряд під тиском німців (для аудієнції з Гітлером було викликано до резиденції фюрера в Бергофі принца-регента Павла) формально погодився на союз із Німеччиною, створивши в такий спосіб ще один плацдарм для запланованого вторгнення до Греції. Уряд Югославії неохоче пішов на цей крок і отримав гарантії, що Гітлер не вимагатиме ні пропуску німецьких військ на шляху до Греції через югославську територію, ні воєнної допомоги від неї. Як

компенсацію німці пообіцяли югославам грецький порт Салоніки, щойно країну буде завойовано. Але союз із Німеччиною сербська частина збройних сил країни, особливо офіцерський корпус, сприйняли як зраду.

Зрештою, 27 березня 1941 р. група сербських офіцерів вчинила державний переворот, відсторонила принца-регента Павла й оголосила короля Петра II, якому ледве виповнилось 17 років, повнолітнім. Було сформовано уряд із представників усіх партій; його очолив Д. Симович. У Белграді жителі столиці зустріли ці події схвально і проводили масові демонстрації підтримки. Уряд Симовича, аби уникнути війни з Німеччиною, зробив ставку на отримання радянського захисту у формі військово-політичного союзу й поспішав провести відповідні переговори з СРСР. Радянська сторона коливалась між страхом перед Німеччиною і сподіванням на те, що опір, що його вчинить Югославія гітлерівській агресії, затримає німецькі війська на Балканах.

Договір між СРСР та Югославією 5 квітня фактично ні до чого не зобов'язував радянську сторону. Але так розлютив Гітлера, що вже за кілька годин після його підписання почались бомбардування Белграда, які перетворили югославську столицю в руїни. В. Молотов того ж дня під час зустрічі з німецьким послом В. Шуленбургом в СРСР висловив жаль радянського уряду з приводу нападу німецьких військ на Югославію. Цим і обмежилась радянська «допомога».

6 квітня 1941 р. за стратегічним планом «Маріта» разом із союзниками Угорщиною та Італією німецька 12-та армія увійшла до південної Югославії та до північної Греції. 8–10 квітня німецькі, італійські й угорські війська вторглися до північної Югославії. Потужнішими силами й сучаснішою технікою та озброєнням за підтримки 800 літаків німці розгромили майже мільйонну, але слабо оснащену югославську армію, яку, до того ж, роздирали етнічні

суперечки. Німецькі бронетанкові дивізії та піхота просувались углиб країни. Белград було взято 12 квітня. Уряд здався за 5 днів після цього й 17 квітня підписав акт капітуляції. Було захоплено в полон 344 тис. югославських солдатів та офіцерів. Німці втратили 157 осіб убитими.

За підтримки британського експедиційного корпусу грецька армія чинила запеклий опір, однак і тут спрацювало вже перевірене на практиці поєднання дій німецьких збройних сил, авіації, танкових сил і піхоти, яке забезпечило німцям перевагу. Відрізані від грецьких частин британські сили, що відступали, було вирішено евакуювати, для чого англійці терміново збирали кораблі. І ними під невпинними атаками німецьких люфтваффе до кінця квітня вдалось вивезти близько 50 тис. осіб особового складу. Багато британських солдатів загинуло, англійці також втратили частину морських суден. 18 квітня 1941 р. прем'єр-міністр Греції вчинив самогубство, а 27 квітня німецькі війська ввійшли до Афін. Король Греції та уряд перебрались на острів Крит, зайнятий британськими військами. Німецьке командування вирішило захопити цей важливий стратегічний пункт у Середземному морі. Битва за Крит увійшла в історію Другої світової війни як найбільша повітряно-десантна операція німецьких військ. У ній взяли участь 1280 літаків люфтваффе і практично всі десантні підрозділи вермахту. Спочатку 20 травня німці висадили на острів десант і швидко захопили головні аеродроми, де почали приземлятися транспортні літаки. Англійці без літаків-винищувачів не могли перехопити транспорти. Скориставшись цілковитою перевагою в повітрі, люфтваффе потопили 3 британські крейсери і 6 ескадрених міноносців. Більше 11 тис. британських солдатів у результаті критської операції німців здалися в полон, а майже 3 тисячі загинули. Але й німці втратили вбитими 33,52 тис. осіб із загальної кількості

17,5 тисяч. Це утримало німецьке командування від проведення подібних десантних операцій на Мальті та Кіпрі.

4. Африканський театр воєнних дій (1940–1943 рр.)

Поразка Франції і перетворення Середземного моря на театр воєнних дій вкрай ускладнило стратегічне становище Англії. У французьких колоніях Північно-Західної Африки – Марокко, Алжирі й Тунісі – колоніальні адміністрації лишились вірними колабораціоністському режимові Віші. У Північно-Східній Африці англійці мали змогу посилити війська, які охороняли Єгипет і Судан від вторгнення італійських військ із Лівії та італійської Східної Африки. Вступ Італії у війну створював загрозу середземноморським комунікаціям, і підкріплення доводилось відправляти кружним шляхом навколо узбережжя Африканського континенту й Червоним морем. Невеликий загін чисельністю 7 тис. осіб було відправлено у травні 1940 р., і він прибув до Єгипту лише наприкінці серпня. Італійські війська мали величезну перевагу над силами англійського генерала А. Уейвелла, котрого в липні 1939 р. було призначено головнокомандувачем англійськими військами на Середньому Сході. Однак на середину 1940 р. Уейвелл мав у своєму розпорядженні лише 150 тис. осіб, яким протистояли італійські колоніальні війська чисельністю 500 тис. осіб.

На півдні, в Ефіопії та Еритреї, італійці мали понад 200 тис. осіб і могли завдати удару в західному напрямку на Судан чи Кенію, де були невеликі британські гарнізони.

В другій половині 1940 р. італійські війська зайняли Британське Сомалі, ввійшовши до Кенії та Судану. Але з наступом на Єгипет із Лівії зволікали. Муссоліні розраховував кинути війська вбік Суецького каналу після висадки німецьких військ в Англії. Лише у вересні 1940 р. італійський маршал Р. Граціані, який за місяць до цього переміг невелике

угруповання британців, заблоковане у Британському Сомалі, розпочав бойові дії проти Єгипту. Опір англійських військ був незначним і італійці просунулись до Сіді-Баррані – єгипетського селища за 90 км від лівійського кордону. Після цього італійський наступ було припинено, і в бойових діях настала перерва. Її ефективно використали британці, які отримали в підкріплення 2 дивізії. Це дало можливість британцям 9 грудня 1940 р. завдати несподіваного удару італійським військам і змусити їх стрімко відступити. Англійські війська не лише відкинули італійські частини за межі Єгипту, а й очистили частину територію Лівії. Вони пройшли майже 800 км, розбили армію Граціані і 7 лютого 1941 р. захопили Кіренаїку, включно з морською базою Бенгазі.

Англійські війська розбили армію Граціані й узяли в полон більше ніж 130 тис. італійців. Лише незначні рештки італійських військ спромоглись відійти до Тріполітанії. У грудні 1940 р. британці розпочали операції у Східній Африці із захоплення Ефіопії, яку окупували італійці. Італійські війська значного опору не чинили і 18 травня 1941 р. капітулювали. Колоніальні володіння Італії у Східній Африці опинились у руках англійців.

Таким чином, Італія зазнала серйозної поразки в Африці, втратила майже всі свої колонії, за винятком Лівії.

Для допомоги своєму італійському союзникові Гітлер розпорядився відправити до Лівії німецький експедиційний корпус «Африка» під командуванням Е. Роммеля. Оскільки навесні 1941 р., після відправлення експедиційного корпусу до Греції, сили англійців було послаблено, Роммель завдав несподіваного удару й відновив позицію держав «осі» на єгипетському фронті.

Після нападу Німеччини на Радянський Союз розмах операцій на Африканському фронті залежав від перебігу воєнних дій на радянсько-німецькому фронті. Гітлер ще до

22 червня 1941 р. попередив Муссоліні, що наступ на Єгипет виключено до осені 1941 р., тобто до того моменту, коли, за гітлерівськими розрахунками, мала настати перемога на Східному фронті. Коли ж крах плану «блискавичної війни» став очевидним фактом, гітлерівці почали перекидати з Єгипту на Східний фронт навіть ті сили, які вони відправили до Африки для підтримки італійців. Становище англійських військ різко покращилось. У басейні Середземного моря англійський флот отримав більшу свободу маневрування. На кінець 1941 р. італійський торговельний флот втратив 350 суден загальною водомісткістю 500 тис. т. 80% усіх суден, які прямували з Італії до Тріполітанії не доходили до місця призначення.

18 листопада 1941 р. англійські війська розпочали наступ проти німецьких військ у Лівії силами своєї 8-ї армії. В їхньому розпорядженні було близько 150 тис. осіб, 900 танків і понад 1300 бойових літаків. На початку операції в складі німецького африканського корпусу нараховувалось всього 40 тис. чол. і стільки ж мали у своєму складі 7 італійських дивізій. Італійсько-німецькі війська мали 558 танків і 500 літаків, із яких німецьких боєздатних літаків залишилось лише 22.

Незважаючи на велику перевагу в силах, англійському командуванню не вдалося досягти помітних успіхів. Англійські війська не спромоглись оточити і знищити німецький африканський корпус і втратили три чверті власних бронетанкових сил. Італійсько-німецькі війська відійшли район Гаср-ель Брега. Але захоплення того чи іншого району пустелі не грало великої ролі. Лише розгром живої сили і знищення бойової техніки супротивника мали вирішальне значення.

Навесні 1942 р. обмеженим італійсько-німецьким силам у Північній Африці було поставлено завдання спробувати завдати удару англійцям у Єгипті. Командувач німецьким африканським корпусом Е. Роммель склав план оточення й

розгрому англійських військ західніше Тобрука, розраховуючи далі рушити до дельти Нілу й Суецького каналу. Але для здійснення цього сміливого плану він не мав достатньо сил і засобів.

26 травня 1942 р. війська Роммеля, якого називали «лисом пустелі», перейшли в наступ. Завдяки швидкості в перегрупованні своїх сил Роммелю вдалося створити перевагу в силах і засобах на головному напрямкові. 21 червня після запеклих боїв фортеця Тобрук із 33 тис. солдатами й офіцерами капітулювала. Шлях на Єгипет був вільний, і 30 червня війська Роммеля підійшли до Ель-Аламейна, останнього оборонного рубежу, який прикривав дельту Ніла й Суецький канал. Італійсько-німецькі війська пройшли більше ніж 300 км. територією Єгипту і наблизились на відстань 80 км від Александрії і 100 км від Каїра. Англійське командування вже готувалося вивести свої війська з Єгипту. В британському посольстві в Каїрі поспіхом спалювали секретні документи. Однак 4 липня Роммель призупинив дальший наступ, очікуючи підкріплення, яких так і не отримав від командування вермахта. В період найвідповідальніших подій на Східному фронті в районі Сталінграду Гітлер був зацікавлений у зосередженні всіх сил у цьому напрямку й відмовлявся перекидати додаткові сили на Африканський театр бойових дій. Після війни В.Кейгель відверто визнав: «Одну з наших найбільших можливостей ми втратили поблизу А. Ель-Аламейна. На мою думку, в той момент ми були ближчими до перемоги, ніж коли-небудь. Потрібно було дуже небагато для захоплення Александрії і дальшого просування до Суецького каналу й Палестини. Однак ми просто не були сильними в цьому пункті через зосередження наших сил переважно для війни в Росії». Попри неодноразові прохання Роммеля, німецьке командування не перекинуло до Єгипту жодного солдата, жодного танка чи гармати. Дві танкові дивізії, спеціально підготовлені для використання в Африці,

було відправлено на південь Радянського Союзу для участі в літньому наступі 1942 р.

На початку липня 1942 р. становище сторін на фронті в Єгипті стабілізувалось. Величезні території французьких колоній в Африці, за винятком тих небагатьох, які визнали владу керівника французького Руху Опору генерала де Голля ще 1940 р., восени 1942 р, формально перебували під владою уряду Віші. Англія визнала де Голля керівником руху «Вільна Франція» – спочатку групи французьких військових і політиків, які виступили за дальшу війну з Німеччиною. З де Голлем було підписано угоду, за якою він отримав військову й фінансову допомогу від Англії. В серпні-жовтні 1940 р. частини «Вільної Франції» зайняли Французьку Екваторіальну Африку (за винятком Габона) й Камерун, заснували в Браззавіллі Раду захисту французької імперії. Держави «осі» використовували французькі колоніальні володіння в Північній Африці як джерело стратегічної сировини (вивозили кобальт і магній) і часом навіть як бази для здійснення воєнних операцій.

Уряди Англії й США в липні 1942 р. вирішили відкрити у французькій Північній Африці активний театр воєнних дій. Головним завданням воєнних операцій у цьому регіоні було очищення Північної Африки від італійських і німецьких військ і створення плацдарму для вторгнення до Південної Європи. Ще до висадки англо-американських військ почалася складна дипломатична боротьба між самими союзниками, суперництво між різними французькими політичними силами – прихильниками союзників і колабораціоністського уряду Віші та претендентами на лідерство генералами Ш. де Голлем і А. Жіро та адміралом Ж. Дарланом. Її ускладнювало особисте ставлення до них Ф. Рузвельта й У. Черчілля. Рузвельт, наприклад, негативно, з великою антипатією ставився до де Голля, втім як і до Франції. Несподівано одного із французьких претендентів на лідерство Ж. Дарлана

24 грудня 1942 р. було вбито. Решті – де Голлю й Жіро – 3 червня вдалось досягти угоди.

Було проголошено створення Комітету Національного Визволення (КНВ), в якому де Голль і Жіро стали співпрезидентами. Після наступного раунду боротьби між ними генерал Жіро став головнокомандувачем у Північній і Західній Африці, а генерал де Голль – в інших частинах французької імперії.

8 листопада 1942 р. війська союзників висадились у Північній Африці на узбережжі Марокко. Їхнім верховним головнокомандувачем був американський генерал Д. Ейзенхауер, який розмістив свій штаб у Гібралтарі. Англо-американці зайняли спочатку міста Алжир, Оран і Касабланку. Цю операцію проводили сили шести американських та однієї англійської дивізії, які налічували 110 тис. осіб. Сухопутні війська було перекинуто з Британських островів і з території США. Безпеку транспортування забезпечував флот із 650 бойових і транспортних кораблів, висадку прикривали великі сили авіації. Водночас союзні повітрянодесантні загони захопили два великі аеродроми в Марокко. Французькі війська, підконтрольні урядові Віші, майже не чинили опору. Їхній головнокомандувач адмірал Дарман віддав наказ про припинення опору у французькій Північній Африці.

У відповідь на висадку союзників у французькій Північній Африці й небажання вішистських військових воювати з ними гітлерівське керівництво розпорядилось окупувати «вільну» зону Франції (Операція «Антон»). Німці також спробували захопити французький флот у Тулоні. Однак французькі моряки потопили його у гавані Тулона (більше 60 бойових кораблів, зокрема 3 лінкори й 8 крейсерів). Нарешті німецьке командування вирішило перекинути до Тунісу морем і літаками війська із Західної Європи й Італії. На початку грудня 1942 р. в Тунісі вже було

п'ять італійсько-німецьких дивізій, об'єднаних під командуванням німецького генерала Ю. Арніма.

Військам союзників не лише не вдалось подолати опір цієї армії, а й довелось відійти трохи на захід. Становище сторін тимчасово було стабілізовано.

В Єгипті в цей час англійські війська об'єднались у 8-у армію під командування генерала Б. Монтгомері в складі 11 дивізій і 4 бригад. Їх було цілком укомплектовано, і вони мали в розпорядженні 1100 танків і 1200 літаків проти 500 танків і 300 літаків італійсько-німецьких військ Роммеля.

23 жовтня британські війська атакували супротивника, але безуспішно. 2 листопада наступ було відновлено і в центрі італійсько-німецької оборони зроблено прорив.

Е. Роммель, не зважаючи на категоричну заборону фюрера, віддав наказ відступити з Єгипту частинам німецького «Африканського корпусу», а чотири італійські піхотні дивізії капітулювали. Англійські війська далі вели переслідування і 13 листопада вступили до Тобрука, а за тиждень – до Бенгазі, а 27 листопада досягли кордону Кіренаїки з Тріполітанією. 23 січня 1943 р. вони зайняли Тріполі і в першій половині лютого зупинились на лівійсько-туніському кордоні. Це був значний стратегічний успіх англійських збройних сил, який ліквідував загрозу прориву італійсько-німецьких військ до країн Близького Сходу. Звільнення території Єгипту і захоплення Кіренаїки й Тріполітанії дало змогу покращити можливості для базування англійського військово-морського флоту й авіації в районі Середземномор'я. Англійські війська вийшли до Тунісу, який ще залишався в руках супротивника.

В Тунісі від кінця грудня 1942 р. до середини лютого 1943 р. активних бойових дій не було. Німецьке командування вирішило першим завдати удару по експедиційних військах союзників. У середині лютого німці несподівано пішли в наступ на позиції союзників і просунулись у Південному Тунісі

на 150 км. Лише за допомогою перекинутої до цього району танкової дивізії та значних сил авіації союзники до 25 лютого відновили становище своїх військ у Південному Тунісі.

У другій половині березня 1943 року американо-англійські війська перейшли в загальний наступ у Південному Тунісі, а з боку Лівії 21 березня почала наступати 8-ма англійська армія. В середині квітня італійсько-німецькі війська було витіснено до Північного Тунісу. 20 квітня американо-англійські війська розпочали завершальну операцію. 6–7 травня італійсько-німецьку оборону було прорвано й зайнято міста Туніс і Бізерта.

13 травня 1943 р. італійсько-німецькі війська в Тунісі загальною чисельністю 250 тис. осіб капітулювали. Бойові дії на Африканському континенті завершилися.

5. Морські комунікації Атлантики й Арктики в роки Другої світової війни

Важливе значення морських комунікацій для воюючих держав, було доведено ще в період Першої світової війни. Блокада Німеччини державами Антанти зіграла велику роль у підриві її спроможності ведення війни, так само спроби німецького командування діяти методами необмеженої підводної війни послабили і поставили на межу краху Англію. У Другій світовій війні суперництво військово-морських флотів за контроль над морськими комунікаціями ще більше зросло. В цьому плані Атлантика й Арктика стали особливим театром воєнних дій, оскільки саме через ці регіони відбувалося забезпечення супротивників стратегічною сировиною, озброєнням, продовольством та іншими матеріалами, необхідними для ведення війни; потреба в них ставала дедалі відчутнішою в міру тривання війни. Зірвати таке постачання означало послабити ворожу сторону. Тому одним із основних завдань ставав підрив економічної

потужності супротивника через блокування морського постачання, чи, навпаки, забезпечення їх безперешкодної доставки. В зв'язку з цим на морі відбувалось безпрецедентне розширення воєнних операцій, зміна їхньої стратегії і тактики.

Вже від початку війни основною стратегічною метою німецьких військово-морських сил стала організація блокади Британських островів. Але прямий вихід німецьких військових кораблів із Балтійського моря на атлантичні маршрути було ускладнено. Ще до початку війни штаб оперативного керівництва війною на морі спрямував у різні райони Атлантичного океану декілька досить великих надводних кораблів німецького військово-морського флоту. 21 серпня в море вийшов панцерник («кишеньковий лінкор») «Адмірал Шеєр», а за три дні – «Дойчланд». Від початку війни вони мали розгорнути боротьбу проти торгівельних суден. Німецький «Дойчланд» потопив два пароплава і взяв як приз третій, після чого в середині листопада повернувся на базу. «Граф Шпее» потопив 9 суден, а 13 грудня 1939 р. наткнувся поблизу гирла Ла-Плати (Аргентина) на групу англійських крейсерів, отримав значні пошкодження, після чого командир вирішив увійти до уругвайського порту Монтевідео, де команді наказав інтернуватися в Аргентині. Корабель було потоплено, а його командир застрелився.

21 листопада 1939 р. до берегів Ісландії попрямували два німецькі лінкори «Гнейзенау» і «Шарнхорст» і потопили англійський допоміжний крейсер «Роуелпінді», після цього вдало повернулись на базу. Великою удачею став прорив німецького підводного човна до англійської бази Скапа-Флоу 14 жовтня 1939 р., який потопив лінкор «Роял Ок».

Після перемог нацистської Німеччини у воєнних кампаніях у Північній і Західній Європі та німецької окупації Данії, Норвегії та Франції, гітлерівці отримали у своє розпорядження стратегічно важливі військово-морські бази цих країн. Перед німецьким флотом у серпні 1940 р. було

поставлено завдання цілком блокувати британські морські комунікації. Якщо раніше відповідно до норми морського права кораблі німецьких ВМС атакували і знищували військові кораблі без попередження, а торговельні – лише після огляду, відтепер вони розпочали «тотальну морську війну». Британію було оголошено «фортецею в облозі», а морський простір навколо Британських островів – зоною бойових дій. Вказаної норми міжнародного права німці вже не дотримувались. Запекла боротьба із торговельними суднами супротивника на всіх морях і океанах принесла німцям певні успіхи. В ній разом з підводними човнами брали участь кишеньковий лінкор «Адмірал Шеєр», важкий крейсер «Адмірал Хіппер» і низка допоміжних крейсерів. Ударів завдавали по тилових комунікаціях Великої Британії, розкиданих на величезних морських просторах. Це змушувало Англію розпорошувати свої сили. Для захисту торговельного судноплавства англійці мусили задіювати не лише дрібні бойові кораблі, а й лінкори і крейсери разом з великою кількістю авіації. Однак втрати британців були значними. Зокрема, наприкінці 1940 – на початку 1941 рр. наслідком рейду «Адмірала Шеєра» стало знищення 19 суден, «Адмірал Хіппер» потопив 7, а «Шарнхорст» і «Гнейзенау» – 16 суден. Великі надії німці покладали на один із найбільших військових кораблів того часу лінкор «Бісмарк» водомісткістю 53 тис. т і чисельністю 1600 членів команди. У свій похід для участі в боротьбі на морських комунікаціях він вирушив 18 травня 1941 р. із порту «Гдиня» в супроводі важкого крейсера «Принц Ойген». 23 травня місце перебування обох кораблів виявили англійські літаки. Для їх перехоплення англійці відправили до Данської протоки велике угруповання своїх ВМС. Перше бойове зіткнення відбулось 24 травня. Англійці задіяли лінійні крейсери «Принц Уельський» і «Худ», а також 6 есмінців. Німцям вдалось потопити «Худ» і відірватись від

переслідування; «Принц Ойген» попрямував до Азорських островів, а «Бісмарк» – до французького порту Брест.

25 травня «Бісмарк» знову атакували дев'ять британських літаків-торпедоносців з авіаносця «Вікторієс»; він дістав серйозні пошкодження, але знову відірвався від переслідування.

26 травня «Бісмарк» наздогнали літаки з авіаносця «Арк Роял» і британські есмінці. Після короткого зіткнення і нових пошкоджень його швидкість знизилась із 30 до 14 вузлів. Тому далеко корабель відійти не зміг. Його наздогнали основні сили британського флоту, які випустили по ньому близько 1 тисячі снарядів і більше ніж 50 торпед. В результаті 27 травня 1941 р. за 450 миль на південний захід від Бреста «Бісмарк» затонув. Після цього німецьке командування вирішило відмовитись від застосування на морських театрах бойових дій великих кораблів – змагатися з британським флотом було не під силу німецьким кораблям. Тому наступні дії німецького надводного флоту було зведено до атак рейдерів – невеликих крейсерів, які нападали на одинокі судна.

Від цього ж часу головну роль у воєнних діях в Атлантиці почали грати підводні човни. Основною зоною їхніх дій став регіон на південному сході від Гренландії, де захист конвоїв британською авіацією було ускладнено через значну віддаленість від баз. Крім того, сили німецького надводного флоту було передислоковано до Арктики для боротьби з конвоями союзників, які прямували до Мурманська і Архангельська. Конвої зазвичай мали значні сили супроводу із англійських військових кораблів, а також їх захищали радянські підводні човни. Влітку-восени 1941 р. було проведено 7 конвоїв майже без втрат. Але у 1942 р. німці зосередили на морських комунікаціях значні сили ВМФ, і це змінило ситуацію в Арктиці. Уже в травні значних втрат зазнали конвої «PQ»-15 і «PQ»-16, які із 66 суден втратили 16. У червні із 34 суден конвою «PQ»-17 німці потопили 23, а у

вересні із 40 суден конвою «RQ»-18 не дійшло до місця призначення 13 суден. Союзники змінили тактику: перейшли до відправлення менших конвоїв і посилили «полювання» на великі кораблі німецького флоту. У вересні 1943 р. англійці потопили «Шарнхорст» і серйозно пошкодили та вивели з ладу великий лінкор «Тірпіц». Після цього на комунікаціях Арктики ситуація стала безпечнішою.

Від січня 1942 р. німецьке командування остаточно переорієнтувалось на ведення підводної війни. Адмірал (від 10 січня 1943 р. – гросадмірал) К. Деніц – один із ініціаторів створення підводного флоту Німеччини – домагався перетворення будівництва підводних човнів на один із пріоритетних напрямків розвитку ВМС. Ще 1938 р. Деніц розробив нову тактику дій підводних човнів, так звану «тактику вовчих зграй» – одночасного нападу на кораблі чи конвої цілої групи підводних човнів. Її було застосовано вже через рік. Втрати, яких зазнали англійці вже в перші місяці війни, коли підводні човни потопили транспортні судна і військові кораблі загальною водомісткістю 175 тис. т., підтвердили правильність дій Деніца. Але в цей період Деніц мав у своєму розпорядженні лише 56 підводних човнів, із них лише 22 було пристосовано для бойових дій на океанських комунікаціях. Завдяки зусиллям Деніца будівництво підводних човнів зростало. Від них потерпали і англійці, й американці. Наприклад, у період від грудня 1941 р. по грудень 1942 р. німецькі підводні човни пустили на дно 330 транспортних суден і бойових кораблів США. У березні 1943 р. відбулась найбільша морська битва Другої світової війни за участю німецьких підводних човнів (майже 40). Під час цієї операції вони потопили 21 судно. Але в травні-червні 1943 р. удосконалення протичовнового захисту і збільшення військового ескорту американських торгових суден значно знизили втрати. І навпаки, зросли втрати німців: у травні вони втратили 41 підводний човен, а червні-липні – 79.

1943 р. США й Англія нарощували зусилля в боротьбі за безпеку океанських комунікацій в Атлантиці. Це було конче необхідно, оскільки потік військ і воєнних вантажів із США до Британських островів різко зріс. Якщо впродовж 1942 р. до Англії прийшли 38 конвоїв, які доправили понад 227 тис. осіб, то 1943 р. число конвоїв зросло до 66, а чисельність військ, що їх вони доправили до Англії, становила понад 2 681 тис. осіб. Водночас тривало постачання великої кількості зброї, технічних засобів, пального тощо. Союзники розширювали коло заходів із захисту судноплавства, залучали до них додатково численні сили флоту й протичовнової авіації. Німеччина мусила дедалі більше обмежувати свої зусилля, спрямовані на боротьбу проти морських сполучень в Атлантиці. Спроба німецького командування перешкодити перевезенню військ до Англії, і в такий спосіб зірвати накопичення сил для вторгнення до Європи, виявились безуспішними. Англо-американське командування сформувало численні сили для боротьби із надводними кораблями й підводними човнами Німеччини. Якісні характеристики підводних човнів мали здебільшого рівень 1939 р., тоді як кораблі й авіація, які охороняли конвої, отримували на озброєння нові, досконаліші засоби виявлення і знищення підводних човнів. Перевагу здобули сили протичовнової оборони. Водночас, різко зросли темпи будівництва нових суден, особливо в США. Приріст тоннажу почав набагато перевищувати втрати. Зокрема, в першому кварталі 1943 р. союзники втратили кораблів загальним тоннажем приблизно 1360 тис. т, а побудували близько 2700 тис. т, у другому кварталі втрати склали 700 тис. т, тоннаж побудованих кораблів – 3 700 тис. т.

Спроби гітлерівського керівництва виправити ситуацію через нарощування будівництва підводних човнів (до 40 одиниць на місяць) не дали результатів. «Битва за Атлантику» завершилась перемогою союзників.

6. Воєнні дії у Південно-Східній Азії і на Тихому океані (1939–1944 рр.)

Впродовж 1938 і першої половини 1939 рр. Японія, яка з липня 1937 р. вела «неоголошену війну» в Китаї, відхилила пропозиції гітлерівської Німеччини про всеохопний військовий союз. У Токіо не поспішали брати на себе зобов'язання в разі вступу Німеччини у війну із західними державами. Радянсько-німецький договір про ненапад 23 серпня 1939 р. японський уряд К. Хіранума розцінив як порушення Німеччиною Антикомінтернівського пакту і пішов у відставку. Після того, як гітлерівська Німеччина 1 вересня 1939 р. напала на Польщу й Англія і Франція оголосили їй війну, Японія виступила із заявою, в якій підкреслила, що не втручатиметься в нинішню війну в Європі і спрямує свої зусилля винятково на врегулювання китайського інциденту. Але різка зміна ситуації в Європі, пов'язана з німецькими наступами в квітні-червні 1940 р., і поразка європейських колоніальних держав створили можливість для активізації японської політики у південному напрямку вбік південних морів. Цьому сприяли об'єктивні умови: в районі південних морів і Південно-Східної Азії були основні види стратегічної сировини, яких найбільше всього потребувала Японія, а у зв'язку з війною в Європі Англія і Франція стали менш спроможними на опір Японії в разі її експансії в регіонах.

Після вторгнення німецьких військ до Голландії міністр закордонних справ Японії Аріта заявив 15 квітня 1940 р., що японський уряд був би глибоко занепокоєний будь-якою зміною статус-кво в Голландській Індії (Індонезії). Провідні японські газети, політики, партійні й державні діячі, монополістичні кола – дзайбацу – активно вимагали від уряду розгорнути підготовку до реалізації концепції «Великого східноазійського простору» – формування єдиного військово-політичного, економічного і культурного простору в Південно-

Східній Азії у співпраці Японії та азійських держав, звільнених від колоніальної залежності.

Після капітуляції Франції Японія отримала також можливість для експансії до Французького Індокитаю. Захоплення цього регіону для Японії не було надто складним. Французькі регулярні війська (їх було 20 тисяч) не мали достатньої кількості танків і авіації. А очікувати підтримки з боку метрополії не мали змоги. Японський уряд посилив тиск на вішистський режим Петена у Франції щодо надання Японії військово-морських баз на території Індокитаю, введення сюди японських військ. Таку угоду було підписано 30 серпня 1940 р. Наприкінці вересня 1940 р. японські війська перейшли кордон Індокитаю. Невдовзі вони окупували весь північний Індокитай.

Події у Французькому Індокитаї загострили відносини США й Англії, з одного боку, і США та Японії – з іншого, сприяли оформленню військового союзу держав «Осі» – Троїстого (Берлінського) пакту 27 вересня 1940 р. У його вступній частині було проголошено намір учасників установити «новий порядок» в Європі й Азії. Троїстий пакт, підписаний терміном на 10 років, передбачав усебічну взаємну допомогу Німеччини, Італії та Японії в разі, якщо одна із них опиниться в стані конфлікту з третьою державою, яка не є учасником, на момент підписання пакту, європейської війни чи японсько-китайського конфлікту. Тобто, Японія не була зобов'язана негайно вступати у війну проти Британії, але Німеччина й Італія зобов'язувалися підтримати Японію в разі її війни з США. Японія визнала керівну роль Німеччини й Італії в створенні «нового порядку» в Європі, а Берлін і Рим визнали керівну роль Японії в справі встановлення «нового порядку» у великому «східноазійському просторі», а Японія керівництво Німеччини й Італії в створенні «Нового порядку» в Європі. Це означало відмову Німеччини від претензій на колоніальні володіння переможених нею Франції (Індокитай) і

Голландії (Індонезії). За це Японія погоджувалась на включення до пакту ст. 5, яка містила особливе застереження, що новий союз не буде спрямовано проти СРСР (в цей час радянсько-німецька співпраця ще продовжувалася).

Після укладення Троїстого пакту Японія посилила свою експансію в Південно-Східній Азії. Ще 12 червня 1940 р. вона підписала договір «Про дружбу і взаємну повагу до територіальної цілісності» з Сіамом (Таїланд), якого вона вирішила залучити до своїх загарбницьких планів. Вона підтримала претензії Таїланду на частину Лаосу й Камбоджі, які входили до складу французького Індокитаю і сприяла відданню їх Таїландові.

Зростав вплив Японії і в голландській Індії (Індонезії).

13 квітня 1941 р. було підписано радянсько-японський договір про нейтралітет і в одному пакеті з ним радянсько-японську декларацію про взаємну повагу до територіальної цілісності й недоторканості кордонів Монголії Маньчжоу-Го. Останній документ фактично означав розподіл сфер впливу СРСР і Японії на Далекому Сході так, що Монголію було віднесено до радянської сфери, а Маньчжоу-Го – до японської. Після цього Японія далі вела переговори з США щодо врегулювання «спірних питань», розпочаті в березні 1941 р. Але японський уряд уже дійшов висновку, що позиція США буде жорсткою і почав готуватися до розриву та військового зіткнення. 1 листопада 1941 р. було підписано наказ японському флоту про підготовку несподіваного удару по головній військово-морській базі США Перл-Харбор на Гавайських островах, а також по Сінгапуру й Філіппінських островах. Підготовку уряд Х. Тодзіо маскував активізацією дипломатичних переговорів із США. Для їх ведення в листопаді до Вашингтона на допомогу японському послові К. Намура прибув колишній японський посол у Берліні С. Курусу.

26 листопада державний секретар США К. Хелл вручив японським дипломатам документ, який містив такі вимоги: укласти багатосторонній пакт про ненапад за участю Японії, США, Великобританії, Китаю, Нідерландів та СРСР; вивести японські війська з Китаю й Індокитаю; відмовитись від визнання на території Китаю всіх урядів, крім уряду Чан Кайші; не брати до уваги Маньчжоу-Го; анулювати Троїстий пакт.

Японська негативна відповідь на ці вимоги надійшла до держдепартаменту, коли вже було здійснено напад на Перл-Харбор.

7 грудня японське оперативне з'єднання під командуванням адмірала Т. Нагумо, в складі 23 бойових кораблів, з них найновіші 6 авіаносців, підійшло на місце запланованого підйому в повітря літаків за 200 миль на північ від Перл-Харбора. О 6 годині ранку (за Гавайським часом) перша хвиля літаків японської палубної авіації піднялась у повітря, взяла курс на острів Оаху й досягла його о 7:55. У гавані Перл-Харбора цього ранку стояло 96 американських військових кораблів усіх класів – трохи більше половини американського Тихоокеанського флоту, в тому числі 8 лінкорів, що їх тоді мали США на Тихому океані. Японські бомбардувальники й торпедоносці скинули бомби і торпеди, як на військових навчаннях. Зенітна артилерія, бази й кораблів відкрила безладну стрілянину й оговталась лише тоді, коли о 9 годині підійшла друга хвиля японських літаків. Із 353 літаків, які брали участь в атаках, було збито 29. Японські підводні човни, що брали участь у нападі, не досягли жодних результатів. Усі 5 надмалих підводних човнів і 1 великий було потоплено чи зникли безвісти.

В результаті нападу на Перл-Харбор японці потопили чи вивели з ладу 18 американських бойових кораблів, в тому числі всі 8 лінкорів, а на аеродромах на острові Оаху було знищено 188 і пошкоджено 128 літаків. Загинуло більше

2,5 тис. американців. Після завершення операції оперативне з'єднання японців повернуло на зворотній курс.

8 грудня Конгрес США оголосив війну Японії, а 11 грудня Німеччина й Італія оголосили війну Сполученим Штатам. У відповідь Конгрес США ухвалив рішення про оголошення їм війни. 9–10 грудня війну Японії, Німеччині й Італії оголосив Китай.

Водночас із нападом на Перл-Харбор японські війська висадились на Малаккському півострові й розпочали воєнні дії проти британських військ. Вони захопили американські острови Гуам (10 грудня) в зоні Каролінських островів та Уейк (23 грудня) поблизу Маршаллових островів. Несподіваність нападу принесла Японії вражаючі успіхи. 10 грудня японська авіація потопила біля узбережжя Малайї британський лінкор «Принц Уельський» та лінійний крейсер «Ріпалс». Їх знищення слідом за розгромом американського тихоокеанського флоту в Перл-Харборі забезпечило Японії перевагу не лише в Західній частині Тихого океану, а й у Індійському океані.

8 грудня 1941 японські війська вторглися на територію Сіаму фактично без опору: сіамський уряд прийняв японський ультиматум щодо пропуску військ для операцій у Малайї, а 21 грудня уклав з Японією договір про військовий союз. У січні 1942 р. Сіам оголосив війну Сполученим Штатам і Англії.

10 грудня японці розпочали висадку своїх військ на Філіппінських островах. Їх захищала філіппінська армія в складі 37 тис. філіппінців і 17 тис. американців. Агресори знищили підрозділи, які захищали о. Лусон, і з боями рушили до столиці. Манілу вони зайняли 2 січня 1942 р. Частина військ рушила на о. Коррехідор у Манільській затоці і на півострів Батаан. Захищались вони до квітня-травня 1942 р., коли спочатку капітулювали підрозділи американо-філіппінської армії на Батаані, а 5 травня – гарнізон на о. Коррехідор. Японці цілковито захопили Філіппінські острови.

25 грудня 1941 р. японські війська без серйозного опору з боку британського гарнізону захопили Гонконг, а в Малайї вони відкинули англійські війська на південь від Куала-Лумпуру.

У січні 1942 р. в результаті досить складної кампанії в джунглях японці захопили майже весь Малаккський півострів і вийшли на підступи до Сінгапура – найбільшої військово-морської бази Англії в Азії, добре укріпленої, оснащеної зброєю та боєприпасами з 70-тисячним гарнізоном. Однак його командування психологічно було приголомшене невдачами британців, війська дезорганізовані й не готові до стихійного опору. 9 лютого японці форсували Джохарську протоку, яка відділяла Сінгапур від материка, й почали штурм Сінгапурської фортеці. 15 лютого британський командувач здав Сінгапур. До полону потрапило 80 тис. англійців.

Воєнні операції в Бірмі, до якої японські війська вторглись ще 13 грудня 1941 р., розвивались дещо повільніше через нестачу сил на цьому напрямку і складні географічні умови. Лише 7 березня 1942 р. загарбники увійшли до столиці країни Рангуна. Вони перерізали шляхи сполучення з Китаєм, і наприкінці травня підійшли до кордону з Індією.

Воєнні операції із захоплення Індонезії японці розпочали у січні 1942 р., обравши базою для висадки військ о. Борнео. 27 лютого – 1 березня 1942 р. морська битва в Яванському морі між японською та англійсько-голландською ескадрами завершилась поразкою англо-голландців. Тоді ж, 28 лютого, японці вторглись на о-ви Яву і Суматру, а вже 5 березня увійшли до столиці – м. Батавії (Джакарти). 9 березня голландські війська капітулювали. Захоплення Індонезії з її значними ресурсами, особливо нафтою, каучуком тощо., давало Японії змогу використання стратегічної сировини насамперед для війни, в яку її втягнули реакційна вояччина й імперіалістичні кола.

Таким чином, за відносно короткий період Японія взяла під контроль величезний район – Філіппіни, Малайю, Бірму, Індонезію. Водночас, японці захопили деякі позиції на шляхах до Австралії: 23 січня 1942 р. вони зайняли Рабаул на о. Мала Британія, а 7 березня вторглись до Нової Гвінеї. При цьому задіяно було відносно незначні збройні сили – до 400 тис. осіб. Невеликими були і втрати японців – 15 тис. осіб убитими.

Успіхи японців зумовила низка причин: театр воєнних дій було розташовано географічно ближче до Японії, ніж до США й Великої Британії, значну роль зіграла зайнятість Англії війною в Європі, неготовність до війни Сполучених Штатів, погано навчені, поспіхом сформовані військові з'єднання союзників із місцевого населення, які становили 55% їх наземних військ, фактор несподіваного наступу японців. Крім того, японські солдати, льотчики й моряки показали свої високі підготовку та боєздатність, витривалість і моральний дух; японська військова техніка також мала високий рівень. Японські авіаносці – а на початку війни Японія мала найпотужніший авіаносний флот у світі – як і більшість її бойової техніки, були зброєю зовні грубішою, ніж британські чи американські, але вельми ефективною. А японські винищувачі «Зеро» виявились на той час кращими в світі.

У боротьбі проти японської агресії США й Англія вирішили поділити зони своїх зобов'язань: США взяли на себе керівництво воєнним діями на Тихому океані і в Китаї, а Англія – операціями в Бірмі. Головними фронтами союзників у війні проти Японії стали південно-західна зона Тихого океану, де воювали австралійські, новозеландські, голландські й американські війська, і тихоокеанська зона. Першою зоною з центром в Австралії командував Д. Маккартур, другою – з центром на Гавайських островах – адмірал Ч. Німіц, третьою – у північно-східній частині Індії, біля кордонів Бірми – адмірал Л. Маунтбеттен.

1942 р. головною метою японського наступу на півдні стали Австралія і Нова Зеландія. В результаті в цьому напрямку було захоплено о. Адміралтейства і значна частина Соломонових островів.

7–8 травня в Коралловому морі відбулась битва між японською ескадрою, яка прямувала для захоплення Порт-Морсбі – великої австралійської військово-повітряної та військово-морської бази, яка мала велике значення для охорони північних районів Австралії в південно-східній частині Нової Гвінеї, та американським флотом. Японці втратили авіаносець і 105 літаків, американці – авіаносець і 89 літаків. Було потоплено й інші кораблі. Під час цієї битви вперше в історії війни на морі кораблі не обмінялись жодним пострілом. Ударів завдавали лише за допомогою авіації. Після битви обидві ескадри залишили Кораллове море. Японія мусила відмовитись від захоплення Порт-Морсбі, і це було певним успіхом американського флоту.

Після невдачі в Коралловому морі японське командування вирішило спробу здійснити захоплення дуже важливого в стратегічному сенсі острова Мідуей. Він був не лише великою американською базою, спроможною забезпечити систематичні дії оперативного з'єднання поблизу берегів Японії, а й єдиною базою, з якої бомбардувальники могли здійснювати нальоти на захоплений японцями острів Уейк. Це давало американцям змогу значною мірою нейтралізувати дії японців на східному напрямку.

Японцям захоплення Мідуея дало б можливість створити опорний пункт для удару по Гавайських островах. Але основною їхньою метою було нав'язати американському флоту генеральну битву й розбити його, поки ще американці, які розгорнули інтенсивне будівництво лінкорів і авіаносців, не досягли чисельної переваги. Для проведення операції 27 травня японське командування направило потужне з'єднання із 6 авіаносців, 11 лінкорів, великої кількості інших

кораблів – важких і легких крейсерів, авіатранспортів. При цьому японці розраховували, що два з трьох авіаносців, які мали тоді США, ще перебувають у Коралловому морі і що вони мають цілковиту перевагу в повітрі. Але американське командування через службу радіоперехоплення вирахувало наміри і стягло до району острова Мідуей три авіаносці. Воно розгорнуло на підступах до нього ланцюг із підводних човнів і перекинуло на острівні аеродроми додаткові сили авіації.

Битва на підступах до острова Мідуей 4–6 червня 1942 р. завершилась поразкою японського флоту. Він втратив 4 авіаносці разом з літаками, які на них базувалися, та один крейсер. Американці втратили 1 авіаносець і 1 есмінець. Під час битви було збито 253 японські й 150 американських літаків.

Особливістю морських битв і в Коралловому морі, і поблизу острова Мідуей було те, що їх вели за допомогою авіації, а не артилерійських дуелей, як було до цього. Кораблі супротивників перебували на відстані 150–200 км одні від одних і не обмінялись жодним артилерійським пострілом. Ці битви стали початком корінного перелому у війні на Тихому океані.

Після цих двох битв перевага в силах була на користь США і Англії. Вона стала очевидною в період боротьби за невеликий острів Гуадалканал у серпні 1942 – лютому 1943 р. Японське командування докладало величезних зусиль, щоб повернути острів, що його захопив американський десант 7 серпня 1942 р.; почалися запеклі бої на самому острові. Японці втратили 40 воєнних кораблів, в тому числі 2 лінкори, велику кількість літаків, але так і не спромоглись повернути Гуадалканал. До літа 1943 р. США не вели наступальних операцій на Тихоокеанському театрі бойових дій. Їхню увагу було зосереджено на накопиченні сил для майбутнього наступу. Розгорнулось квапливе будівництво нових авіаносців: щомісяця з'являвся один новий авіаносець. Формували великі

десантні частини, будували нові військово-морські й військово-повітряні бази.

Наступ американських збройних сил на Тихому океані було розпочато наприкінці червня 1943 року. Десантні операції із захоплення Соломонових островів здійснювали 1-2 дивізії, вони тривали до грудня 1943 року. В цей же період американсько-австралійські війська здійснювали операції в південно-східній частині Нової Гвінеї. В листопаді війська під командуванням адмірала Німіца висадились на островах Гілберта, які до війни належали Англії, а згодом їх захопили японці. Було здійснено нальоти і висаджено десанти також на інших островах цього регіону. Японські війська, що перебували там, не мали підтримки ні з моря, ні з повітря, але стійко оборонялись.

У грудні 1943 р. розгорнулись бойові дії за архіпелаг Бісмарк. Японський гарнізон чинив запеклий опір, і лише наприкінці грудня склав зброю.

Таким чином, до початку 1944 р. американським військам вдалося захопити острови Гілберта й Соломонові, придушити опір японців на Західному узбережжі Нової Гвінеї. Більшість же стратегічно важливих островів Центральної частини Тихого океану контролювали японські збройні сили.

У плані дальших дій на 1944 р. американське керівництво визначило захоплення Маршалових, Каролінських і Маріанських островів. Тут мала успіх тактика «стрибків» – дій невеликих угруповань авіаносців, лінкорів і десантних суден із захоплення опорних баз японців. 19–20 червня поблизу Маріанських островів відбулась найбільша морська битва тихоокеанської кампанії, в якій взяли участь півтори тисячі літаків з обох сторін. Японці кинули сюди свої останні 9 авіаносців, 3 з яких було потоплено. Контроль над центральною частиною Тихого океану перейшов до американського флоту. Але японське командування ще не втрачало надій і восени 1944 р.

підготувало удар у районі Філіпінських островів із широким застосуванням камікадзе (льотчиків-смертників) і пловців-диверсантів. Американці в цих боях зазнали великих втрат, але це не дало позитивного результату для японців – їхні втрати були більшими.

На кінець 1944 р. американсько-британські збройні сили захопили майже всі острови Тихого океану, частину Філіппін і завдали вирішальної поразки японському флоту. Розвивався наступ союзних військ і в Бірмі, він розпочався влітку 1944 року.

7. Висадка союзників в Італії і крах італійського фашизму

Розгром італійсько-німецьких військ у Північній Африці дав можливість створити вигідний плацдарм для накопичення військових сил союзників для майбутньої їх висадки в географічно близькій Італії. В самій країні серед народу і в армії поширювались настрої поразки. Муссоліні був приголомшений і наляканий, не готовий до різкої зміни ситуації. 10 липня 1943 р. союзники здійснили успішну висадку в Сицилії. Італійці не мали особливого бажання воювати на своїй території. І невдовзі Гітлер отримав нові повідомлення про те, що італійська армія розпадається. Він викликав Муссоліні, щоб обговорити ситуацію. Їхня зустріч відбулась у містечку Фелтре в Північній Італії. Фюрер закликав італійського дуче далі вести боротьбу. Сицилію і власне Італію, казав він, можна утримати, якщо італійці активно й самовіддано воюватимуть. На допомогу Гітлер обіцяв спрямувати свіжі німецькі сили. А в цей час союзна авіація завдала ударів по промислових об'єктах, комунікаціях, портах Італії. Було завдано потужного бомбового удару по Риму.

Повернувшись до столиці, Муссоліні дізнався про змову проти нього серед деяких керівників фашистської партії, в числі яких був і його зять Г. Чіано. Вони вимагали скликання Великої фашистської ради, яка не збиралась від грудня 1939 р. Рада засідала в ніч із 24 на 25 липня і вперше за час свого існування розкритикувала Муссоліні за ту катастрофу, до якої він штовхнув країну. Рада вирішила просити короля взяти на себе керівництво збройними силами. Увечері король Віктор-Емануїл III запропонував Муссоліні подати у відставку. «Сподіваюсь, Ви не маєте ілюзій, – сказав він Муссоліні, – відносно того, як до Вас ставляться італійці. Ви – найненависніша людина в Італії». Під час виходу з палацу Муссоліні було заарештовано.

Новим головою уряду став маршал Пьетро Бадольо, котрий раніше схилився до досягнення компромісу з союзниками. Але для нового італійського уряду головною проблемою було те, що в країні було розміщено значну кількість німецьких військ. До цього Гітлер, відразу ж після повалення Муссоліні, віддав наказ німецьким дивізіям із Франції та Південної Німеччини (вони дістали назву групи армій «В») рушити до кордону з Італією. Бадольо намагався встановити контакт із союзниками для з'ясування можливостей укладення перемир'я, а також надання підтримки військ союзників у боротьбі проти дивізій вермахта. А Гітлер тим часом гарячково будував свої плани проти Італії. Їх було чотири: 1) операції «Ейхе» («Дуб») зі звільнення Муссоліні, в ній його, за пропозицією Гітлера, алегорично іменували «цінним об'єктом»; 2) операція «Студент» із захопленню Риму й відновлення там уряду Муссоліні; 3) операція «Шварц» («Чорний») з окупації всієї Італії; 4) операція «Ахсе» («Вісь») із захоплення чи знищення італійського флоту. Згодом останні дві було об'єднано в одну під назвою «Ахсе».

Поштовхом до реалізації планів фюрера стали дві події у вересні 1943 р.: 3 вересня війська союзників висадились на південному краї Італії, а 8 вересня було оголошено про перемир'я (його таємно було підписано 3 вересня) між Італією та Західними державами. Дізнавшись те, що італійці підписали перемир'я, Гітлер наказав командувачу німецькими арміями у Південній Італії фельдмаршалу А. Кессельрінгу, котрий перебував поблизу Риму, виконувати план «Ахсе», що означало роззброєння італійської армії та окупацію країни. Кессельрінг вдало здійснив окупацію північної частини Італії, взяв у полон декілька тисяч італійських солдатів та офіцерів і створив досить міцну лінію оборони.

Операція «Ейхе» з порятунку Муссоліні, якої так бажав Гітлер, ускладнювалась тим, що дуче декілька разів перевозили з одного місця на інше. Нарешті, на початку вересня «цінний об'єкт» таємно привезли до готелю, розташованого на вершині Гран Сассо – височеного піку Аbruцьких Аппенін, куди можна було дістатися лише фунікулером.

Німці після цього провели розвідку з повітря й вирішили висадити десант на планерах. Цю операцію було здійснено під керівництвом одного з есесівських бойовиків Отто Скорцені, котрому її довірив особисто Гітлер. Доставлений до резиденції фюрера Растенбург Муссоліні щиро дякував Гітлерові, але це була вже душевно зломлена людина. За волею фюрера фашистський режим на більшій частині Італії було реанімовано. Муссоліні знову став на чолі держави, яка отримала назву Італійської соціальної республіки, зі столицею в курортному містечку Сало на півночі Італії. За назвою містечка нову державу частіше й називають «Республіка Сало».

Італійський король, маршал Бадольо та його уряд втекли з Риму і невдовзі оселилися на півдні Італії, що його

звільнили союзники. Більшу частину італійського флоту було передислоковано на острів Мальту, попри спроби гітлерівців, згідно з планом операції «Ахсе», захопити чи потопити його.

Остаточний документ про капітуляцію Італії було підписано на Мальті 29 вересня 1943 р.

Після висадки союзників на материковій Італії між ними виникли серйозні розбіжності щодо ставлення до цієї країни. У Сполучених Штатах громадська думка була налаштована до Італії менш вороже, ніж у європейських країнах. Крім того, американці мали враховувати наявність у США великих італійських общин, які могли впливати на виборчі кампанії. Тому визначення статусу окупованої країни мало неабияке значення. Бадольо просив надати Італії статус союзника, якщо вона оголосить війну Німеччині, але союзні держави наполягали на більш-менш спільному нейтральному визначенні. 13 жовтня король Італії оголосив війну Німеччині, а США, СРСР і Англія повідомили світові про своє соратництво з Італією і про право італійського народу обрати демократичний уряд після вигнання німецьких військ з італійської території. На Московській конференції міністрів закордонних справ США, СРСР і Англії 19–30 жовтня 1943 р. було ухвалено Декларацію щодо Італії, в якій було акцентовано необхідність цілком знищити фашизм і надати італійському народові можливість встановити демократичний порядок у своїй країні.

Таким чином, восени 1943 р. Італія фактично розкололась на два табори: 1) Італійське королівство, яке зберегло свою територію південніше Неаполя під захистом англо-американських військ. Частина армії пішла на південь з Віктором-Емануїлом III і надалі брала участь разом з англо-американськими військами у війні проти Гітлера й Муссоліні, звільняла в 1944-1945 рр. італійську територію від наци-фашизму і просувалась на північ;

2) Республіка Сало була під владою Муссоліні і мала підтримку гітлерівських військ. Розміри її території дедалі скорочувались. У червні 1944 р. вона втратила Рим, а в серпні – Флоренцію.

Муссоліні зі значними труднощами вдалося створити три бойові підрозділи (згодом їх стало чотири) з числа військовополонених, повернених із Німеччини. Лінію оборони переважно забезпечувала німецька армія.

Республіка Сало була маріонетковим державним утворенням і трималась на багнетах німецької армії. Муссоліні відновив фашистську адміністрацію, поліцію та Особливий трибунал. Однак паралельно існувала німецька адміністрація. Самого Муссоліні охороняли німецькі солдати. Свою внутрішню політику він також узгоджував з німцями.

Одним із перших актів Муссоліні було розпорядження про арешт фашистів – учасників змови 25 липня. Із вісімнадцяти вдалося затримати шістьох, яких за вироком Особливого трибуналу розстріляли. Спеціальні каральні загони – чорні бригади – проводили воєнні операції проти партизанів. За декретом Муссоліні, заарештованих партизанів, зазвичай, розстрілювали. Активну участь у таких акціях брали підрозділи СС. Республіка Сало далі вела расову фашистську політику: 8 тисяч євреїв було відправлено до гітлерівської Німеччини в концентраційні табори, де більшість було страчено в крематоріях. Після війни із них на батьківщину повернулось лише 606 осіб.

Опорою Муссоліні стала відновлена ним під новою назвою Фашистська республіканська партія і вже відомі Бойові фаши – збройні формування, а також чорні бригади.

Муссоліні оголосив католицьку релігію державною, але йому так і не вдалось домогтися визнання Республіки з боку Ватикану.

Дуче розумів: щоб знову згуртувати італійців навколо фашизму, потрібні нові соціальні ідеї, а тому намагався

зробити ставку на робітничий клас, інших трудящих, говорив про необхідність знищити «паразитичну плутократію», обіцяв скликати Установчі збори, але обмежився лише проведенням з'їзду неофашистської партії в листопаді 1943 р. у Вероні. Ухвалений на ньому документ «Веронська хартія» мав демагогічний характер і зберіг основні положення фашистської ідеології.

Реформований неофашистський режим не зміг створити міцної соціальної опори. Італійці бачили його маріонетковий характер. Фабрики й заводи контролювали німці, на них було поширено правила, які діяли в Німеччині, значну частину сировини, добутої в Італії, та продовольства направляли до Рейху. Тисячі італійців примусово відправляли на роботу до Німеччини.

Морально зломлений невдачами своєї політики, Муссоліні вже не мав ні волі, ні можливості займатися створенням нової державності, адже всі сили було підпорядковано воєнним цілям: зобов'язанням перед рейхом, утримання окупаційної німецької армії, воєнним діям проти наступаючих з півдня англо-американських військ і партизанської армії, яка нарощувала свій опір в тилу.

А в зоні англо-американських військ йшла підготовка до наступу. Він розпочався після звільнення ними Риму 4 червня 1944 р.. Німецькі війська відступали.

За директивою Об'єднаного комітету начальників штабів союзників 5 липня 1944 р. завдання американо-англійських військ в Італії полягало в тому, щоб форсувати ріку По і вийти на рубіж Венеція, Верона, Падуя, Брешва і далі через Трієст до Відня і Будапешта.

На початку серпня війська союзників підійшли до німецького укріпленого рубежу – Готської лінії, яка проходила південніше Ріміні і Сан-Маріно по південно-західних схилах Етрусських Апеннін. Ця лінія перегороджувала шляхи в долину ріки По. Із 25 німецьких дивізій, розташованих у той час в

Італії, на Готській лінії було зосереджено 19. Наступ на лінію союзники почали в кінці серпня і липня у жовтні їм удалося її перетнути. Але на цьому й зупинились в очікуванні додаткових сил. Припинення наступу англо-американських сил було використано німцями для більш активної боротьби з італійськими силами Опору у Північній Італії, які так і не вдалося розгромити. Більше того партизанський наступ розвивався повним ходом. В середині квітня 1945 р. партизани звільнили низку міст, в тому числі Болонью 21 квітня, щоправда за підтримкою союзних військ. А війська союзників вже наступали. 9 квітня із району на схід від Болоньї перейшла в наступ англійська, 14 квітня на південному заході від Болоньї – американська армія.

В результаті скоординованих дій англо-американських військ і італійських сил Опору Італія йшла на зустріч своєму цілковитому визволенню.

Неофашистський режим Муссоліні був у стані агонії. Разом з іншими фашистськими керівниками Муссоліні намагався втекти в Німеччину. Однак недалеко від швейцарського кордону фашистську колону затримали партизани.

28 квітня за вироком Комітету національного визволення Північної Італії Муссоліні та інших керівників «Республіки Сало» розстріляли.

29 квітня було підписано офіційний акт про капітуляцію німецьких військ в Італії. Після цього англо-німецькі дивізії продовжили свій рух на північ і північний схід. 2 травня вони вступили в Трієст, а 4 травня з'єднались на Бреннерському перевалі з частинами 7-ої американської армії. Війна на території Італії закінчилась.

8. Відкриття другого фронту і воєнні дії в Західній Європі в 1944 – 1945 роках

Успішне завершення бойових дій у Північній Африці, перехід під контроль союзників середземноморського регіону, висадка англо-американських військ в Італії та її вихід із війни, а також корінний перелом на Східному фронті дали можливість реально поставити питання про відкриття другого фронту. Політичне рішення з цього питання ухвалила Тегеранська конференція (28 листопада–2 грудня 1943 р.) керівників США, СРСР і Великої Британії, на якій було домовлено про висадку англо-американських військ на північному заході Франції в травні 1944 р.

Розробку механізму переправи військового десанту з Британських островів на материкову частину Європи було розпочато 1943 р.. Операція дістала кодову назву «Оверлорд» («Володар»). Одним із головних її розробників був британський генерал Фредерік Морган – начальник штабу при Верховному головнокомандувачі союзними силами. Перше питання, на яке мав дати відповідь Морган і його штаб, – у якому місці європейського узбережжя можна здійснити висадку найефективніше. Основною умовою була його досяжність для авіації з британських аеродромів, вона мала забезпечити необхідну підтримку з повітря. Це помітно звужувало можливість вибору. Ішлося або про північ Франції, або про бельгійське узбережжя. Британські літаки впродовж кількох років зробили тут аерофотозйомку. В штабі Моргана дійшли висновку, що існують два райони, де реально можна висадити десант: – 1) у протоці Па-де-Калеі 2) на нормандському узбережжі між гирлом Сени й Шербуром. Перевага Па-де-Кале полягала в тому, що це була найвузькіша частина Ла Маншу (32 км.). Крім того, звідти було ближче до Німеччини. Недоліком було те, що німці вважали цей район найімовірнішим місцем висадки союзників і готувались до протидії. Морган обрав Нормандію. Він вирішив, що

союзники мають достатньо транспорту для доставки на нормандське узбережжя трьох дивізій як першого ешелону десанту. Ще дві десантні дивізії він планував висадити з повітря. Вони мали взяти під контроль фланги району висадки десанту.

Розробники плану операції «Оверлорд» розраховували на момент несподіваності, що німці не здогадаються про рішення висадки десанту саме в Нормандії. Тому було розроблено відволікаючу операцію під назвою «Бодігард» («Охоронець»). Вона передбачала здійснення ретельної розвідки й низки заходів з дезінформації супротивника. На південному сході Англії в районі Дувра створювали обманні скупчення військ і техніки, які мали за мету імітувати підготовку до вторгнення через Па-де-Кале, а також завдавали відволікаючі бомбові удари на протилежному боці по узбережжю Фландрії (Бельгія). Німецьке командування на той час уже не мало достатніх засобів для здійснення ефективної повітряної розвідки й було введено в оману щодо дати й місця висадки союзних військ.

Важливу роль для успіху операції мало її технічне забезпечення. Річ в тім, що місцевість була відкритою, з низькими берегами, дюнами, подекуди скелястою, і щоб захопити найближчий порт Шербур, потрібно було принаймні кілька днів. Всі необхідні вантажі й підкріплення вирішили постачати просто до місць висадки. Судна доставки не могли швартуватися просто біля берегів, тому було виготовлено штучні причали, які мали буксирами доставити через Ла-Манш і змонтувати вже на нормандських берегах.

За попередні три роки війни в Англії було побудовано 4600 спеціальних десантних суден. Перед висадкою та під час неї 317 тральщиків протралили майже всі німецькі мінні загородження. Під прикриттям легких кораблів і за підтримкою потужних з'єднань флоту, до складу яких входило 6 лінкорів, 23 крейсери й 104 есмінці, десантні судна

непомітно наблизились до узбережжя Нормандії. Перед цим слабкі сили сторожової охорони німців було знищено. Загальна кількість суден, які брали участь в операції, становила майже 6,5 тис. одиниць. У день операції союзники мали 6,7 тис. літаків, яким протистояли 319 німецьких.

Відразу після висадки американці почали будувати на захопленій ділянці узбережжя штучні порти, використовуючи при цьому 60 спеціально обладнаних пароплавів, 146 величезних 6000-тонних плавучих кесонів і до 100 плавучих хвилерізів і пристаней. Щоб у десанту не виникло проблем з паливом, дном Ла-Манша під охороною кораблів і літаків почали прокладати спеціальний трубопровід «Плутон».

Дуже важливою була проблема доставки танків. До цієї операції підготували спеціальну бронетехніку. Задіяли танки з плавучими секціями-поплавками, які давали їм змогу самостійно рухатись до берега по воді; танки з вогнеметами; танки зі спеціальними гарматами, призначенні для зруйнування бетонних укріплень; танки міно-загородники, танки для тралення мінних полів, а також танки мостоукладники.

Важливого значення надавали метеорологічним дослідженням, аби обрати оптимальний час для здійснення ризикованої операції в протоці, яка була відома різкими змінами погоди.

Заходи, що їх розробив штаб Моргана, було схвалено на нараді начальників штабів союзних сил у канадському місті Квебеку в серпні 1943 р. Але лише в грудні 1943 р. союзники досягли угоди з питання призначення керівника операції: її доручили очолити американському генералові Д. Ейзенхауеру – командувачу збройними силами в Середземномор'ї.

Його заступником став А. Теддер. Сухопутними, морськими й авіаційними частинами, які брали б участь в

операції мали командувати Б. Монтгомері, Б. Рамсей і Т. Лі-Меллорі.

У грудні Ейзенхауер і Монтгомері відкоригували початковий план операції, зокрема збільшили число дивізій першої хвилі від 3 до 5, а до 2-х повітряних додали ще одну. Але збільшення чисельності сухопутного контингенту вимагало додаткових засобів доставки, а частина суден або ще будувались, або їй було задіяно в операціях, зокрема на Середземноморському театрі. Тому операцію планували на кінець травня – початок червня 1944 року.

Навесні 1944 р. з'єднання, призначені для участі в операції, почали репетирувати свої майбутні дії біля англійського узбережжя, рельєф якого був схожий на нормандський.

5 червня 1944 р. Ейзенхауер віддав наказ починати операцію 6 червня. Це було найвідповідальніше з усіх його рішень за роки війни, як він про це казав, уже будучи президентом США. В ніч з 5 на 6 червня бомбардувальники союзників атакували німецькі укріплення на французькому узбережжі і скинули до 1700 тонн бомб. Решта бомбардувальників створювали електронні перешкоди, щоб на екранах німецьких радарів виникли сигнали, які змусили б німців подумати, що в район Па-де-Кале спрямовано десант. Для зміцнення цієї помилкової думки німців з літаків скинули на парашутах манекени. Лише після цього дві американські й одну англійську повітрянодесантні дивізії було десантовано в свої райони.

Через Ла-Манш до берегів Нормандії рушили судна союзників, з військами десанту, далі штурмові групи почали пересаджуватися з них до десантних катерів. Саме в цей час більше ніж сотня військових кораблів піддала масованому обстрілу берегові укріплення німців, причому кожен корабель мав завдання знищити конкретну німецьку батарею, що їх встановила розвідка за результатом аерозйомок.

На французькій стороні за розпорядженням Гітлера будували впродовж кількох років так званий «Атлантичний вал», який являв собою систему укріплених районів на всьому атлантичному узбережжі від Данії до Іспанії, довжиною більше чотирьох тисяч кілометрів, аби запобігти можливій висадці англо-американських військ. Будівництво його затяглося, і до літа 1944 р. на різних ділянках було виконано від 15 до 68 % робіт. У результаті було створено не глибоко ешелоновану, а лінійну систему укріплень, яку складали окремі ділянки, що не мали між собою вогневого зв'язку.

Німці чинили запеклий опір. Декілька десантних суден було підбито снарядами берегової артилерії, решта наштовхнулись на підводні загородження. Командування союзників пустило вперед танки-амфібії, які вдало вибрались на берег, після чого підійшли десантні катери й почалась висадка десанту і створення плацдарму на французькому березі.

Висадка десанту союзників у Нормандії стала великою несподіваною для німецького командування, яке ще впродовж кількох годин після її початку було впевнене, що це відволікаючий маневр і очікувало, що основний десант готується до висадки в Па-де-Кале. Тому в Нормандії лише одну дивізію було приведено в готовність до відсічі десанту. Інші сили німців прибували до місця висадки дуже повільно. Це забезпечило англо-американцям вільний шлях через Францію, щойно вони вийшли з плацдарму.

Союзникам було б дуже важко захопити й утримати плацдарм, якби не їхня цілковита перевага в повітрі. Авіація, якою командував маршал Теддер, надала значну підтримку з моря. Вирішальну роль зіграли і її паралізуючі дії. Союзні бомбардувальники знищили більшість мостів через Сену на сході й через Луару на півдні, в такий спосіб ізолювавши в стратегічному плані район боїв у Нормандії. Німецькі резерви

мушили йти в обхід і таким темпами, що вони або запізнювались, або прибували в недієздатному стані.

Негативно проявилися суперечності і в німецькому керівництві – між Гітлером та його генералами, а також між самими генералами.

Щоб забезпечити висадку людей і військових вантажів, союзники здійснили величезну роботу з облаштування місць висадки. Про неї писав у своїй книзі «Хрестовий похід у Європу» Д. Ейзенхауер. Було спроектовано й побудовано портові якірні стоянки двох типів, захищені від морських хвиль. Перший тип мав назву «гузбері» й передбачав просто лінію затоплених біля берега на мілководді суден, установлених одне з другим і т.д. носом до корми в такій кількості, щоб вони з боку моря утворили прикриття для прибережних вод, де невеликі судна й десантні катери могли здійснювати висадку на берег за будь-яких погодних умов, крім сильних штормів.

Другий тип, названий «мелбері», практично являв собою справжню гавань. Два комплекти таких штучних портів було спроектовано й побудовано в Англії і частинами відбуксовано до Нормандії. Основною будівельною деталлю в конструкції «мелбері» був величезний бетонний корабель-кесон, названий «феніксом», такий важкий, що коли їх затоплювали один біля одного ланцюгом уздовж берега, то вони створювали надійне прикриття від морських хвиль.

Всі названі вище елементи, опущені на дно, створили штучний заслон довжиною 8 км. Найбільший із портів за 34 дні після початку висадки забезпечував щодобове вивантаження 6 тис. т. різних вантажів. На кінець липня союзники перекинули до Нормандії 1.6 млн. осіб, 1,7 млн. т. військових вантажів і близько 310 тис. автомобілів.

Битва за Нормандію була тривалою і запеклою. Німці стійко оборонялися й рішуче намагались не пропустити союзників углиб Франції. Лише наприкінці червня англо-

американці захопили порт Шербур. Англо-американська авіація під час обробки оборонних рубежів німців застосувала так звані «килимові бомбардування»; лише тоді союзникам вдалося взяти місто Канн за півтора місяці після початку операції, хоча вони це планували на перші її дні.

Заключний акт битви за Нормандію відбувся в середині серпня в районі Фалеза, де союзні війська спробували оточити велике німецьке угруповання. Однак німці прорвали оточення і близько половини їхніх військ прорвалися на схід. Решту знищила авіація англо-американців.

Відтепер, коли розрізнені німецькі частини почали відступати з Нормандії, союзники організували стрімкий наступ і звільняли місто за містом. 25 серпня американські, французькі та польські війська увійшли до Парижа, де ще 19 серпня почалось повстання, і на момент підходу союзних військ столиця Франції вже була в руках учасників Руху Опору.

15 серпня американські та французькі війська висадились у Південній Франції на узбережжі Середземного моря на захід від м. Канн. Німецьке командування почало поспіхом відводити свої війська з Південної Франції на західний кордон Німеччини. Гітлерівці мусили відбиватись також від французьких сил Опору. 28 серпня союзники увійшли до Тулона й Марселя, а 2 вересня – до Ліона.

26 серпня німці почали відходити з території Північно-Східної Франції на лінію Зігфріда (Західний вал). За ними рушили армії американців і англійців. Але спроби американців відразу перейти лінію Зігфріда не мали успіху. Невдалим був і наступ союзників 17–26 вересня: англійську повітрянодесантну дивізію, яку висадили в районі Арнема (Голландія), було зупинено. Все ж таки німецькі війська мусили відступати й на інших ділянках фронту. Хоча Гітлер за таких умов зовсім не збирався лише відсиджуватися в обороні і заявляв про свій намір організувати контрнаступ.

Ідея контрнаступу у Гітлера зародилася ще в середині вересня – жовтні 1944 р., коли армії Ейзенхауера було зупинено на німецькому кордоні західніше Рейна. Хоча в жовтні три американські армії (1-ша, 9-та і 3-тя) і намагались вийти до Рейну, але просувались повільно і тяжко.

24 жовтня після запеклої битви 1-а американська армія захопила Ахен, столицю імперії Карла Великого. Він став першим німецьким містом, яке захопили союзники, однак американці не змогли прорватися до Рейну. На своєму фронті, північніше, просувались англійці й канадці. У Гітлера виник хитромудрий план перехопити ініціативу, завдати удару, який розчленує американські армії (3-тю і 1-шу) і дозволить рухатися до Антверпена й цим позбавити Ейзенхауера головного порту постачання. Він також дасть змогу розгромити англійські й канадські армії на флангах уздовж бельгійсько-голандського кордону. Такий наступ, за його розрахунками, не лише завдав би нищівної поразки англо-американським арміям і відвів би загрозу від німецького кордону, а й дозволив би згодом повернути війська проти Червоної армії, яка, хоча й далі наступала, але призупинилась на Віслі й у Східній Пруссії. Стрімкий наступ розітнув би Ардени, де 1940 р. стався потужний прорив і де, тепер, за повідомленнями німецької розвідки, стояли в обороні лише чотири слабкі піхотні американські дивізії.

Це був сміливий план, як вважав німецький фюрер, який давав захопити союзників несподівано й поки вони отямляться, розгромити їх. Однак план мав істотний недолік. Німецька армія була не лишу слабкішою, ніж у 1940 р., а й мала тепер справу з досвідченішим і краще озброєним супротивником. І до цих обставин намагались привернути увагу Гітлера його генерали. Але фюрер нікого не послухав.

До плану було складено цікавий додаток, котрий дістав назву «Операція Грейф» (Кондор). Керувати її здійсненням Гітлер довірив Отто Скорцені. На нього було покладено

завдання сформувати спеціальну бригаду в складі двох тисяч осіб із німецьких солдатів та офіцерів, які знали англійську мову, одягти їх в американську форму й посадити у трофейні танки і джипи. Бригада мала просочитися крізь американську лінію фронту, перерізати зв'язок у тилу, знищити зв'язкових, заплутати рух транспорту й дезорганізувати тил загалом. Дрібні підрозділи мали дістатись до мостів через ріку Маас, спробувати захопити їх і утримати до підходу основних сил німецьких бронетанкових сил.

Упродовж листопада й грудня, до початку операції, Гітлер намагався нашкодити в Німеччині ресурсів для цієї останньої авантюри. В листопаді вдалося зібрати майже 1500 нових чи відремонтованих танків і самохідних гармат, а в грудні – ще 1000. Для прориву в Арденах було сформовано майже 28 дивізій, з них 9 танкових і додатково ще 6 дивізій для наступного удару на Ельзас. Герінг пообіцяв три тисячі винищувачів, але реально могли розраховувати на вісімсот – дев'ятсот.

16 грудня під завісою густого туману, який навис над засніженими лісними пагорбами Арденів, німецькі ударні угруповання чисельністю близько 200 тис. осіб стало на висхідні позиції. За прогнозом, така погода мала тривати впродовж кількох днів і авіація союзників мала бути прикутою до аеродромів. Того ж дня німці вже вранці завдали низку фронтальних ударів і прорвали позиції американців відразу на кількох ділянках фронту. В ніч на 17 грудня німецька танкова колона підійшла до розташування штабу 1-ї американської армії поблизу міста Спа, американці його терміново евакуювали. Більше того, німецькі танки проходили лише за 1,5 – 2 км від величезного бензосховища американців, де було зосереджено 10 – 12 тис. т. бензину. Якби німці, чия техніка весь час втрачала темп через нестачу пального, захопили бензосховище, вони могли б просуватися значно швидше й далі. Найпершою пройшла 150-та танкова бригада Скорцені,

особистий склад якої, переодягнений в американську форму на захоплених американських танках і джипах дістався до р. Маас і навів паніку й дезорганізацію. Дезорганізація, яку створила бригада Скорцені, була значною. Частина його людей, перевдягнених у форму американської воєнної поліції, встановили пости на перехрестях і вказували неправильні напрямки руху американському військовому транспорту, поширювали панічні чутки серед американських солдатів тощо.

31 грудня німці перейшли до наступу в Ельзасі. 1 січня 1945 р. вони підняли в повітря до тисячі літаків і масованим ударом знищили на аеродромах 260 англійських і американських літаків. У результаті наступу німецькі війська в районі Страсбурга просунулись на глибину 30 км. Але нестача резервів не дала їм можливості розвинути перші успіхи. 16 січня, рівно за місяць після початку наступу в Арденах, заради успіху якого Гітлер кинув останні людські ресурси, озброєння й боєприпаси, німецькі війська було відкинуто на попередні позиції. Вони втратили близько 120 тис. осіб убитими і пораненими, 600 танків і самохідних гармат, 1600 літаків і 6 тис. автомобілів. Серйозних втрат зазнали й американців: 8 тис. убитих, 48 тис. поранених, 21 тис. потрапили в полон, а також 733 танки й самохідні протитанкові установки. Втім, американці могли компенсувати свої втрати, а німці – вже ні.

Арденська авантюра Гітлера була останнім великим наступом німецької армії в Другій світовій війні. Провал її зумовив неминучість поразки німців на Західному фронті. Але вона ще не стала остаточною.

Запеклі бої на початку 1945 р. розгорнулись між ріками Маас і Рейн. Для союзників Рейн був серйозною перепорою, тим паче, що німці почали підривати всі мости. Лише наприкінці березня весь східний берег Рейна перейшов під контроль англо-американців.

На початку квітня 1945 р. гітлерівська Німеччина опинилась у вкрай тяжкому стані. На сході Червона армія закріпилась на берегах Одера і готувалась до штурму Берліна. В північній Італії західні союзники також готувались до наступу. Англо-американська авіація здійснювала нещадні бомбардування і буквально паралізувала роботу німецької промисловості й транспортної системи та перетворювала міста на руїни. Однак у цей час під контролем гітлерівців ще лишалися частина Норвегії, Данії, Південна Голландія, навіть три французькі порти на Атлантиці разом з Дюнкерком і британські Нормандські острови були ще під німецькою окупацією. Німецькі збройні сили, особливо Люфтваффе, дедалі більше відчували нестачу пального. Величезна кількість літаків мусила стояти на аеродромах. Гострою була нестача людських ресурсів. Союзники іноді захоплювали в полон тринадцятилітніх підлітків і сімдесятилітніх чоловіків.

9. Капітуляція гітлерівської Німеччини

На початку 1945 р. радянське командування підготувало план нового стратегічного наступу з метою остаточного розгрому Німеччини. Складна ситуація на Західному фронті, яка виникла в результаті спроб гітлерівського командування організувати контрнаступ в Арденах, змусила радянське керівництво прискорити проведення наступу в Польщі. Фінальний наступ Червоної армії було перенесено з 20 на 21 січня 1945 р. Він проводився на фронті протяжністю 1200 км. – від Балтійського моря до Карпат.

Потужний наступ 150 радянських дивізій був успішним. Червона армія здійснила гігантський кидок від Вісли до Одера, зламала сильну оборону німців і створила плацдарм для наступу на Берлін. Східно-пруське угруповання німців до середини квітня було розгромлено і майже повністю звільнено

Польщу. Водночас розвивався і крупномаштабний наступ у напрямку Будапешту, Братислави і Відня.

Наступ радянських військ змусив німецьке командування припинити свої наступальні операції на Західному фронті і перекинути дві танкові армії на Східний фронт. Все це дало можливість арміям союзників перейти в наступ, зімкнути їх дії на Заході з наступальними операціями на Сході. У першій половині квітня 1945 р. англо-американські військові з'єднання почали виходити до річки Ельби.

Німецьке командування створило глибоку і міцну оборону на підступах до Берліну, особливо на західному березі рік Одер і Нейсе глибиною в 20–40 км. Великий Берлін і його околиці перетворили в укріплений район, який складався з зовнішнього, внутрішнього і міського оборонних обводів. Для оборони Берлін розділили на 9 секторів. Найбільше був укріплений центр міста.

Берлінський напрямок обороняли дві армії групи армій «Вісла» і дві армії групи армій «Центр». Сам Берлін, окрім 200-тисячного гарнізону, захищали більше 200 батальйонів фольксштурму. В резерві на півночі, заході і півдні від Берліну стояли 8 дивізій, із них одна моторизована. Всього на

берлінському напрямку оборонялось потужне угруповання більше 1 млн. осіб, яке мало 10,4 тис. гармат і мінометів, 1500 танків, близько 3 300 літаків, більше 3 млн. фауст-патронів.

Радянські війська, які брали участь у Берлінській операції мали 2,5 млн. осіб, понад 41 тис. гармат і мінометів, 7,5 тис. літаків, 6 250 танків і самоходноартилерійських установок. Тож перевага на користь Червоної армії була очевидною. В плані Берлінської операції передбачався прорив оборони супротивника, розчленування, оточення і знищення його берлінського угруповання. Завдання полягало в тому, щоб в короткий термін оволодіти Берліном і змусити гітлерівське керівництво капітулювати. Після оволодіння

німецькою столицею радянські війська мали вийти на Ельбу і там зустрітися з військами союзників.

Здійснення операції було покладено на війська 1-го Білоруського (командувач Г. Жуков), 1-го Українського (командувач І. Конєв) і 2-го Білоруського (командувач К. Рокоссовський) фронтів. У Берлінській операції взяли участь 1-а і 2-а армії Війська Польського.

Перший етап Берлінської операції, яка почалась 16 квітня, до 25 квітня було завершено. Стратегічний маневр на розчленування крупного німецького угруповання в районі Берліна було завершено успішно. Це катастрофічно погіршило становище гітлерівських армій. Війна перейшла на вулиці Берліна. Внутрішня обстановка в країні все більше загострювалася.

На цей час Західний фронт гітлерівців фактично розпався. Відповідно з директивою Д.Ейзенхауера 2 квітня 1945 р. війська союзників здійснювали стрімке просування на схід. 18 квітня, на третій день після початку штурму Берліна радянськими військами, в Рурі капітулювала 21 дивізія німців чисельністю 325 тис. осіб.

У другій половині квітня армії союзників, що рухались на північний схід, вийшли до Ельби і в районі її нижньої течії переправились на східний берег. У ході свого наступу східного напрямку вони в перших числах травня вступили в Шверин і Любек, а 3 травня без боїв зайняли Гамбург. На центральному напрямку з'єднання союзників, у середині квітня досягли Ельби в районах Віттенберга, Магдебурга і Дессау. 19 квітня американці захопили Лейпциг і Галле. 25 квітня передові частини 1-ої американської армії зустрілись з радянськими військами на Ельбі в районі Торгау. Отже, Західний і Східний фронти з'єднались.

Війська правого флангу союзників, що рухались у південно-східному напрямку, 12 квітня зайняли Ерфрут,

18 квітня – вступили на територію Чехословаччини, а на початку травня в районі містечка Ліпц на територію Австрії.

На південному напрямку група армій союзників у середині квітня досягла району Нюрберга і далі розгорнула наступ до німецько-австрійського кордону на фронті від Інсбрука до Зальцбурга. Західну частину Австрії зайняла 1-а французька армія.

А в районі Берліна 26 квітня розпочався другий, заключний етап Берлінської операції по ліквідації двох розчленованих і оточених радянськими військами угруповань німецьких військ. Після штурму Берліна передбачався їх вихід широким фронтом до Ельби назустріч союзникам.

Внутрі Берліна було побудовано понад 400 залізобетонних споруд, підготовленні до оборони і максимально використовувались з цією метою будинки, підземні споруди, зруйновані мости через ріки і канали. Але штурмові групи радянських військ, які були створені за досвідом минулих боїв у містах, фактично крок за кроком просувались до центру німецької столиці. 29–30 квітня радянські війська розгорнули бої за центральний оборонний сектор Берліну; вони підійшли до рейхстагу і імперської канцелярії, де в підземному бункері переховувались А. Гітлер і його оточення, і до Бранденбурзьких воріт. 30 квітня німецький фюрер вчинив самогубство, 1 травня над рейхстагом замайорів червоний прапор перемоги.

Штурм Берліна і ліквідація німецького угруповання в цілому завершилися 2 травня, а 7 травня радянські війська вийшли широким фронтом на Ельбу.

В результаті Берлінської операції війська трьох радянських фронтів завершили розгром збройних сил гітлерівської Німеччини і оволоділи її столицею Берліном. Але бої за звільнення Чехословаччини тривали ще до 10–11 травня.

7 травня в ставці Д. Ейзенхауера в Реймсі було підписано попередній протокол про капітуляцію збройних сил

Німеччини перед військами США, Великої Британії і СРСР. На вимогу Сталіна 8 травня в передмісті Берліну Карлсхорсті відбувся акт підписання беззастережної капітуляції німецьких військ. Для цього сюди прибули представники збройних сил СРСР – маршал Г. Жуков, Великої Британії – головний маршал авіації А. Теддер, США – генерал К. Спаатс, Франції – генерал де Латр де Тассіньї, а також уповноважені німецького командування: генерал-фельдмаршал В. Кейтель, адмірал флоту Г. Фріденбург і генерал-полковник авіації Штумпф. У 0 год. 45 хв. 9 травня остаточний акт беззастережної капітуляції Німеччини було підписано.

10. Розгром імператорської Японії (1944 – 1945 рр.)

На кінець 1944 р. союзники мали на Тихому океані величезну перевагу над японськими збройними силами: майже вдвічі в авіації, більше ніж у 20 разів в авіаносцях і в 4–7 разів в інших класах бойових кораблів. Лише в сухопутних військах перевагу мала Японія. Після закріплення в центральній частині Філіппінських островів американські війська під командуванням Макартура на початку січня 1945 р. розпочали дії проти головного острова – Лусона. Для цього в районі Філіппін було зосереджено величезний десантний флот із 685 суден. Єдиною силою, яку японці могли спрямувати проти висадки десанту, стали «камікадзе». Вони потопили один авіаносець, судно з боєприпасами й завдали пошкоджень 21 кораблю. Американці також зазнали великих втрат в особовому складі. До березня 1945 р. завершилися головні операції американських військ із визволення Філіппін. Однак партизанська війна на острові Лусон тривала аж до початку 1946 р. Повернення Філіппінських островів коштувало американцям 60 тис. убитих і поранених; японці при цьому

втратили приблизно 300 тис. осіб, в тому числі 6 тис. полонених.

Після захоплення Філіппін США прагнули до створення військових баз у західній та північно-західній частинах Тихого океану. Щоб отримати плацдарми для авіаційних баз поблизу від життєвих центрів Японії, американське командування вирішило захопити острови Іводзіма й Окінава. Гарнізон маленького острова Іводзіма (завдовжки 8 км і завширшки 4 км) впродовж майже місяця захищався від американського десанту. Бої завершилися 17 березня. З усього багатотисячного гарнізону в полон було взято лише 212 осіб, решта загинули. Але і втрати американців були значними – 5 тис. осіб загинуло на полі бою, а кількість поранених досягла 16 тис. осіб.

Наступним об'єктом загального наступу американців став острів Окінава, в групі островів Рюкю. Його обороняла 120 – тисячна армія японців, якою командував генерал-лейтенант Усідзіма. Після того, як 1 березня авіація американців піддала Окінаву сильним бомбардуванням, 18 березня було розпочато підготовку до висадки десанту на західному березі острова, але для цього американське командування вирішило захопити слабо захищену групу невеликих островів дещо на захід від південного краю Окінави. Сюди було доставлено артилерію для обстрілу японських укріплень на острові. На свій величезний подив, американці виявили на захоплених островах до 350 добре прихованих підводних «човнів-маляток» (людино-торпед).

«Кайтена» – такі човни досить успішно застосовувались японцями ще в період висадки американців на острові Лусон. Якби вони залишились не виявленими, то причиняли б американцям велику шкоду.

1 квітня розпочався штурм Окінави. Бої були запеклими і тривали до 21 червня. Цього дня американцям здалися 7 тис. японців, які уціліли з усього гарнізону. Командувач армією Усідзіма та його начальник штабу генерал-лейтенант

Хо за старим самурайським звичаєм вчинили «харакірі». Ще за рік в такий самий спосіб загинули під час захоплення американцями острова Сайтан командувач японськими військами в північній частині Маріанських островів адмірал Сайто і колишній командувач з'єднанням японських кораблів, які розгромили американський тихоокеанський флот у Перл-Харборі, адмірал Нагумо.

Дії японського флоту й авіації в битві за Окінаву були, з огляду на значну перевагу союзників, невдалими. Більше успішними були дії японських літаків з екіпажами смертників, спрямовані винятково проти кораблів супротивника, атаки яких почалися 5 квітня. На американський десантний флот упало загалом близько 1900 японських «камікадзе», які здійснювали свої нальоти трьома великими групами й розрізнено в перервах між нальотами. Під час боїв за Окінаву вони знищили 26 американських кораблів і суден, із яких найбільшими були есмінці. Крім того, 164 судна отримали пошкодження. Хоча японцям знову не вдалося досягти вирішального успіху, втрати в особовому складі американського флоту були значними. Американські авіаносці ескадри намагались не підпускати до себе жодного японського літака. Однак 15 травня 1945 р. двом «камікадзе» вдалося прорватись крізь зенітний вогонь американців і значно пошкодити флагманський корабель «Банкер Хілл», із складу команди якого було вбито 402 моряка. Значних пошкоджень зазнав і авіаносець «Ентерпрайз», який після виходу із ладу авіаносця «Банкер Хілл» став флагманським кораблем. Англійські авіаносці виявились більше живучими, ніж американські, оскільки їхні злітно-посадочні палуби мали певний броньовий захист.

Після захоплення Окінави американці посилили бомбардування японської території. Спустошливого удару по Токіо завдала 10 липня 1945 р. авіація, базована на авіаносцях. Масовані удари американських і британських об'єднаних

авіаносних ескадр змінював артилерійський обстріл японських берегів з лінкорів і крейсерів союзників. Союзники вивели з ладу 4 японські лінкори, 4 авіаносці, 6 крейсерів і 24 есмінці, які стояли в портах Японії через відсутність пального.

Тим часом крейсером «Індіанополіс» із США на Маріанські острови було доставлено американські атомні бомби. Після передачі свого смертоносного вантажу він рушив далі до острова Лейте, де його торпедували японські підводні човни і він потонув за кілька хвилин так швидко, що з корабля навіть не встигли дати радіотелеграму. Загинула більша частина команди.

Японський торговельний флот на цей час було майже знищено. Від квітня 1945 р. постачання нафти до Японії було цілком припинено, а від липня, через нестачу сталі й вугілля почали зупинятися промислові підприємства. Підвезення продовольства також було припинено. Але в японській метрополії залишалось ще більше двох мільйонів добре навчених солдатів, готових до «вирішальних битв» на японських островах. Японська мілітаристична пропаганда закликала все доросле населення готуватися до бою, щоб «загинути, але тягти за собою на той світ і супротивників». Весь тягар боротьби в разі висадки союзників на території метрополії планували покласти на сухопутні війська і смертників.

В такій ситуації японців все більше турбувала позиція СРСР. Японський уряд розумів, що після розгрому Німеччини Радянський Союз може прийти на допомогу союзникам з метою щонайшвидшого завершення війни. У такому випадку у Японії не залишалося іншого виходу окрім капітуляції. Щоб уникнути негативного для себе розвитку подій, японський уряд розгорнув активну дипломатичну діяльність. Зокрема були зроблені спроби укласти компромісний мир з Китаєм, а також з США і Англією. Вони не дали успіху, тому виникла

ідея використати СРСР як посередника в укладені перемир'я у війні на Тихому океані. При цьому японці розраховували, що і в тому випадку, якщо план буде невдалим, самим фактом переговорів з СРСР Японія буде демонструвати прагнення Японії до миру і тим самим утримає Радянський Союз від вступу у війну з нею.

Однак в Японії розуміли і те, що вороже ставлення до СРСР і антирадянські провокації японської воячини в період війни вряд чи забули в СРСР, що робило вкрай сумнівним успіх переговорів. Тому японська дипломатія докладала зусиль, щоб створити видимість її щирого прагнення до нормалізації радянсько-японських відносин. Ще у вересні 1944 р. міністр закордонних справ Японії М. Сігеміцу розробив проект плану для переговорів з Москвою. Головною його метою було добитися від СРСР підтвердження своїх зобов'язань за пактом про нейтралітет 13 квітня 1941 р. і по можливості продовжити дію пакту.

На Кримській конференції у лютому 1945 р. серед інших питань обговорювалися також умови вступу Радянського Союзу у війну з Японією. Напередодні конференції Об'єднаний комітет начальників штабів США і Великої Британії на нарадах 30 січня – 2 лютого 1945 р. на острові Мальта підтвердив дату завершення війни з Японією – «через 18 місяців після поразки Німеччини». Іншими словами завершити війну планувалось не раніше 1946 року. Слід відмітити, що це був оптимістичний прогноз оскільки на Вашингтонській конференції глав США і Англії мова йшла про остаточний розгром Японії тільки у 1948 році.

Питання про вступ СРСР стало предметом бесіди Рузвельта і Сталіна 8 лютого. Президент США заявив, що він не схильний висаджувати війська на японській території і вдасться до такої акції тільки у випадку якщо це буде конче необхідно. Свою позицію Рузвельт вмотивував тим, що на островах у Японії є 4-х мільйона армія і висадка буде пов'язана

з великими труднощами і втратами. Однак, якщо піддати Японію сильним бомбардуванням, то можна сподіватися, що все буде зруйновано і, таким чином є шанс врятувати багато людей, не висаджуючись на островах.

У підписаній в Ялті 11 лютого 1945 р. Й. Сталіним, Ф. Рузвельтом і В.Черчиллем угоді говорилося: «Керівники трьох Великих держав – Радянського Союзу, Сполучених Штатів Америки і Великої Британії – погодилися в тому, що за два – три місяці після капітуляції Німеччини і завершення війни у Європі Радянський Союз вступить у війну проти Японії на боці союзників за умовою:

1. Збереження статус-кво Зовнішньої Монголії (Монгольської Народної Республіки);

2. Відновлення прав, що належали Росії і були порушені віроломним нападом Японії у 1904 р., а саме :

а) повернення Радянському Союзу південної частини острова Сахалін і всіх, прилягаючих до неї островів;

б) інтернаціоналізація торговельного порту Дайрен з забезпеченням переважних інтересів Радянського Союзу в цьому порту і відновлення оренди на Порт-Артур як на військово-морську базу СРСР;

в) спільної експлуатації Китайсько-Східної залізної дороги і Південно-Маньчжурської залізниці, що дає вихід на Дайрен, на засадах організації змішаного Радянсько-Китайського товариства з забезпеченням переважних інтересів Радянського Союзу, при цьому береться до уваги, що Китай зберігає в Маньчжурії повний суверенітет;

3. Передачі Радянському Союзу Курільських островів».

Ялтинські рішення з проблем війни з Японією, як відомо, були секретними, про них нічого не повідомлялося; однак в Японії розуміли, що після завершення війни у Європі увага союзників буде переключена на далекосхідні проблеми. В

японських засобах масової інформації на цей рахунок в ті дні висловлювалися тривожні догадки.

В зв'язку з цим серед японського керівництва почали посилюватися думки про необхідність поступок, на які могла б піти Японія у обмін на дотримання СРСР нейтралітету і його згоди виступити посередником в переговорах про перемир'я між СРСР і Англією. Серед цих поступок обговорювалися: 1) дозвіл на проходження радянських торговельних кораблів через протоку Цугару ; 2) укладення між Японією, Маньчжоу-Го і Радянським Союзом угоди про торгівлю; 3) розширення радянського впливу в Китаї і інших районах японської «сфери співпроцвітання»; 4) демілітаризація радянсько-маньчжурського кордону; 5) використання Радянським Союзом Північно-Маньчжурської залізниці; 6) визнання радянської сфери інтересів у Маньчжурії; 7) відмова Японії від договору про риболовство; 8) поступка Японією на користь СРСР Південного Сахаліну; 9) поступка Курільських островів; 10) скасування антикомінтернівського пакту; 11) скасування Троїстого пакту. При цьому згода на ті чи інші поступки передбачались в залежності від ходу радянсько-японських переговорів. Так відмова від Південного Сахаліну і Курільських островів допускалися лише в крайньому випадку, а саме при різкому погіршенні радянсько-японських відносин і виникненні небезпеки вступу Радянського Союзу у війну проти Японії.

Привертає увагу, що розробляючи основні принципи проведення мирних переговорів з СРСР, японські лідери готові були навіть направити японських військовослужбовців в трудові табори, щоб використовувати їх працю для відбудови радянської економіки.

Готуючись до війни з Японією, радянський уряд 5 квітня 1945 р. офіційно оголосив про денонсацію радянсько-японського пакту про нейтралітет від 13 квітня 1945 року. В заяві радянського уряду вказувалося, що пакт був підписаний

до нападу Німеччини на СРСР і до виникнення війни між Японією, з одного боку та Англією і США – з іншого. Далі відмічалось, «що з того часу обстановка змінилася докорінним чином. Німеччина напала на СРСР, а Японія, союзниця Німеччини, допомагає їй у війні проти СРСР. Крім того, Японія воює з США і Англією, котрі є союзниками СРСР. При такому становищі Пакт про нейтралітет між Японією і СРСР втрачає сенс, і продовження його стало неможливим. Відповідно до статі 3 названого Пакту, що передбачає право денонсації за один рік до закінчення п'ятирічного терміну дії Пакту, Радянський уряд заявляє ... про своє бажання денонсувати Пакт від 13 квітня 1941 року».

Після денонсації японська сторона стала наполегливо виступати за те, щоб прийняти всі умови, які висуне СРСР в якості збереження свого нейтралітету. Водночас були активізовані зусилля, щоб залучити радянське керівництво до посередництва в підготовці перемир'я між Японією та США і Англією. Але при цьому ставилось і завдання «Докласти всіх зусиль, щоб вмілою пропагандою роз'єднати США, Англію і СРСР і підірвати рішимість США і Англію вести війну».

Спроби домовитися з СРСР помітно активізувалися після капітуляції, Німеччини, коли Японія залишилась одна перед коаліцією союзних держав. В цей час японське командування, почало поспішно готуватися до битви власне за японську територію. А для цього необхідно було зберегти Квантунську армію, яку передбачалось перевезти на територію Японії. Оскільки вступ СРСР у війну зруйнував би ці плани, військово командування вимагало від уряду зробити все можливе, щоб вирішити всі питання, пов'язані з Радянським Союзом, мирним шляхом.

Однак дипломатичні маневри японського керівництва в травні – липні 1945 р. не дали бажаних для нього результатів.

Японське питання було одним із головних на Берлінській (Потсдамській) конференції вищих керівників США

(Г. Трумен), СРСР (Й. Сталін) і Великої Британії (В.Черчилль, а пізніше К. Еттли) 17 липня – 2 серпня 1945 року.

26 липня була опублікована Потсдамська декларація від імені США, Великої Британії і Китаю. СРСР в той час не був у стані війни з Японією і тому приєднався до декларації 8 серпня 1945 р. одночасно зі вступом у війну проти Японії. В декларації містилась вимога союзників до уряду Японії про беззастережну капітуляцію на певних умовах. Ці умови передбачали: позбавлення влади і впливу мілітаристів; роззброєння японських збройних сил, позбавлення Японії можливості вести війну; японський суверенітет поширювався лише на чотири острови – Хонсю, Хоккайдо, Кюсю і Сікоку і ті менші острови, які будуть визначені союзними державами; покарання військових злочинців. Умови включали також усунення перешкод для відродження і зміцнення демократичних традицій японського народу, встановлення свободи думки, слова і совісті, повагу до основних людських прав; дозвіл Японії мати таку промисловість, яка дозволить підтримувати її господарство і отримувати від Японії репарації, але не ті галузі промисловості, які дадуть змогу їй знову озброїтись для ведення війни; надання Японії доступу до сировинних ресурсів і права брати участь у світових торговельних відносинах. У випадку неприйняття Потсдамської декларації Японії загрожував повний розгром.

Дія здійснення цих цілей союзники мали намір окупувати японську територію. Після виконання поставлених завдань і створення згідно з волею японського народу мирного і відповідального уряду окупаційний режим передбачалося зняти.

Японський уряд проігнорував Потсдамську декларацію.

8 серпня о 17-й годині В. Молотов заявив японському послу Сато, що з півночі 9 серпня (тобто всього через годину за токійським часом) СРСР і Японія будуть знаходитись у стані війни. Молотов вмотивував свою позицію тим, що Японія

відхилила вимоги Потсдамської декларації; союзники звернулися до СРСР з проханням вступити у війну і СРСР, виконуючи свої союзницькі зобов'язання, прийняв їх пропозицію. А далі була війна і розгром Квантунської армії.

Відразу ж по закінченні Потсдамської конференції, на початку серпня 1945 р. президент Г. Трумен вирішив не допускати СРСР до будь-якої участі в контролі над Японією після війни і повністю доручити ці функції і верховне головнокомандування американському генералу Макартуру. Він також віддав наказ продемонструвати проти Японії нову зброю: 6 серпня на м. Хіросиму, 9 серпня на м. Нагасакі були скинуті ядерні бомби.

14 серпня 1945 р. імператор Хірохіто заявив про беззастережну капітуляцію. Радянське керівництво офіційно повідомило про намір продовжувати активні бойові дії до тих пір, поки японці не почнуть складати зброю. Москва хотіла обов'язково добитися військового розгрому і капітуляції Японії при цьому використовуючи бойові операції та інші примусові засоби, а не будь-яким другим методом, щоб мати справу з повністю переможеною країною, якій можна було б нав'язати після війни всілякі умови. Навіть коли з Токіо на місця поступили конкретні вказівки капітулювати, радянське керівництво стало діяти рішучіше. За лічені дні після початку фактичної капітуляції японських військових на радянсько-японському фронті радянські повітряні сили, морські десанти і наземні війська зайняли найбільші міста і порти Маньчжурії, Ляондунського півострову, Північної Кореї, Південного Сахаліну, Курильські острови.

2 вересня 1945 р. в 9 годин ранку на борту американською лінкору «Міссурі» був підписаний акт про капітуляцію Японії.

Так завершилась Друга світова війна, за шість років і один день після того як Гітлер розпочав її нападом на Польщу, і за чотири місяці після капітуляції Німеччини.

Контрольні запитання до семінарського заняття № 8 – 9

1. Який період війни на Заході отримав назву «дивної війни». Чому? Звідки походить ця назва? Як називали її німці?
2. Чому уряди Англії і Франції намагалися під час дивної війни схилити Німеччину до укладення миру?
3. Наведіть цифри і факти відносно співвідношення німецьких і англо-франко-бельгійських та голландських сил напередодні німецького наступу?
4. Як називався німецький план наступу на західному фронті?
5. Яким формам боротьби віддавав перевагу французький генеральний штаб при плануванні бойових дій?
6. Що передбачав французький план «Діль», розроблений у 1939 р.? Яку це зіграло роль в майбутньому?
7. Дайте характеристику діям танкової групи Клейста через Ардени.
8. Що таке операція «Динамо»? Коли вона розпочалася, її результати?
9. Коли Італія оголосила війну Франції? Які були її успіхи?
10. Охарактеризуйте умови Комп'єнського перемир'я.
11. Назвіть основні причини поразки Франції і наслідки для створення нової ситуації в Європі і світі?
12. Коли була підписана директива Гітлера про підготовку вторгнення на Британські острови?
13. З якими пропозиціями звертався А. Гітлер і коли до Великої Британії?
14. Коли почалася «битва за Англію» і до якого періоду вона тривала? Її результати (наведіть цифри).
15. Чому Гітлер відмовився від висадки військ на Британських островах?
16. Наведіть факти формування англо-американського союзу.

17. В якому районі Африки розпочала бойові дії Італія у середині вересня 1940 р. Якими були їх результати?
18. Коли почалась і чим закінчилася грецька авантюра Б. Муссоліні?
19. Охарактеризуйте позиції сторін в ході візиту В. Молотова до Берліну 12-13 листопада 1940 року?
20. Дайте оцінку результатам переговорів 12-13 листопада 1940 р. і їх наслідкам.
21. Як сформувався блок фашистських держав? Назвіть його учасників на момент нападу гітлерівської Німеччини на СРСР.
22. Чому в правлячих колах США і Англії не було єдності поглядів в оцінці фашистської загрози і необхідності співробітництва з СРСР (наведіть приклади висловлювань і заяв).
23. З якою заявою 22 червня 1941 р. виступив В.Черчилль? Наведіть цитати з його виступу. Чим була зумовлена позиція Англії?
24. Якою була офіційна реакція Білого Дому? Коли вона була оголошена? Чим відрізнялась від британської?
25. Наведіть приклади реакції на напад Німеччини інших відомих державних діячів світу.
26. Коли була підписана перша урядова угода під час війни між СРСР і Англією? Назвіть її умови.
27. Які англо-радянські угоди були укладені у серпні 1941 р.? Назвіть їх основні положення.
28. Проаналізуйте рішення британського уряду у вересні 1941 р. про надання допомоги СРСР на умовах ленд-лізу.
29. Які сумніви американських керівників стримували розвиток радянсько-американського співробітництва?
30. Що давало Радянському Союзу рішення американського уряду розморозити радянські фонди в США і незастосовувати відносно СРСР «закон про нейтралітет»?

31. Які були цілі і результати візиту в США радянської військової місії на чолі з генералом Ф. І. Голіковим?
32. Які були цілі і результати візиту в Москву 30-31 липня 1941 р. представника президента США Г. Гопкінса?
33. Як розвивалися радянсько-американські відносини у серпні-листопаді 1941 року?
34. Охарактеризуйте основні положення радянсько-чехословацької угоди 18 липня 1941 року.
35. Коли почалися переговори між польським урядом в Лондоні і радянськими представниками? З чим були пов'язані протиріччя, що виникли в ході переговорів?
36. Проаналізуйте радянсько-польську угоду підписану 30 липня 1941 року. Що визнавав в ній Радянський Союз?
37. Охарактеризуйте хід і зміст переговорів Й. Сталіна і польського прем'єра В. Сікорського 4 грудня 1941 року.
38. Дайте характеристику радянсько-польської декларації 4 грудня 1941 р.?
39. Коли і де було прийнято Атлантичну Хартію? Висвітлити і проаналізувати її основні положення.
40. Яким було ставлення СРСР до Атлантичної хартії. Чим воно вмотивовувалося?
41. З якими застереженнями і коли СРСР приєднався до Атлантичної хартії?
42. Охарактеризуйте стратегічне становище у Північній Африці в 1940-1942 роках.
43. В чому полягала сутність протиріч між США і «Вільною Францією»? Чому США визнавали уряд Віші?
44. Якою була позиція Ш. де Голля в період підготовки висадки англо-американських військ у Північній Африці?
45. Як почалася і розвивалася операція «Торч»?
46. Охарактеризуйте зміст і сутність англо-американських і американо-французьких протиріч у Північній Африці

- (проблема Дарлана, Жиро, де Голля).
47. Назвіть основні питання, що обговорювалися під час наради Рузвельта і Черчілля в Касабланці в січні 1943 року? Дайте оцінку рішенням, прийнятим на цій нараді.
 48. Основні положення Загальної декларації про нейтралітет, прийнятій на першій консультативній нараді міністрів закордонних справ латиноамериканських держав.
 49. Чим було зумовлено прийняття на Гаванській нараді 21-30 липня 1940 р. Декларації «Про тимчасове управління колоніями і володіннями європейських держав»?
 50. Як визначилися латиноамериканські держави після нападу Японії на Перл-Харбор (назвіть рішення основних із них)?
 51. Назвіть держави, що підписали «Декларацію Об'єднаних Націй».
 52. Охарактеризуйте основні рішення конференції в Ріо-де-Жанейро 15-28 січня 1942 року.
 53. В чому полягала особлива позиція Аргентини. Її причини.
 54. Назвіть основні рішення Чапультепекської конференції (лютий - березень 1945 р.). Їх відмінні риси і особливості.
 55. Наведіть факти загострення протиріч і боротьби в правлячій верхівці Італії відносно продовження участі у війні (січень – липень 1943 р.).
 56. Охарактеризуйте плани Гітлера відносно Італії щоб не допустити її виходу із війни і позицію Муссоліні.
 57. Коли почалася висадка англо-американських військ у Сіцилії? Які заходи планувало німецьке командування? Назвіть основні питання, що обговорювалися на конференції у Фельтрі і її результати.

58. Висвітліть, як відбулося відсторонення Б. Муссоліні від влади?
59. Назвіть основні напрямки політики уряду П.Бадольо.
60. Коли і як Італія вийшла із участі в Другій світовій війні? (Вкажіть на умови перемир'я).
61. Охарактеризуйте англо-американську політику відносно Італії під час її окупації.
62. Якою була позиція і основи політики СРСР відносно Італії? Назвіть положення декларації по Італії, прийнятої на Московській конференції у жовтні 1943 року.
63. Коли проходили і чим закінчилися спроби Румунії добитися сепаратного миру з західними державами?
64. Назвіть радянські умови перемир'я з Румунією від 12 квітня 1944 року. Яким було ставлення до них в Румунії?
65. Коли було підписано перемир'я з Румунією, на яких умовах? Дайте їм оцінку.
66. Охарактеризуйте ставлення до виходу із війни в правлячих колах Фінляндії і початок переговорів у Стокгольмі.
67. Яким був зміст і результати радянсько-фінляндських переговорів у Москві в березні 1944 р. і реакція на них у Німеччині? Які із умов перемир'я були відкинуті керівниками Фінляндії?
68. Коли було підписано перемир'я з Фінляндією? Його умови.
69. Охарактеризуйте маневри правлячих кіл Угорщини по виходу із війни?
70. Розкрийте факт загострення німецько-угорських відносин і зміст операції «Маргарета-1». Які політичні зміни відбулися в Угорщині після зустрічі М. Хорті з А.Гітлером 18 березня 1944 року?
71. Вкажіть, коли було підписано перемир'я з Угорщиною і

- назвіть його умови?
72. Дайте оцінку політики дипломатичного маневрування царського уряду Болгарії (кому із учасників антигітлерівської коаліції оголошувала війну Болгарія)?
 73. Коли Радянський Союз оголосив війну Болгарії і чим це вмотивовував?
 74. Назвіть дату укладення перемир'я з Болгарією і його основні умови.
 75. Наведіть факти радянсько-чехословацького військово-політичного співробітництва в 1944 – на початку 1945 років. Коли вперше СРСР порушив питання відносно державної приналежності Закарпаття?
 76. Наведіть факти відношення СРСР до Словацького національного повстання?
 77. Коли було утворено Польський Комітет Національного Визволення (ПКНВ). Дайте оцінку цій структурі. Назвіть угоди, підписані ПКНВ з Радянським урядом (26 і 27 липня 1944 року).
 78. Яким було відношення до Варшавського повстання з боку СРСР?
 79. Проаналізуйте позиції СРСР і Англії з польського питання за матеріалами переписки Й. Сталіна і В.Черчілля в лютому – березні 1944 р. і під час візиту В.Черчілля до Москви у жовтні 1944 року.
 80. Яким було відношення СРСР і західних союзників до Французького Комітету Національного Визволення (ФКНВ) і утворення Тимчасового уряду Франції?
 81. Назвіть основні положення радянсько-французького союзного договору 10 грудня 1944 року.
 82. Охарактеризуйте проект умов капітуляції Німеччини, що обговорювалися на засіданнях ЕКК і дайте оцінку документу «Беззастережна окупація Німеччини».
 83. Що передбачала угода про зони окупації Німеччини і про управління «Великим Берліном»? Яка функція

- відводилася Контрольній Раді?
84. Яке рішення було прийнято відносно участі Франції в окупації Німеччини та інших заходах?
 85. Як вирішувалася проблема репарацій з Німеччини в міжсоюзницьких відносинах?
 86. Охарактеризуйте зміст проблеми державно-територіального розчленування Німеччини, позиції союзників і їх рішення.
 87. Назвіть основні причини погіршення відносин СРСР та США і Англії в першій половині 1945 року?
 88. Розбіжності з яких питань обговорювалися під час візиту Г.Гопкінса в Радянський Союз?
 89. На основі якого головного принципу були запрошені делегації країн до участі в установчій конференції ООН в Сан-Франциско?
 90. Як відбулося запрошення на конференцію делегації Української РСР? Хто із українських делегатів брав у ній участь? Які пільги це дало Україні, як одній із засновниць ООН?
 91. Назвіть основні комісії, що були створені на Конференції? Охарактеризуйте їх діяльність.
 92. Охарактеризуйте основні питання, з яких велися дискусії на Установчій конференції ООН.
 93. Назвіть основні рішення конференції ООН в Сан-Франциско.
 94. Дайте характеристику міжнародного становища напередодні роботи Потсдамської конференції. Яку кодову назву вона отримала?
 95. Що називали «експериментом в Аламогордо» 16 липня 1945 року? Який вплив він справив на хід конференції?
 96. Коли була створена Рада Міністрів Закордонних справ (РМЗС)? Її склад і призначення.
 97. Розкрийте сутність політики «чотирьох Д».
 98. Як було остаточно вирішене репараційне питання?

99. Висвітліть хід дискусій і результати обговорення та вирішення польського питання на конференції.
100. Як було поділено німецький військово-морський і торгівельний флот?
101. Назвіть рішення, прийняті з питання Східної Пруссії і Кенігсберга.
102. Який міжнародний орган вирішили створити переможці для суду над головними німецькими військовими злочинцями?
103. Назвіть рішення, прийняті відносно Японії на Потсдамській конференції?
104. Чи відбулися зміни в позиції США відносно участі СРСР у війні проти Японії?
105. Плани японської дипломатії (ініціатива М.Сігеміцу) використати СРСР для підготовки перемир'я в Тихоокеанській війні.
106. Розкрийте зміст і дайте оцінку основних положень доповіді Ф.Коное, представленої імператору 14 лютого 1945 р.
107. Як характеризував настрої в політичних колах Японії в лютому 1945 р. радянський посол в Токіо Я.Малік?
108. Які поступки СРСР (план їх був розроблений японським МЗС ще у вересні 1944 р.) пропонувала зробити Японія (11 основних пунктів)?
109. Охарактеризуйте позицію Радянського Союзу. Чому СРСР денонсував пакт з Японією від 5 квітня 1941 року?
110. Як розвивалися радянсько-японські відносини після денонсації пакту про нейтралітет 5 квітня 1941 року? Дайте оцінку японським пропозиціям 24, 29 і 30 червня 1945 року?
111. Які вимоги до Японії містила Потсдамська декларація?
112. Як планувалася і чому не відбулась місія Ф.Коное в Москву?
113. Коли вперше СРСР заявив про свій майбутній вступ у

- війну з Японією?
114. Які умови були поставлені радянською стороною відносно участі СРСР у війні проти Японії?
 115. Чому невдовзі після Кримської конференції в американських правлячих колах почали висловлювати сумніви відносно залучення СРСР до війни з Японією? (Наведіть приклади висловлювань).
 116. Як спочатку ставився до участі СРСР у війні проти Японії і її майбутньої окупації президент Г. Трумен?
 117. Чому і як змінилася позиція США в період Потсдамської конференції? Як це позначилося в прийнятті Потсдамської декларації?
 118. Охарактеризуйте радянсько-американські відносини після вступу СРСР у війну проти Японії? (Проблема окупації Японії, капітуляції японських військ, Курильських островів).
 119. Які були основні підсумки Другої світової війни (політичні, матеріальні і ін.).

Джерела і література

Підручники та навчальні посібники

- Актуальные проблемы новейшей истории / Д. А. Волоконогов, В. Я. Сиполс, А. А. Кошкин и др.; Под общ. Ред. Г. Н. Севостьянова. – М., 1991.
- Александров В. В. Новейшая история стран Европы и Америки. 1918–1945 гг. / В. В. Александров. Учеб. Пособие для студ. Вузов, обучающихся по спец. «История». – М., 1986.
- Газін В. П. Новітня історія країн Європи та Америки, 1918 – 1945/ В. П. Газін, С.А. Копилов: Підручник для студентів вищих навчальних закладів 2-ге вид., доп., перероб. – Київ, 2003.
- Документальні матеріали зі всесвітньої історії: Практикум для студентів. – Ніжин, 2000.
- Гренвилл Дж. История XX века. Люди. События. Факты / Дж. Гренвилл / Пер. с англ. О.Суворов. – М., 1999.
- История зарубежных стран 1917–1945 гг.; Учебное пособие. – М., 1989.
- История новейшего времени стран Европы и Америки: 1918–1945 гг.; Учебник для студентов вузов по спец. «История» / Под ред. Е. Ф. Язькова. – М., 1989.
- История новейшего времени стран Европы и Америки: 1945–2000 гг.; Учебник для студентов вузов по спец. «История» / Под ред. Е. Ф. Язькова. – М., 2003.
- Іваницька О. П. Новітня історія країн Європи та Америки (1918 –1945/ О. П. Іваницька: Навч. посіб. – К., 2001.
- Коріненко П. С. Новітня історія країн Європи та Америки (1918–1945 рр.). – Тернопіль, 2003.
- Мицик Л. М. Новітня історія країн Європи та Америки (1918–2007): Навч. посіб. – К., 2008.
- Новейшая история 1918–1939 гг. Учебник. – М., 1974.
- Пономарев М. В. Новая и новейшая история стран Европы и Америки / М. В. Пономарев, С.Ю. Смирнова: Практическое

пособие. Учебное пособие для студентов вузов: В 3-х ч. – М., 2000. – Ч.3.

- Постоловський Р. Світ на зламі епох історія кінця ХІХ – середини ХХ ст. / Р. Постоловський, С. Троян, В. Федорак. – Київ, 2000.
- Трубайчук А. Ф. ХХ століття: історія, економіка, політика, ідеологія / А. Ф. Трубайчук А. Ф. Кн.1 - 2. – Київ, 1995.
- Хрестоматія по новейшій історії / Под ред. Б. Г. Гафурова и др.: В 3-х тт. – М., 1960. – т. 1.
- Хрестоматія по новейшій історії стран Європи и Америки. Первый период. 1918–1945 гг. / Л. М. Макарова (авт.-сост.). – Сыктывкар, 2000. – Ч. 1.
- Шаццлло В. К. Новейшая история ХХ века. Книга для чтения / В. К.Шаццлло. – Москва, 2003.
- Язьков Е.Ф. История стран Европы и Америки в новейшее время (1918–1945 гг.) / Е. Ф. Язьков: Курс лекций. Учеб. пособие для студентов вузов по спец. «История». – 2-е изд. – М., 2001.

Німеччина (1918 – 1939 рр.)

- «Волчьи стаи». – М., 1998. – (Сер. «Третий Рейх. Трагедия народов»).
- «Совершенно секретно! Только для командования!» Стратегия фашисткой Германии в войне против СССР: документы и материалы. – М., 1967.
- 1-й всегерманский съезд рабочих и солдатских советов 16–21 декабря 1918 г. В здании палаты депутатов в Берлине. Стенографический отчет. – М., 1931.
- Алданов М. Гитлер // М. Алданов. Портреты. – М., 1994.
- Аникеев А.А. Германский фашизм и крестьянство / А. А. Аникеев. – Ростов-на-Дону, 1979.
- Артамошин С. В. Понятия и позиции консервативной революции: интеллектуальное течение "консервативной революции" в политической жизни Веймарской республики / С. В. Артамошин. – Брянск, 2011.

- Артёмов В. А., Кардашова Е. В. Фридрих Эберт – первый президент Германии / В. А. Артёмов, Е. В. Кардашова. – Воронеж, 2001.
- Ахтамзян, А.А. Прифили рапалльской дипломатии (очерки) / А. А. Ахтамзян. – М., 2009.
- Бабиченко Л. Г. Коминтерн и события в Германии в 1923 г. / Л. Г. Бабиченко // Новая и новейшая история. –1994. – № 2.
- Бакакова А. М. Томас Манн и формирующаяся официальная культура Третьего Рейха / А. М. Бакакова // Литература в контексте художественной культуры. – Новосибирск, 1991. – Вып. 1.
- Бауер Р. К вопросу о роли советов в Ноябрьской революции в Германии. / Р. Бауер // Новая и новейшая история. – 1957. – № 4.
- Бебель А. Антисемитизм и коллективизм в Германии / А. Бебель. – СПб., 1905.
- Безбородова И. В. Военнопленные второй мировой войны. Генералы вермахта в плену / И. В. Безбородова. – М., 1998.
- Безыменский Л. Разгаданные загадки Третьего Рейха. 1933–1941 / Л. Безыменский. – М., 1981.
- Беляев Е.Г. Внеармейская подготовка кадров фашистской армии / Е. Г. Беляев. – Горький, 1961.
- Бернась Ф. Убийцы с Вильгельм-штрассе / Ф. Бернась. – М., 1992.
- Бертольд В. Из истории покушений на Гитлера / В. Бертольд // Новая и новейшая история. – 1999. – №4; 2000. – № 1-2.
- Биск. История повседневной жизни в Веймарской республике / Биск. – М., 1992.
- Бланк А. С. Из истории раннего фашизма в Германии / А. С. Бланк. – М., 1978.
- Бланк А. С. Коммунистическая партия Германии в борьбе против фашистской диктатуры (1933–1945) / А. С. Бланк. – М., 1964.
- Бланк А.С. Германский фашизм и западногерманский неонацизм (идеология) / А. С. Бланк. – Вологда, 1974. – Ч. 3.

- Блэк М. Смерть в Берлине: от Веймарской республики до разделенной
- Борман М. Последние записки / М. Борман. – Смоленск, 1993.
- Борозняк А.И. Историки ФРГ о нацизме / А. И. Борозняк // Новая и новейшая история. – 1997. – № 1.
- Бровко Л. Н. Конформизм и конфронтация. Христианская церковь и нацистское государство / Л. Н. Бровко // Сельская молодежь. – 1993. – № 12.
- Бровко Л. Н. Церковь и Третий Рейх / Л. Н. Бровко // Новая и новейшая история. – 1991. – № 4.
- Бровко Л.Н. Германская социал-демократия в годы фашистской диктатуры. 1933–1945 / Л. Н. Бровко. – М., 1988.
- Бровко Л.Н. Церковь и Третий рейх / Л. Н. Бровко. СПб., 2013.
- Буллок А. Гитлер и Сталин / А. Буллок. – М., 1993. Т. 1–2.
- Буровский А. Мифопоэтика национал-социализма / А. Буровский // Посев. – 1994. – № 2.
- Буханов В. А. Гитлеровский «новый порядок» в Европе и его крах, 1939–1945 / В. А. Буханов. – Екатеринбург, 1994.
- Буханов В. А. Европейская стратегия германского фашизма / В. А. Буханов. – Свердловск, 1991.
- В центре паутины. – М., 1998 (Сер. «Третий Рейх. Трагедия народов»).
- Вагенер О. Беседы с Отто Вагенером / О.Вагенер // Луч. – 1992. – № 8.
- Васильчикова М. Берлинский дневник. 1940–1945 / М. Васильчикова. – М., 1994.
- Ватлин А. Ю. Штарнбергская коммуна: неизвестный эпизод из истории Баварской советской республики 1919 года / А. Ю. Ватлин // Новая и новейшая история. – 2012. – № 2.
- Ватлин А.Ю. Германия в XX веке / А.Ю. Ватлин. М., 2005.
- Великанова О. В. Функции образа лидера в массовом сознании. Гитлеровская Германия и советская Россия / О. В. Великанова // ОНС. – 1997. – № 6.
- Ветте В. Психологическая мобилизация немецкого населения. 1933–1939 гг. / В. Ветте // Вторая мировая война.

Дискуссии. Основные тенденции. Результаты исследований / Под ред. В. Михалки. – М., 1997.

- Видеман Ф. Гитлер глазами его адъютанта / Ф. Видеман // Новая и новейшая история. – 1998. – №5–6; 1999. – №1.
- Винклер Г. А. Веймар 1918 – 1933: история первой немецкой демократии / Г. А. Винклер. – М., 2013.
- Винклер Г.А. Веймар 1918–1933: история первой немецкой демократии. – М.: Российская политическая энциклопедия, 2013.
- Винокуров И. Оккультное бюро СС / И. Винокуров // Вокруг света. – 1992. – № 11.
- Винцер Б. Солдат трех армий / Б. Винцер. – М., 1973.
- Випперман, Вольфганг. Европейский фашизм в сравнении: 1922–1982 / В. Випперман. – Новосибирск, 2000.
- Война и общество в XX веке / Отв. Ред. Е.Н. Кульков. Науч. рук. Л.В. Поздеева Кн.2: Война и общество накануне и в период Второй мировой войны. – М., 2008.
- Волков А., Адмирал Канарис – «железный» адмирал / А. Волков, С. Славин. – М., 1998.
- Восточная Европа после «Версаля». – СПб., 2007.
- Восточная Европа после «Версаля». СПб., 2007.
- Всеволодов, В. А. Национальный комитет "Свободная Германия" для Запада / В. А. Всеволодов // Новая и новейшая история. – 2008. – №4.
- Всемирная история экономической мысли: В 6 т. Т. 4. «Фашистская экономическая мысль». – М., 1987.
- Вудман Д. Воздушные вооружения Германии / Д. Вудман. – М., 1936.
- Гаджиев К. С. Тоталитаризм как феномен XX века // Вопросы философии. – 1992. – № 2.
- Галактионов Ю. В. Германский фашизм в зеркале историографии 20-40-х гг./ Ю. В. Галактионов. – Кемерово, 1996.
- Галкин А. А. Германский фашизм / А. А. Галкин. – М., 1967.
- Галкин А. А. Западня: рассказ о том, что принес рабочим национал-социализм / А. А. Галкин. – М., 1995.

- Галкин А. А. Консерватизм в прошлом и настоящем / А. А. Галкин, П. Ю. Рахшмир. – М., 1987.
- Галкин А. А. Миражи и реальность пангерманизма: фашистская модель / А. А. Галкин // Гегемонизм: с эпохой в конфликте. – М., 1982.
- Ганелин Р. Ш. СССР и Германия перед войной. Отношения вождей и каналы политических связей. – СПб: Издательский дом Санкт-Петербургского университета, 2010.
- Гаранин Л. М. Второй человек в рейхе (Геринг) / Л. М. Гаранин // Вопросы истории. – 1992. – № 1.
- Геббельс Й. Дневники 1940–1941 / Й. Геббельс // Новая и новейшая история. – 1994. – № 6; 1995. – № 3.
- Геббельс Й. Последние записки / Й. Геббельс. – Смоленск, 1993.
- Гейден К. История германского фашизма / К. Гейден. – М., 1935.
- Гелен Р. Служба / Р. Гелен. – М., 1997.
- Германии / М. Блэк. – М., 2015.
- Германикус. Германский национал-фашизм. – М., 1931.
- Германия: фашизм, неофашизм и молодежь. – Томск, 1993.
- Германская история в новое и новейшее время. В 2 т. – М., 1970.
- Германский национал-социализм / Сост. В. Пруссаков. – М., 1994.
- Германский фашизм. – М., 1989.
- Германское рабочее движение в новейшее время: Сб. статей и материалов. – М., 1962.
- Герцштейн Р. Э. Война, которую выиграл Гитлер / Р. Э. Герцштейн. – Смоленск, 1996.
- Гиленсен В. М. Адмирал Канарис / В. М. Гиленсен // Новая и новейшая история. – 1996. – № 1.
- Гинцберг Л. И. Рабочее и коммунистическое движение в Германии в борьбе против фашизма (1919–1933 гг.) / Л. И. Гинцберг. – М., 1978.
- Гинцберг Л. И. На пути в имперскую канцелярию. Германский фашизм рвется к власти / Л. И. Гинцберг. – М., 1972.

- Гинцберг Л. И. Немецкие антифашисты в борьбе против гитлеровской диктатуры (1933– 1945) / Л. И. Гинцберг, Я. С. Дабкин. – М., 1961.
- Гинцберг Л. И. Сталин и КПГ в преддверии гитлеровской диктатуры. 1929–1933 / Л. И. Гинцберг // Новая и новейшая история. – 1990. – № 6.
- Гитлер А. Моя борьба (Майн Кампф) / А. Гитлер. – Ашхабад, 1992.
- Глушков Е. А. Социально-психологические основы нацистской пропаганды / Е. А. Глушков // Труды Томского ун-та, 1973. – Т. 222.
- Гобино Ж. Опыт о неравенстве человеческих рас / Ж. Гобино. – М., 1853–1855. Т. 1–4.
- Голомшток И. Н. Тоталитарное искусство / И. Н. Голомшток. – М., 1994.
- Голубев С.М. За кулисами операции «Оверлорд» / С. М. Голубев // Новая и новейшая история. – 1999. – №5.
- Госвайлер К. Рейхсвер и образование нацистской партии / К. Госвайлер // Ежегодник германской истории. 1977. – М., 1978.
- Граф Ю. Великая ложь. Миф о геноциде евреев в период II мировой войны / Ю. Граф. – СПб., 1997.
- Грациози А. Война и революция в Европе 1905–1956 / А. Грациози. – М., 2005.
- Гротов Г. Герман Геринг – маршал Рейха. – Смоленск, 1998.
- Грюнберг К. Гитлер. СС – черная гвардия Гитлера / К. Грюнберг. – М., 1995.
- Гудериан Г. Воспоминания солдата / Г. Гудериан. – Ростов-на-Дону, 1998.
- Гудрик-Кларк Н. Оккультные корни нацизма / Н. Кудрик-Кларк. – СПб., 1995.
- Давидович Д. С. Революционный кризис 1923 г. в Германии и Гамбургское восстание / Д. С. Давидович. – М., 1963.
- Давлетов А. Р. НСДАП и разрушение партийно-государственной структуры Веймарской республики (1930–1933) / А. Р. Давлетов // Политические и государственные

структуры стран Западной Европы и Америки в новое и новейшее время. – Днепропетровск, 1979.

- Дашичев В.И. Банкротство стратегии германского фашизма: исторические очерки, документы и материалы / В. И. Дашичев. – М., 1973. – Т. 1.
- Деларю Ж. История гестапо / Ж. Деларю. – Смоленск, 1993.
- Дело генерал-полковника фон Фрича // Вопросы истории. – 1988. – № 12.
- Дениц К. Двадцать дней на посту главы государства / К. Дениц // Новая и новейшая история. – 1991. – № 6.
- Дживелегов А. К. Немецкая культура и война / А. К. Дживелегов. – СПб., 1917.
- Джонсон П. Современность. Мир с двадцатых по девяностые годы / П. Джонсон. Т. 1. Гл. «Бесы». – М., 1995.
- Дневник посла Додда 1933–1938 гг. – М., 1961.
- Додд У. Дневник посла Додда. 1933–1938 / У. Додд. – М., 1961.
- Документы нацистской Германии по русскому вопросу // Россия XXI. –1993. – № 6.
- Драбкин Я. С. Ноябрьская революция в Германии / Я. С. Драбкин. – М., 1967.
- Драбкин Я. С. Революция 1918–1919 гг. в Германии. Краткий очерк / Я. С. Драбкин. – М., 1958.
- Драбкин Я. С. Становление Веймарской республики / Я. С. Драбкин. – М., 1978.
- Дрие ла Рошель П. Фашистский социализм / П. Дрие ла Рошель. – СПб. Владимир Даль, 2001.
- Дугин А. Основы геополитики. – М., 1997.
- Дюльффер Й. От союзника к пособнику в тотальной войне. Военные и общество в Германии, 1933–1945 гг. / Й. Дюльффер // Вторая мировая война. Дискуссии. Основные тенденции. Результаты исследований / Под ред. В. Михалки. – М., 1997.
- Дякин В. С. Коммунистическая партия Германии и проблема единого фронта в годы относительной стабилизации капитализма 1924–1928 гг. / В. С. Дякин. – М., 1961.

- Евзеров Р. Я. Социал-демократическая партия Германии в начале XX века / Р. Я. Евзеров // Новая и новейшая история. – 2000.– № 1.
- Евреи в Германии после их равноправия. – Б.м., 1993.
- Ендик Р. Гитлер / Р. Ендик. – Львов, 1934.
- Ерин М. Е. Генрих Брюнинг / М. Е. Ерин // Новая и новейшая история. – 1996. – № 5.
- Ерин М. Е. Генрих Брюнинг. Канцлер и политик. Биография / М. Е. Ерин. – Ярославль, 2010.
- Ерин М. Е. История Веймарской республики в новейшей германской историографии / М. Е. Ерин. – Ярославль, 1997.
- Ерин М. Е. Католическая церковь Германии и фашизм / М. Е. Ерин. – Ярославль, 1990.
- Ерин М. Е. Крах политики и партии Центра в Германии (1927–1933) / М. Е. Ерин. – Саратов, 1988.
- Ерин М. Е. Крах политики и тактики партии Центра в Германии (1927–1932) / М. Е. Ерин. – М., 1978
- Ерин М. Е. Распад партийной системы и крах Веймарской республики / М. Е. Ерин. – Ярославль, 1992.
- Ерин М. Е. Распад партийной системы и крах Веймарской республики / М. Е. Ерин. – Ярославль, 1992.
- Ерин М.Е. История Веймарской республики в новейшей германской историографии / М. Е. Ерин. – Ярославль, 1997.
- Есипов В. В. Германский фашизм и культура: (Культурно-политологическая деятельность НСДАП в 1929–1939 гг.) / В. В. Есипов. – М. 1997.
- Желев Ж. Фашизм / Ж. Желев. – М., 1991.
- Жильсон В. Нацизм – тайное общество / В. Жильсон. – М, 1998.
- За кулисами Третьего Рейха // Военно-исторический журнал. – 1993. – № 1–11; 1994. – № 1–5.
- Завещание Гитлера. – М., 1991.
- Замковский В. Германский фашизм – одна из главных форм тоталитаризма / В. Замковский. – М., 1994.
- Звавич И. Геополитика и фашизм / М. Звавич // Вестник Коммунистической академии. – 1934. – № 1.

- Зегер А. Гестапо-Мюллер / А. Зегер. – Ростов-на-Дону, 1997.
- Йонца К. Правовая система фашистского государства / К. Йонца // Фашизм и антидемократические режимы в Европе. – М., 1981.
- Искусство, которое не покорилось. Немецкие художники в период фашизма. 1933–1945. – М., 1972.
- История мировой экономики. Хозяйственные реформы 1920–1990-х гг. / Под ред. А. Н. Марковой. – М., 1995.
- История фашизма в Западной Европе. – М., 1978.
- История экономических учений / Под ред. А. Г. Худокормова. – М., 1994. – Ч. 2. – Гл. 13.
- Итоги второй мировой войны. Выводы побежденных. – М., 1999.
- Кейтель В. Взгляд в прошлое / В. Кейтель // Новая и новейшая история. – 1991. – № 2–3.
- Кейтель В. Размышления перед казнью: Воспоминания, письма и документы начальника Верховного главнокомандования вермахта / В. Кейтель. – М., 1998.
- Кемпка Э. Я сжег Адольфа Гитлера. Документальный рассказ о последних днях жизни Гитлера / Э. Кемпка. – М., 1994.
- Кершоу Я. Гитлер (пер. с англ.) / Я. Кершоу. – Р.-на-Д., 1997.
- Кино тоталитарной эпохи. 1933–1945. – М., 1989.
- Киш Г.И. Гитлер и другие / Г. И. Киш. – М., 1935.
- Клейтон К. Загадка Бормана / Е. Клейтон. – Смоленск, 1997.
- Клемперер В. ЛТІ. Язык Третьего Рейха. Записная книжка / В. Клемперер. – М., 1998.
- Клемперер В. Язык III Рейха / В. Клемперер // Вестник Российской Академии наук. – 1992. – № 12.
- Коваль В. С. Путь к Бабьему Яру (германский антисемитизм) / В. С. Коваль. – Киев, 1991.
- Колсон Ч. Рейх и церковь / Ч. Колсон, Э. Вон // Конфликт царств – М., 1996.
- Командиры второй мировой войны. Т. 2. – М., 1998.
- Конституция Германской империи (11 августа 1919) // Конституции буржуазных стран. Т. 1. – М., 1955.

- Космач Г. А. Кризис германского либерализма в годы Веймарской республики / Г. А. Космач. – Минск, 1989.
- Кракауэр З. Психологическая история немецкого кино: От Каличари до Гитлера / З. Кракауэр. – М., 1977.
- Красноглядова Л. М. Фашизм и изобразительное искусство Германии // Новая и новейшая история. – 1968. – № 5.
- Краузе Г. Происхождение антисемитизма в Германии / Г. Краузе. – СПб., 1905.
- Кретинин С. В. Судето-немецкая социал-демократия: страницы политической истории, 1918 – 1939 гг./ С. В. Кретинин. – Воронеж, 1998.
- Кретинин С.В.Творец «Финансового капитала»: Рудольф Гильфердинг (1877 –1941) / С. В. Кретинин // Новая и новейшая история. –2000. – № 6.
- Кривогуз И. М. "Спартак" и образование коммунистической партии Германии / И. М. Кривогуз. – М., 1962.
- Кудряшова Э.Г. Роль геополитических идей в формировании внешнеполитической доктрины германского фашизма // Социально-политические проблемы в истории зарубежных стран. – Сыктывкар, 1994.
- Кульбакин В. Д. Германская социал-демократия (1924–1932) / В. Д. Кульбакин. – М., 1978.
- Кульбакин В. Д. Милитаризация Германии в 1928–1930 гг. / В. Д. Кульбакин. – М., 1954.
- Кульбакин В. Д. Очерки новейшей истории Германии / В. Д. Кульбакин. – М., 1962.
- Кульбакин В.Д. Германская социал-демократия в 1924–1932 гг./ В. Д. Кульбакин. – М., 1978.
- Кун И. Провал операции «Валькирия» (о неудавшемся покушении на Гитлера) / И. Кун // Военно-исторический журнал. – 1993. – № 3–4.
- Кунц К. Совесть нацистов / К. Кунц. – М, 2007. – 400 с.
- Кутарев О. Ю. Германские элиты в эпоху становления нацизма / О. Ю. Кутарев. – С-Пб., 2013.
- Кутарев О. Ю. Германские элиты в эпоху становления нацизма / О. Ю. Кутарев. – СПб., 2013.

- Лазарев В. В. Этническая мысль в Германии и России / В. В. Лазарев. – М., 1996.
- Лакер У. Россия и Германия наставники Гитлера / У. Лакер. – Вашингтон, 1991.
- Ленель-Лавастин А. Забытый фашизм. Йлнеско, Элиде, Чоран / А. Ленель-Лавастин. – М., 2007.
- Леонтьева О. Т. Немецкий фашизм в борьбе против немецкой музыки // Современное западное искусство XX века / О. Т. Леонтьева. – М., 1982.
- Либкнехт К. Избранные речи, письма и статьи / К. Либкнехт. – М., 1961.
- Линденберг К. Технология зла: К истории становления национал-социализма / К. Линденберг. – М., 1997.
- Ллойд-Джордж Д. Мир ли это? Европейский кризис 1922–1923 годов. – М., 2009.
- Люкс Л. Коммунистические теоретики о фашизме / Л. Люкс // Полис. – 1991. – № 3–4.
- Люнев Р. Адольф Гитлер: легитимный путь к власти / Р. Люнев // Российская Федерация. – 1994. – № 8.
- Мазер В. Адольф Гитлер / В. Мазер. – Ростов-на-Дону, 1998.
- Майский И. М. Кто помогал Гитлеру? Воспоминания / И. М. Майский. – М., 1962.
- Макаревич Э. Германия: программирование человека / Э. Макаревич // Диалог. – 1993. – № 4.
- Макаров, В. Г. "Лубянского досье" Скорцени / В. Г. Макаров // Новая и новейшая история. – 2008. – № 2.
- Макарова Л. М. Иррациональные аспекты фашистской разновидности германского национализма / Л. М. Макарова // Национализм, консерватизм и либерализм в новой и новейшей истории Запада. – Калининград, 1996.
- Макарова Л. М. Язык и идеология в фашистской Германии: историографический аспект / Л. М. Макарова // Социально-политические проблемы в истории зарубежных стран. – Сыктывкар, 1994.

- Максимова Л. М. Эмиссионная система Германии в период фашистской диктатуры / Л. М. Максимова // Вопросы политической экономики. – М., 1963.
- Манштейн Э. фон. Утерянные победы / Э. Манштейн. – Ростов-на-Дону, 1999.
- Марков Г. Е. Народоведение в годы нацизма / Г. Е. Марков // Этнографическое обозрение. – 1993. – № 5.
- Марченко М. Н. Соотношение законодательной и исполнительной власти в государственном механизме Германии 30-х гг. / М. Н. Марченко // Вестник МГУ. Сер. 11. Право. – 1994. – № 5.
- Марченко М. Н. Судебная власть в политической системе Германии 30–40-х гг. / М. Н. Марченко // Государство и право. – 1995. – № 2.
- Меллер Х. Веймарская республика. Опыт одной незавершенной демократии / Х. Меллер. – М., 2010.
- Мельков Д. Третий Рейх: практика политического терроризма / Д. Мельков // Международная экономика и международные отношения. – 1990. – № 1.
- Мельников Д. Е. Адольф Гитлер – преступник № 1 / Д. Е. Мельников, Л. Черная Л. – М., 2004..
- Мельников Д. Е. Империя смерти. Аппарат насилия в нацистской Германии / Д. Е. Мельников, Л. Черная Л. – М., 1987.
- Мельников Д. Е. Преступник № 1 / Д. Е. Мельников. – М., 1983.
- Мельников Д. Е. Преступник номер один. Нацистский режим и его фюрер / Д. Е. Мельников. – М., 1991.
- Мельников Ю. М. США и гитлеровская Германия 1933–1939 гг. / Ю. М. Мельников. – М., 1959.
- Мерцалова Л. А. Немецкое сопротивление в историографии ФРГ / Мерцалова. – М., 1990.
- Миронов А. Е. 1941-й. Последний шанс (Германия-СССР) / А. Е. Миронов. – М., 2009.
- Митчем С. Командиры «Третьего Рейха» / С. Митчем, Дж. Мюллер. – Смоленск, 1995.

- Митчем С. Фельдмаршалы Гитлера и их битвы / С. Митчем, Дж. Мюллер. – Смоленск, 1998.
- Млечин Л. Космические льды и белые евреи / Л. Млечин // Новое время. – 1993. – № 47.
- Млечина И. Уроки немецкого. XX век / Л. Млечин. – М., 1994.
- Могилевич И. М. Невидимые войны XX века / И. М. Могилевич. – М., 1989. – Гл. 8. «Средневековье против современности».
- Могхарех-Абед Х. Расовая гигиена, или евгеника / Х. Могхарех-Абед // Вторая мировая война. Дискуссии. Основные тенденции. Результаты исследований / Под ред. В. Михалки. – М., 1997.
- Моммзен В. Историография и социология при национал-социализме / В. Моммзен // Вопросы истории. – 1990. – № 11.
- Моммзен Г. Оппозиция Гитлеру и немецкое общество в 1933–1945 гг. / В. Моммзен // Вторая мировая война. Дискуссии. Основные тенденции. Результаты исследований / Под ред. В. Михалки. – М., 1997.
- Мюллер – Гиллебранд Б. Сухопутная армия Германии 1933–1945 гг. Т. 1. Сухопутная армия Германии перед второй мировой войной / Б. Мюллер – Гиллебранд. – М., 1956.
- Мюллер Р. Мировая война и германская революция / Р. Мюллер. – Документы: В 2 т. – М, 1925.
- Мюллер-Гиллебранд Б. Сухопутная армия Германии. 1933–1945/ Б. Мюллер – Гиллебранд. – М., 1956.
- Наумов А. О. "Рейнский блеф" Гитлера. Ремилитаризация Рейнской области в 1936 году / А. О. Наумов // Новая и новейшая история. – 2011. – № 2.
- Наумов А.О. Аншлюс Австрии в 1938 году как кризис Версальской системы / А. О. Наумов // Новая и новейшая история. – 2006. – № 6.
- Национал-социалистическая партия Германии. Съезд (1937, Нюрнберг). – М., 1937.
- Норден А. Между Берлином и Москвой. К истории германо-советских отношений / А. Норден. – М., 1956.

- Норден А. Уроки Германской истории. К вопросу о политической роли финансового капитала юнкерства / А. Норден. – М., 1948.
- Ноябрьская революция в Германии: взгляд через 90 лет: Сборник материалов круглого стола / Сост Е.И. Хаванов. – М., 2009.
- Ноябрьская революция в Германии: Сб. статей и материалов. – М., 1960.
- Нюрнбергский процесс: Сборник материалов. – М., 1987–1999. – Т. 1–8.
- Овчинников Л. В. Крах Веймарской республики в буржуазной историографии ФРГ / Л. В.Овчинников. – М., 1984.
- Опитц Р. Фашизм и неофашизм / Р.Опитц. – М., 1986.
- Орлов Б. Политическая культура России и Германии: попытка сравнительного анализа / Б. Орлов. – М., 1995.
- Орлов Ю. А. Антисемитизм как основополагающий компонент националистического «мифа почвы, крови и расы» / Ю. А. Орлов // Вестник МГУ. – Сер. 10. Журналистика. – 1994. – № 3.
- Орлов Ю. А. Журналистская теория и журналистское образование в нацистской Германии / Орлов Ю.А. // Вестник МГУ. – Сер. 10. Журналистика. – 1992. – № 1–2.
- Орлов Ю. А. К значению философии Шопенгауэра, Ницше и Шпенглера для методологии немецко-фашистской пропаганды / Ю. А. Орлов // Вестник МГУ. – Сер. 10. Журналистика. – 1993. – № 1.
- Орлов Ю. А. Националистический компонент немецко-фашистской идеологии в высказываниях Дитриха Эккарта и других носителей «фелькишской идеи» / Ю. А. Орлов // Вестник МГУ. – Сер. 10. Журналистика. – 1994. – № 2.
- Орлов Ю. А. Первые немецкие «советологи»: Артур Меллер ван ден Брук и Эдуард Штадлер / Ю. А. Орлов // Вестник МГУ. – Сер. 10: Журналистика. – 1992. – № 5.
- Орлова М. И. Германия 1918–1939 гг. / М. И. Орлова. – М., 1973.
- Орлова М. И. Германская революция 1918–1919 гг. в

- историографии ФРГ / М. И. Орлова. – М., 1989.
- Орлова М. И. Революционный кризис 1923 г. в Германии и политика коммунистической партии / М. И. Орлова. – М., 1973.
 - От стратегии обороны к политике мира: германские вооруженные силы в период перемен. – М., 1993
 - Очерки истории германского рабочего движения. – М., 1964.
 - Павленко П. Мартин Борман. «Серый кардинал» III Рейха / П. Павленко. – М., 1998.
 - Паламарчук Е. А. «Первая леди» Третьего Рейха / Е. А. Паламарчук // Вопросы истории. – 1996. – № 11/12.
 - Паламарчук Е.А. Современная западная историография о положении рабочих в Третьем Рейхе / Е. А. Паламарчук // Известия вузов Северо-Кавказского региона. Общественные науки. – 1993. – № 3.
 - Панкевич Ф. И. Капповский путч в Германии / Ф. И. Панкевич. – М., 1972
 - Парнов Е. Трон Люцифера: Критические очерки магии и оккультизма. – М., 1991.
 - Пик В. Избранные статьи и речи / В. Пик. – М., 1976.
 - Пикер Г. Застольные разговоры Гитлера / Г. Пикер. – Смоленск, 1993.
 - Пленков О. Ю. Мифы нации против мифов демократии: немецкая политическая традиция и нацизм / О. Ю. Пленков. – СПб., 1997.
 - Пленков О. Ю. Третий Рейх. Нацистское государство / О. Ю. Пленков. – СПб., 2004.
 - Пленков О. Ю. Третий Рейх. Социализм Гитлера (Очерки истории и идеологии) / О. Ю. Пленков. – СПб., 2004.
 - Победители и побежденные. От войны к миру. СССР, Франция, Великобритания, Германия, США (1941–1950). – М., 2010.
 - Повель Л., Бержье Ж. Утро магов. Посвящение в фантастический реализм. – Киев, 1994.
 - Под колпаком гестапо // Военно-исторический журнал. – 1993.– № 9

- Полтавский М. А. Баварская советская республика / В. А. Артёмов, Е. В. Кардашова . А. Полтавский М.А. – М., 1967.
- Последние дни Гиммлера. Новые документы из Центрального архива ФСБ РФ (предисловие А.М. Калганова и БЛ. Хавкина) // Новая и новейшая история. – 2001.– № 1.
- Проблемы истории СССР и Германии 20-40-х гг. – Ярославль, 1991.
- Проектор Д. М. Фашизм: путь агрессии и гибели / Д. М. Проектор. – М., 1985.
- Прокопьев В. П. История германской государственности / В. П. Прокопьев. – Калининград, 1985.
- Прокопьев В.П. Армия и государство в истории Германии. X–XX вв./ В. П. Прокопьев. – Л., 1982.
- Проектор Д. М. Фашизм: путь агрессии и гибели. – М., 1985.
- Пруссаков В. А. Альфред Розенберг и его «миф» // В. А. Пруссаков. Портреты на фоне свастики. – М., 1995.
- Пруссаков В. А. Окультизм и его рейх / В. А. Пруссаков. – М., 1992.
- Пэдфилд П. Рудольф Гесс – сподвижник Гитлера. – Смоленск, 1998.
- Размеров В. В. Экономическая подготовка гитлеровской агрессии (1933–1939 гг.) / В. В. Размеров. – М., 1958.
- Райх В. Психология масс и фашизм / В. Райх. – СПб., 1997.
- Расплата: Третий Рейх: падение в пропасть. – М. 1994 (Гитлер, Гесс, Геббельс, Гиммлер, Борман, Геринг, Кейтель, Йодль, Дениц, Шахт).
- Раттенхубер Г. Гитлер по прозвищу «волк» – воспоминания начальника личной охраны / Г. Раттенхубер // Военно-исторический журнал. – 1992. – № 12; 1993. – № 1.
- Ратцель Ф. Земля и жизнь. – СПб., 1903–1906 / Ф. Ратцель. – Т. 1-2.
- Ратцель Ф. Человечество как жизненное явление на земле / Ф. Ратцель. - М., 1901.
- Раудсепп В. Спорт в предвоенные годы и Берлинская олимпиада / В. Раудсепп // Политика. – Таллинн. – 1991. – № 1–2.

- Раушнинг Г. Говорит Гитлер. Зверь из бездны / Г. Раушнинг. – М., 1993.
- Рахшмир П. Ю. Происхождение фашизма / П. Ю. Рахшмир . – М., 1981.
- Рефлексия тоталитаризма // Национальная правая прежде и теперь. Историко-социологические очерки. – СПб., 1992. – Ч. III. – Вып. 2.
- Ржешевская Е. Геббельс. Портрет на фоне дневника / Е. Ржешевская.– М., 1994.
- Риббентроп И. фон. Между Лондоном и Москвой: Воспоминания и последние записи / И. фон Риббентроп. – М., 1996.
- Рид Д. Спор о Сионе. – М., 1992.
- Розанов Г. Л. Германия под властью фашизма (1933–1939 гг.) / Г. Л. Розанов. – М., 1961.
- Розанов Г. Л. Очерки новейшей истории Германии (1918–1933) / Г. Л. Розанов. – М., 1957.
- Розенберг А. Миф XX века / А. Розенберг // Кубань. – 1993. – № ¾.
- Розенберг А. Речь 20. 06. 41 по проблеме Востока / А. Розенберг // Россия XXI. – 1994. – № 6/7.
- Руге В. Германия 1917–1933 гг. / В. Руге. – М., 1974.
- Руге В. Гинденбург. – М., 1981.
- Руге В. Как Гитлер пришел к власти: Германский фашизм и монополии / В. Руге. – М., 1985.
- Руткевич А.М. Хайдеггер и нацизм / А. М. Руткевич // Вопросы философии. – 1988. – № 11.
- Самойлов Э.В. Общая теория фашизма. Фюреры / Э. В. Самойлова. – Обнинск, 1992. – Ч. 1.
- Сбигнев А. Цветы на могилу графу (В. фон. дер Шуленбург) / А. Сбигнев // Юность.– 1994. – № 9.
- Семиряга М. И. Тюремная империя нацизма и ее крах / М. И. Семиряга. – М., 1991.
- Сергеев Ф. Тайные операции нацистской разведки / Р. Сергеев. – М., 1991.

- Смелзер Р. «Коричневая революция»? / Р. Смелзер // Вторая мировая война. Дискуссии. Основные тенденции. Результаты исследований / Под ред. В. Михалки. – М., 1997.
- Советско-германские отношения 1922–1925 гг. // Документы и материалы. – М., 1977.
- Советско-германские отношения от переговоров в Брест-Литовске до подписания Раппальского договора 1917–1922 гг : Сб. документов в 2 т. – М., 1968, 1971.
- Соколов В.В. Германский посол в Москве в 1934–1941 годах Ф. Шуленбург – противник войны с Советским Союзом / В. В. Соколов // Новая и новейшая история. – 2010. – № 2.
- Соколов В.В. Новые данные о подготовке германского вторжения в СССР в 1941 г./ В. В. Соколов // Новая и новейшая история. – 2000.– № 1.
- Соловьев О.Ф. Массонство в мировой политике XX века / О. Ф. Соловьев. – М., 1998.
- Солоневич Т. В. Три года в советском торгпредстве / Т. В. Солоневич. – София, 1938.
- Соратники Гитлера. Дениц. Гальдер. – Ростов-на-Дону, 1998.
- СС Адольфа Гитлера. – М., 1998 (Сер. «Третий Рейх. Трагедия народов»).
- Стальные мускулы. – М., 1998 (Сер. «Третий Рейх. Трагедия народов»)
- Ступин В.А. Когда тают сумерки идолов, брезжит кровавый рассвет магов / В. А. Ступин // Ступени. – 1992. – № 3.
- Ступникова Т.С. «...Ничего, кроме правды». Нюрнберг – Москва. Воспоминания / Т. С. Ступникова. – М., 1998.
- Сьюард Д. Наполеон и Гитлер / Д. Сьюард. – Смоленск, 1995.
- Тартаковский Б. Г. Буржуазные партии Веймарской республики и приход фашизма к власти / Б. Г. Тартаковский // Из истории Германии нового и новейшего времени. Ред. коллегия: А.С. Ерусалимский, Г.Н. Горшкова и др. – М., 1958.
- Тельман Э. Избранные речи и статьи / Э. Тельман. В 2 т. Т. 1.– М., 1957.

- Терекс Г. Я был королевско-прусским советником / Г.Терекс. – М., 1977.
- Толанд Д. Адольф Гитлер. – М., 1993. – Т.1–2 Томас Х. Гесс // Вопросы истории. – 1990. – № 4; – 1992. – № 11–12.
- Тоталитаризм в Европе XX века. Из истории идеологий, движений, режимов и их преодоления. Вып. 2. – Сер. Россия – Германия – Европа. Исследования, публикации. – М., 1996.
- Тревор-Роупер Х.Р. Последние дни Гитлера / Х. Р. Тревор-Роупер. – М., 1995.
- Треппер Л. Большая игра. Годы учения. «Красный оркестр». Возвращение / Л. Треппер. – М., 1990.
- Тутик Л.С. Протестантская церковь накануне и в период установления фашистской диктатуры в Германии // Вопросы германской истории. – Вып. 11. – Днепропетровск, 1983.
- Уроки войны. – Париж, 1934.
- Ушаков В. Б. Внешняя политика Германии в период Веймарской республики / В. Б. Ушаков. – М., 1958.
- Ушаков В.Б. Внешняя политика гитлеровской Германии / В. Б.Ушаков. – М., 1961.
- Фашистская разведка. – Сталинград, 1937.
- Фейнберг Е. В. Гейзенберг: трагедия ученого / Е. В. Фейнберг // Знамя.– 1989. – № 3.
- Феномен Гитлера // Вопросы историографии внутренней и внешней политики зарубежных стран. – Самара, 1991.
- Фест И. Адольф Гитлер / И. Фест. – Пермь, 1993. – Т. 1–3.
- Фест И. Гитлер. Биография. Триумф и падение в бездну / И. Фест. – М., 2006.
- Филатов М. Н. Нацистские мифы вчера и сегодня / М. Н. Филатов. – Алма-Ата, 1978.
- Форд Г. Международное еврейство / Г. Форд. – М., 1994.
- Фрай Н. Государство Фюрера. Национал-социалисты у власти. Германия, 1933–1945 / Н. Фрай. – М., 2009.
- Фромм Э. Адольф Гитлер – клинический случай некрофилии. – М., 1992.

- Функе М. Гитлер и вермахт // Вторая мировая война. Дискуссии. Основные тенденции. Результаты исследований / Под ред. В. Михалки. – М., 1997.
- Хавкин Б.Л. Рейхсфюрер СС Гиммлер / Б. Л. Хавкин // Новая и новейшая история. – 1991. – № 1.
- Хазанов Б. Штирлиц, или красота фашизма / Б. Хазанов // Искусство кино. – 1994. – № 10.
- Харт Л. Б. Битвы Третьего рейха. Воспоминания высших чинов генералитета нацистской Германии / Л. Б. Харт. – М., 2005.
- Хачатуров И.А. Гитлер против Lateinamerika (Латинская Америка в экспансионистских планах нацистской Германии) / И. А. Хачатуров // Латинская Америка. – 1995. – № 5.
- Хлебникова Г. Интимная жизнь Гитлера / Г. Хлебникова. – М., 1995.
- Ходоровский Л. Д. Католицизм и рабочий класс Германии. 1871–1933 / Л. Д. Ходоровский. – М., 1978.
- Христофоров В. С. Мюнхенское соглашение – пролог Второй мировой войны (по архивным материалам ФСБ России) / В. С. Христофоров // Новая и новейшая история. – 2009. – №1.
- Цейслер К. Восстание в Германском флоте. Революционное движение матросов осенью 1918 г./ К. Цейслер. – М., 1957.
- Целищев А. О. Веймарская социал-демократическая партия Германии и консервативная республика (1925 – 1928 гг.) / А. О. Целищев.– Уфа, 2008.
- Цфасман А.Б. Рейхсканцлер Германии Бернхард фон Бюлов / А. Б. Цфасман // Новая и новейшая история. – 1996. – № 3.
- Чемберлен Х. С. Арийское мировоззрение / Х. С. Чемберлен. – Б.м., 1995. – (Сер. «Пламенные реакционеры XX века»).
- Черная Л.Б. Коричневые диктаторы / Л. Б. Черная. – М., 1992.
- Чернявский Г.И. Большевизм и национал-социализм: сравнительный анализ двух форм тоталитаризма / Г. И. Чернявский. – Харьков, 1993.
- Шамин И. В. Глобальная внешнеполитическая стратегия фашистской Германии / И. В. Шамин // Нижегородский журнал международных исследований. – 1993. – № 1.

- Шелленберг В. Лабиринт / В. Шелленберг. – М., 1991.
- Шелленберг В. Мемуары / В. Шелленберг. – Минск, 1998.
- Шенаев В.Н. Банки Германии накануне и в период фашистской диктатуры / В. Н. Шенаев // Вопросы политической экономики. – М., 1963.
- Ширер У. Берлинский дневник. Европа накануне Второй мировой войны глазами американского корреспондента / У. Шифер. – М., 2002..
- Ширер У. Взлет и падение третьего рейха / У. Шифер: В 2-х т. – М., 1991.
- Шпеер А. Воспоминания/ А. Шпеер. – Смоленск, 1997.
- Шпенглер О. Пруссачество и социализм / О. Шпенглер. – Пг., 1922.
- Штерн Л. Влияние Великой Октябрьской социалистической революции на германское рабочее движение / Л. Штерн. – М., 1960.
- Штрассер О. Гитлер и я / О. Штрассер. – Ростов-на-Дону, 1999.
- Штурм власти. – М., 1998 (Сер. «Третий Рейх. Трагедия народов»).
- Эванс Р. Третий рейх. Дни войны. 1939–1945 / Р. Эванс. – Екатеринбург, 2011.
- Эванс Р. Третий рейх. Дни триумфа. 1933–1939/ Р. Эванс. – Екатеринбург, 2010.
- Эванс Р. Третий рейх. Зарождение империи. 1920–1933 / Р. Эванс. – Екатеринбург, 2010.
- Энциклопедия Третьего Рейха / Сост. д-р ист. наук В.Телицын. – М., 2004.
- Юнг К. Война с тенью / К. Юнг // Вестник МГУ. – Сер. 7. Философия. – 1995. – № 6.
- Юнг К. Г. Психология нацизма // К. Г. Юнг о современных мифах. – М., 1994.
- Якушевский А. С. Внутренний кризис в Германии в 1944–1945 гг. / А. С. Якушевский // Новая и новейшая история. – 1995. – № 2.
- Яровой А.Ф. Ставка Гитлера / А. Ф. Яровой. – М., 1992.

Велика Британія (1918 – 1939 рр.)

- Бромхед П. Эволюция британской конституции / П. Бромхед. – М., 1978.
- Виноградов К.Б. Уинстон Черчилль: молодые годы / К. Б. Виноградов, Е. Б. Шарыгина // Новая и новейшая история. – 2000. – № 6.
- Волков Ф.Д. Англо-советские отношения (1924–1929) / Ф. Д. Волков. – М., 1958.
- Восточная Европа после «Версаля». СПб., 2007.
- Грациози А. Война и революция в Европе 1905–1956 / А. Грациози. – М., 2005.
- Гурович П. В. Английское рабочее движение накануне второй мировой войны / П. В. Гурович. – М., 1967.
- Гурович П. В. Всеобщая стачка в Англии 1926 г. / П. В. Гурович. – М., 1959.
- Гурович П. В. Подъем рабочего движения в Англии в 1918–1921 гг. / П. В. Гурович. – М., 1956.
- Девид Ллойд Джордж. – М., 1970.
- Дилкс Д. Черчилль, Идеев и Сталин: штрихи к политическим портретам / Д. Дилкс // Новая и новейшая история. – 2005. – № 1.
- Дубинский Л. С. Монополии и экономика Англии до второй мировой войны / Л. С. Дубинский. – М., 1960.
- Карой Л. Великобритания и Локарно / Л. Карой. – М., 1961.
- Картман Л. Е. География, история и культура Англии / Л. Е. Картман. – М., 1979.
- Каршнер М. М. Рабочее движение в Англии в годы первой мировой войны (1914–1918) / М. М. Каршнер. – М., 1961.
- Красильников Л. Н. Политика Англии в отношении СССР 1929–1932 гг. / Л. Н. Красильников. – М., 1959.
- Лемин И.М. Внешняя политика Великобритании от Версаля до Локарно 1919–1925. – М., 1947.

- Ллойд-Джордж Д. Мир ли это? Европейский кризис 1922–1923 годов. – М., 2009.
- Лунёва Ю. В. Лорд Эдуард Грей – мастер английской тайной дипломатии начала XX века / Ю. В. Лунёва // Новая и новейшая история. – 2009. – № 5.
- Мэррей Д. Всеобщая станка 1926 г. в Англии. Исторический очерк / Д. Мэррей. – М., 1954.
- Молибденд Р. Парламентский социализм. Исследования политики лейбористской партии / Р. Молибденд. – М., 1964.
- Мочульский Н. Ф. Англия в 1934-1937 гг. / Н. Ф. Мочульский. – М., 1957.
- Мочульский Н. Ф. Кризис лейбористской партии в 1931 г. / Н. Ф. Мочульский. – М., 1956.
- Мочульский Н. Ф. Рабочее движение в Англии накануне второй мировой войны (1932–1939) / Н. Ф. Мочульский. – М., 1968.
- Некрич А. М. Политика Английского империализма в Европе (октябрь 1938 сентябрь 1939) / А. М. Некрич. – М., 1955.
- Николаев Н. Н. Внешняя политика правых лейбористов Англии в период подготовки и начала второй мировой войны (1935–1940) / Н. Н. Николаев. – М., 1953.
- Остапенко Г. С. Британская монархия от королевы Виктории до Елизаветы II: концепция управления и личность суверена / Г. С. Остапенко. – М., 2006.
- Остапенко Г.С. Британская монархия от Эдуарда VIII до Елизаветы II / Г. С. Остапенко // Новая и новейшая история. – 2000. – № 4–5.
- Перегудов С. П. Лейбористская партия в социально-политической системе Великобритании / С. П. Перегудов. – М., 1975.
- Печатнов В. О. Переписка И. В. Сталина с У. Черчиллем осенью 1941 года (по новым документам российских и британских архивов) / В. О. Печатнов // Новая и новейшая история. – 2011. – №4.

- Победители и побежденные. От войны к миру. СССР, Франция, Великобритания, Германия, США (1941–1950). – М., 2010.
- Поздеева Л. В. Лондон – Москва. Британское общественное мнение и СССР. 1939 – 1945 / Л. В. Поздеева. – М., 2000.
- Поздеева Л. В. Англия и ремилитаризация Германии 1933–1936 / Л. В. Поздеева. – М., 1956.
- Поллит Г. Избранные статьи и речи (1918–1939) / Г. Поллит. – М., 1955.
- Поляков В. Г. Англия и мюнхенский сговор (март–сентябрь 1938 г.) / В. Г. Поляков. – М., 1960.
- Прокопов А. Ю. Фашисты Британии. Союз Освальда Мосли: идеологи и политика / А. Ю. Прокопов. – СПб., 2001.
- Соколов, В. В. Великобритания на пути ко Второй мировой войне / В. В. Соколов // Новая и новейшая история. – 2009. – № 5.
- Соловьев С. А. Развитие государственно-монополистического капитализма в Англии в годы первой мировой войны / С. А. Соловьев. – М., 1985.
- Судейкин А. Г. Колониальная политика лейбористской партии Англии между двумя мировыми войнами / А. Г. Судейкин. – М., 1976.
- Суслопарова Е. А. Артур Кук – герой забастовки английских шахтеров 1926 года / Е. А. Суслопарова // Новая и новейшая история. – 2013. – № 3.
- Суслопарова Е. А. Джеймс Мэкстон (1885 – 1946) – лидер Независимой рабочей партии Великобритании / Е. А. Суслопарова // Новая и новейшая история. – 2012. – № 5.
- Суслопарова Е. А. Джеймс Рамзей Макдональд (1866 – 1937). К политическому портрету лейбористского лидера / Е. А. Суслопарова // Новая и новейшая история. – 2003. – № 4.
- Суслопарова Е. А. Ричард Тоуни (1880 – 1962): лейбористский идеолог этического социализма и ученый историк / Е. А. Суслопарова // Новая и новейшая история. – 2012. – № 2.
- Трухановский В. Г. Внешняя политика Англии на первом

этапе общего кризиса капитализма (1918–1939) / В. Г. Трухановский. – М., 1962.

- Трухановский В. Г. Новейшая история Англии / В. Г. Трухановский. – М., 1958.
- Трухановский В. Г. Уинстон Черчилль / В. Г. Трухановский. – М., 1982.
- Ундасынов И. Н. Коммунисты и лейбористская партия 1919–1923 гг. / И. Н. Ундасынов. – М., 1979.
- Ундасынов И. Н. Рабочее движение и лейбористская партия Великобритании в период мирового экономического кризиса / И. Н. Ундасынов. – М., 1962.
- Хатт А. Английское профсоюзное движение. Краткая история / А. Хатт. – М., 1954.
- Хатт А. Британский тред-юнионизм. Краткая история / А. Хатт. – М., 1981.

Франция (1918 – 1939 гг.)

- Арзаканян М. Ц. Великий де Голль. "Франция - это я!" / М. Ц. Арзаканян. – М., 2012.
- Арзаканян М. Ц. Генерал де Голль на пути к власти / М. Ц. Арзаканян. – М., 2001.
- Арзаканян М. Ц. Де Голль / М. Ц. Арзаканян. – М., 2007.
- Арзаканян М. Ц. Политическая история Франции XX века / М. Ц. Арзаканян. – М., 2013.
- Арзаканян, М. Ц. История Франции. Учебник для студ. Вузов / М. Ц. Арзаканян, А. В. Ревякин, П. Ю. Уваров. – М., 2005.
- Белоусова З. С. Франция и европейская безопасность (1929–1939) / З. С. Белоусова. – М., 1976.
- Бендрикова Л. А. Французская историография Народного фронта во Франции / Л. А. Бендрикова. – М., 1983.
- Бернштейн С. История голлизма / С. Бернштейн. – Париж, 2001.
- Болгова О. В. Де Голль и проблема экономического возрождения Франции. 1944 – 1946 годы / О. В. Болгова // Новая и новейшая история. – 2008. – № 6.
- Борисов Ю. В. Советско-французские отношения (1924–1945 гг.)

/ Ю. В. Борисов. – М., 1964.

- Борисов Ю.В. СССР и Франция: 60 лет дипломатических отношений / Ю. В. Борисов. – М., 1989.
- Верт А. Франция. 1940–1955 / А. Верт. – М., 1956; 1959.
- Восточная Европа после «Версаля». – СПб., 2007.
- Всемирная история: новая и новейшая история стран Европы и Америки: Учебно-методическое пособие / Сост. Е. Н. Гросс, Г. В. Михайлин, Ю. В. Родович. – Тула, 2010.
- Георгиев Э.Г. Африканская политика Франции. М., 1988.
- Голль Ш. де. Военные мемуары. Т. 1–2. М., 1957; 1960.
- Голль Ш. де. Мемуары надежд. 1958 – 1962 / Ш. де Голль.– М.2000.
- Грациози А. Война и революция в Европе 1905–1956 / А. Грациози. – М., 2005.
- Губинский Ю. И. Тревожные годы Франции: борьба классов и партии от Версаля до Мюнхена (1919–1939) / Ю. И.Губинский. – М., 1973.
- Гурвич С. Н. Рабочее движение и Левый блок во Франции (1921–1926) /С. Н. Гурвич. – М., 1966.
- Гурвич С.Н. Радикал-социалисты и рабочее движение во Франции в начале XX в. / С. Н. Гурвич. – М., 1976.
- Димитров Г. М. Наступление фашизма и задачи Коммунистического Интернационала в борьбе за единство рабочего класса против фашизма. Доклад на VII Конгрессе Коминтерна // Избранные произведения: В 3 т. Т. 2. – М., 1983.
- Дубинин Ю. В. О Шарле де Голле / Ю. В. Дубинин // Новая и новейшая история. – 2001. – № 1.
- Егоров Ю. В. Народный фронт во Франции. Внутриполитическая борьба во Франции в 1934–1938 гг./ Ю. В. Егоров. – Л., 1972.
- Егоров Ю. В. Народный фронт во Франции. Внутриполитическая борьба во Франции 1934–1938 гг. / Ю. В. Егоров. – Л., 1972.

- Ермакова М. А. Проблема военных долгов во франко-американских отношениях в 30-е годы XX века / М. А. Ермакова // Новая и новейшая история. – 2012. – № 5.
- Зуева К. Великий политик XX века: феномен генерала Шарля де Голля / К. Зуева // Мировая экономика и международные отношения. – 2013. – № 1.
- История Франции: В 3 т. Т. 3. – М., 1972–1973.
- Кравченко Е. А. Народный фронт во Франции 1934–1938 / Е. А. Кравченко. – М., 1972.
- Кузьмин М. Н. Внутриполитическая борьба во Франции (1926–1932) / М. Н. Кузьмин. – Л., 1975.
- Кунина М. Л. Коммунисты Франции в борьбе за Народный фронт (1931–1936) / М. Л. Кунина, В. Д. Маркова. – М., 1961.
- Ллойд-Джордж Д. Мир ли это? Европейский кризис 1922–1923 годов / Д. Ллойд-Джордж. – М., 2009.
- Магадеев И. Э. Восприятие французскими политиками угроз безопасности в 1920-е годы / И. Э. Магадеев // Новая и новейшая история. – 2012. – № 4.
- Михайлин Г. В Новая и новейшая история зарубежных стран: Учеб.-метод. Пособие / Г. В. Михайлин, Ю. В. Родович, В. В. Санькова В. В. – Тула, 2005.
- Молчанов Н.Н. Генерал де Голль / Н. Н. Молчанов. – М, 1988.
- Наринский М.М. Борьба классов и партий во Франции 1944–1958 / М. М. Наринский. – М., 1983.
- Пейрефит А. Таким был де Голль / А. Пейрефит. – М., 2002.
- Победители и побежденные. От войны к миру. СССР, Франция, Великобритания, Германия, США (1941–1950). – М., 2010.
- Покровская С.А. Движение против войны и фашизма во Франции 1932–1939 / С. А. Покровская. – М., 1980.
- Покровская С.А. Движение против фашизма во Франции 1932–1939 гг./ С. А. Покровская. – М., 1980.
- Прицкер Д. П. Жорж Клемансо / Д. П. Прицкер. – М., 1983.
- Пуанкаре Р. На службе Франции / Р. Пуанкаре. Т. 1–2. М., 1936; 2002.

- Рубакин А. В водовороте событий. Воспоминания о пребывании во Франции в 1939–1943 гг. / А. Рубакин. – М., 1960.
- Рубинский Ю. М. Тревожные годы Франции. Борьба классов и партий от Версаля до Мюнхена (1919–1939 гг.) / Ю. М. Рубинский. – М., 1973.
- Салычев С. С. Французская социалистическая партия в период между двумя мировыми войнами 1921–1940 / С. С. Салычев. – М., 1973.
- Смирнов В. П. Новейшая история Франции: 1918–1975 гг. / В. П. Смирнов. – М., 1979.
- Смирнов В. П. Франция в XX веке: Учеб. пособие для студ. вузов / В. П. Смирнов. – М., 2001.
- Табуи Ж. 20 лет дипломатической борьбы / Ж. Табуи. – М., 1960.
- Торез М. Избранные произведения / М. Торез. – М., 1969.
- Торез М. Избранные статьи и речи / М. Торез. – М., 1973.
- Трунский Ю. Г. Французская деревня в XIX–XX вв. Тенденции развития / Ю. Г. Трунский. – М., 1986.
- Челышев И. А. СССР – Франция: трудные годы 1938–1941 / И. А. Челышев. – М., 1999.
- Черкасов П. П. Распад колониальной империи Франции (кризис французской колониальной политики в 1939–1985 гг.) / П. П. Черкасов. – М., 1985.
- Чернуха З. В. Становление Французской коммунистической партии / З. В. Чернуха. – М., 1976.
- Эррио Э. Из прошлого. Между двумя войнами 1914–1946 / Э. Эррио. – М., 1958.
- Эррио Э. Эпизоды. 1940–1944 / Э. Эррио. – М., 1961.
- Ястребов И. Б. Католицизм в современной Франции / И. Б. Ястребов. – М., 1973.

Італія (1918 – 1939 рр.)

- Алатри П. Происхождение фашизма / П. Алатри. – М., 1961.
- Ахтамзян, А. А. Прифили рапалльской дипломатии (очерки) /

- А. А. Ахтамзян. – М., 2009.
- Белоусов Л. С. Бетино Муссолини, политический портрет / Л. С. Белоусов // Новая и новейшая история. – 1991. – № 5.
 - Белоусов Л. С. Италия, молодежь против фашизма, 1919–1945 / Л. С. Белоусов. – М., 1987.
 - Белоусов Л. С. Режим Муссолини и массы / Л. С. Белоусов. – М., 2000.
 - Белоусов Л. С. Репрессивный аппарат режима Муссолини / Л. С. Белоусов // Новая и новейшая история. – 1999. – №2.
 - Випперман В. Европейский фашизм в сравнении: 1922–1982 / В. Випперман. – Новосибирск, 2000.
 - Всемирная история: новая и новейшая история стран Европы и Америки: Учебно-методическое пособие / Сост. Е. Н. Гросс, Г. В. Михайлин, Ю. В. Родович. – Тула, 2010.
 - Гремин А. Избранные проповеди / А. Гремин. – М., 1980.
 - Гремин А. Избранные проповеди / А. Гремин: В 3 т. Т. 1. – М., 1957.
 - Григорьева И. В. Италия в XX веке: учебное пособие для вузов / И. В. Григорьева. – М., 2006.
 - Додолев М. А. Демократическая оппозиция и рабочее движение в Италии 1922–1926 гг. / М. А. Додолев. – М., 1975.
 - История Италии: В 3 т. Т. 3. История фашизма в Западной Европе. – М., 1978.
 - Кобылянский К. В. Великий Октябрь и революционное движение в Италии (1917–1921) / К. В. Кобылянский. – М., 1968.
 - Комолова Н. П. Новейшая история Италии / Н. П. Комолова. – М., 1970.
 - Лонго Л. Избранные речи и статьи (1946–1975) / Л. Лонго. – М., 1975.
 - Лонго Л. Между реакцией и революцией / Л. Лонго, К. Салинари. – М., 1974.
 - Лопухов Б. Р. История фашистского режима в Италии / Б. Р. Лопухов. – М., 1977.
 - Лопухов Б. Р. Фашизм и рабочее движение в Италии 1919–1929 гг./ Б. Р. Лопухов. – М., 1968.

- Лопухов Б. Р. Эволюция буржуазной власти в Италии. Первая половина XX века / Б. Р. Лопухов. – М., 1986.
- Любин В. П. Социалисты в истории Италии: ИСП и ее наследники, 1892 – 2006 / В. П. Любин. – М., 2007.
- Михайленко В. И. Итальянский фашизм, основные вопросы историографии / В. И. Михайленко. – Свердловск, 1987.
- Наумов А.О. Италия и начало Второй мировой войны / А. О. Наумов // Новая и новейшая история. – 2009. – № 4.
- Олити Р. Фашизм и неофашизм / Р. Олити. – М., 1988.
- Проэктор Д. М. Фашизм, путь к агрессии и гибели / П. Ю. Проэктор. – М., 1985.
- Рахшмир П. Ю. Происхождение фашизма / П. Ю. Рахшмир. – М., 1981.
- Токарева Е. С. Фашизм, церковь и католическое движение в Италии (1922 – 1943) / Е. С. Токарева. – М., 1999.
- Тольятти П. Избранные статьи и речи / П. Тольятти: В 2 т. – М., 1965.
- Тольятти П. Итальянская коммунистическая партия / П. Тольятти. – М., 1959.
- Тольятти П. Лекции о фашизме / П. Тольятти. – М., 1974.
- Филатов Г. С. Крах итальянского фашизма / Г. С. Филатов. – М., 1973.
- Якимович З. Влияние Октябрьской социалистической революции на революционное движение в Италии / З. Якимович. – М., 1968.

Испания (1918 – 1939 гг.)

- Война и революция в Испании. – М., 1968.
- Воробьев С. Н. Испания (экономический очерк) / С. Н. Воробьев. – М., 1958.
- Галан Х. Крах монархо-фашистского режима в Испании. 1931 / Х. Галан. – М., 1954.
- Галан Х. Крушение монархии в Испании. 1917-1931 гг. / Х. Галан. – М., 1959.

- Галкин И. С. Испания. 1868–1914 / И. С. Галкин. – М., 1939.
- Гарсиа Х. Диктатура Примо де Ривера / Х. Гарсиа. – М., 1963.
- Гарсиа Х. Испания. XX в. / Х. Гарсиа. – М., 1967.
- Гарсиа Х. История Народного фронта / Х. Гарсиа. – М., 1987.
- Гарсиа-Каселес К. К. Испанский фашизм: истоки и особенности / К. К. Гарсиа-Каселес. – М., 1989.
- Гомес Х. Аграрная проблема во франкистской Испании / Х. Гомес. – М., 1959.
- Даме Х. Г. Франсиско Франка / Х. Г. Даме. – Ростов-на-Дону, 1999.
- Дамс Х. Г. Франсиско Франко / Х. Г. Дамс: Серия «След в истории». – Ростов-на-Дону, 1999.
- Данилов С. Ю. Гражданская война в Испании (1936–1939) / С. Ю. Данилов. – М., 2004.
- Емниц Я. К вопросу о политике Ватикана в Испании (1931–1936) / Я. Емниц // Социально-экономические проблемы истории Испании. – М., 1965.
- Зубок Л. И. Франция, Италия, Испания в 1918–1940-х гг. / Л. И. Зубок. – М., 1945.
- Испания. 1918–1972: Исторический очерк / Под ред. И. М. Майского. – М., 1975.
- Капланов Р. М. У истоков национального движения народов Испании / Р. М. Капланов // Проблемы испанской истории. – М., 1987.
- Каррильо С. После Франко – что? Испания: действительность и перспективы / С. Каррильо. – М., 1966.
- Кныркова Ж. Ю. Последний западноевропейский диктатор Ф. Франко / Ж. Ю. Кныркова // Исторические портреты: Неизвестное об известном. – Вып. 1. – М., 1993.
- Коваль Т. Б. Теория единства нации в фашистской идеологии на примере франкистской Испании / Т. Б. Коваль // Политическая наука в условиях перестройки. – М., 1988.
- Котановский А. Н. Некоторые аспекты социально–культурных изменений в Испании после гражданской войны / А. Н. Котановский // Проблемы этнографии и этнографических исследований. – М., 1978.

- Красиков А. А. Испания и мировая политика / А. А. Красиков. – М., 1989.
- Красиков А. А. Испания после Франко / А. А. Красиков. – М., 1982.
- Креленко Д. М. Франсиско Франко: путь к власти / Д. М. Креленко. – Саратов, 2002.
- Кузьмин В. Ф. Идеология испанского анархизма в послевоенный период (1945–1953) и ее реакционная сущность / В. Ф. Кузьмин. – М., 1954.
- Лонго Л. Интернациональные бригады в Испании / Л. Лонго. – М., 1960.
- Лукьянова Л. И. Франкистская реформа образования и испанская высшая школа / Л. И. Лукьянова // Проблемы испанской истории. – М., 1979.
- Малай В. В. Международные аспекты гражданской войны в Испании / В. В. Малай. – М., 1989.
- Мельников И. А. Современная Испания / И. А. Мельников. – М., 1973.
- Мещеряков М. Т. Вся жизнь – борьба (о Хосе Диасе) / М. Т. Мещеряков. – М., 1976.
- Мещеряков М. Т. Интернациональные бригады в Испании / М. Т. Мещеряков // Новая и новейшая история. – 1979. – № 4.
- Мещеряков М. Т. Рабочее движение в Испании в 1918–1939 гг. / М. Т. Мещеряков. – М., 1958.
- Мещеряков М. Т. Судьбы интербригад в Испании по новым документам / М. Т. Мещеряков // Осмысление истории. – М., 1996.
- Михайлов Л. Г. Некоторые вопросы экономики Испании после второй мировой войны / Л. Г. Михайлов // Вопросы экономики и международных отношений. – М., 1957.
- Моташкова С. Гражданская война в Испании / С. Моташкова. – М., 1981.
- Новиков М. В. СССР, Коминтерн и гражданская война в Испании / М. В. Новиков. – Ярославль, 1995.

- Пашков Г. Н. Средства массовой информации в системе идеологических институтов франкистской Испании (1939–1951) / Г. Н. Пашков. – М., 1978.
- Пожарская С. П. Воскрешение монархии в Испании: почему это оказалось возможно? / С. П. Пожарская // Политическая история на пороге XXI в. – М., 1995.
- Пожарская С. П. Генералиссимус Франко и его время / С. П. Пожарская // Новая и новейшая история. – 1990.– № 6.
- Пожарская С. П. Гражданская война в Испании и франкизм // Тоталитаризм в Европе XX в. / С. П. Пожарская, А. В. Шубин. – М., 1996.
- Пожарская С. П. Думал ли Франко о будущем Испании? / С. П. Пожарская // Проблемы испанской истории. – М., 1992.
- Пожарская С. П. Конституция 1931 г. / С. П. Пожарская // Из истории европейского парламентаризма. Испания и Португалия. – М., 1996.
- Пожарская С. П. О роли социалистической партии Испании в буржуазно–демократической революции 1931–1933 гг. / С. П. Пожарская. – М., 1958.
- Пожарская С. П. От 18 июля 1936 г. – длинный путь / С. П. Пожарская. – М., 1977.
- Пожарская С. П. Послевоенный франкизм и его демонтаж // Тоталитаризм в Европе XX в. / С. П. Пожарская, С. М. Хенкин. – М., 1996.
- Пожарская С. П. Социалистическая партия Испании. 1931–1939 гг. / С. П. Пожарская. – М., 1966.
- Пожарская С. П. Франкизм / С. П. Пожарская // Фашизм и антидемократические режимы в Европе. – М., 1981.
- Пономарева Л. В. «Опус деи» в Испании в 50–60–х гг. / Л. В. Пономарева // Проблемы испанской истории. – М., 1975.
- Пономарева Л. В. Испанский католицизм XX в. / Л. В. Пономарева. – М., 1989.
- Пономарева Л. В. Национальный вопрос в испанской буржуазно–демократической революции (1931–1934) / Л. В. Пономарева. – М., 1954.
- Престон П. Франко / П. Престон. – М., 1999.

- Прицкер Д. П. Роспуск интернациональных бригад // Iberica. Культура народов Пиренейского полуострова в XX веке / Д. П. Прицкер. – Л., 1989.
- Репневский А. В. Проблемы внутреннего развития Испании в период национально-революционной войны 1936–1939 гг. / А. В. Репневский. – Л., 1978.
- Сагомоян А. А. Политическая ситуация в Испании после установления фашистской диктатуры (1939–1944 гг.) / А. А. Сагомоян // Международное рабочее и национальные движения. Проблемы истории и историографии. – М., 1983.
- Сориа Ж. Война и революция в Испании / Ж. Сориа – М., 1987.
- Тулаев П. Консервативная революция в Испании / П. Тулаев. – М., 1994.
- Туньон де Лара М. Испанская церковь и война 1936–1939 гг. / М. Туньон де Лара // Проблемы испанской истории. – М., 1971.
- Хенкин С. М. Испания после диктатуры / С. М. Хенкин. – М., 1993.
- Хибриков Н. Г. Государственный механизм франкистской диктатуры в Испании / Н. Г. Хибриков. – М., 1974.
- Черная Л. Б. Коричневые диктаторы / Л. Б. Черная. – М., 1992.
- Шмелев Г. Война в Испании. Обзор военных действий / Г. Шмелев. – М., 1938.
- Шубин А. Анархо-синдикалисты в испанской гражданской войне 1936–1939 гг. / А. Шубин. – М., 1997.
- Шубин А. В. Великая испанская революция / А. В. Шубин. – М., 2013.
- Эльвин И. Д. Испанская революция и церковь / И. Д. Эльвин. – М.; Л., 1931.
- Яремчук А. Русские добровольцы в Испании / А. Яремчук. – Сан-Франциско, 1983.

**Сполучені Штати Америки
(1918 – 1939 рр.)**

- Березкин А. В. Октябрьская революция и США 1917–1922 гг. / А. В. Березкин. – М., 1967.
- Валюженич А. В. Американский либерализм: иллюзии и реальности. / А. В. Валюженич. – М., 1976.
- Зубок Л.И. Новейшая история США /Л. И. Зубок, Н. Н. Яковлев. – М., 1972.
- История рабочего движения в США в новейшее время 1918–1965. В 2 т. – М., 1970.
- История США. В 4 т.Т. 4. – М, 1987.
- Лан В.Й. США от первой до второй мировой войны / В. Й. Лан. – М., 1976.
- Маныкин А. С. Изоляционизм и формирование внешнеполитического курса США (1923–1928) / А. С. Маныкин. – М., 1980.
- Маныкин А. С. История двухпартийной системы США 1789–1980 / А. С. Маныкин. – М., 1981.
- Митрохин Л. Н. Негритянское движение в США, идеология и практика / Л. Н. Митрохин. – М., 1974.
- Попова Е.Й. США, борьба по вопросам внешней политики 1919–1922 гг. / Е. Й. Попова – М., 1966.
- Рузвельт Ф. Беседы у камина / Ф.Д. Рузвельт. – М., 2003.
- Сивачев Н.В. Новейшая история США / Н. В.Сивачев, Е. Ф. Язьков. – М., 1980.
- Согрин В. В. История США: Учеб. пособие для студ. вузов / В. В. Согрин. – СПб., 2003.
- Согрин В. В. Политическая история США XVII – XX вв. / В. В. Согрин. – М., 2001.
- Фураев В. К. Советско-американские отношения 1917–1939 гг. / В. К. Фураев. – М., 1964.
- Цветков Г. Н. Шестнадцать лет непризнания / Г. Н. Цветков. – К., 1971.
- Шлезингер А. М. Циклы американской истории / А. М. Шлезингер. – М., 1992.
- Шлепаков А.Н. Эмиграция и американский рабочий класс / А. Н. Шлепаков. – М., 1966.
- Язьков В. Ф. Фермерское движение в США (1918–1929 гг.) / В.

- Ф. Язьков. – М., 1974.
- Яковлев Н. Н. Новейшая история США (1917–1960) / Н. Н. Яковлев. – М., 1961.
 - Янчук И. И. Политика США в Латинской Америке 1918–1928 / И. И. Янчук. – М., 1982.

Друга світова війна (1939 – 1945 рр.)

- 1939 год. Уроки истории. – М., 1990.
- 50 лет спустя: Уроки войны и современность. – М., 1995.
- Авербух Р.А. Италия в первой и второй мировых войнах / Р. А. Авербух. – М., 1946.
- Айхгольц Д. Цели Германии в войне против СССР / Д. Айхгольц // Новая и новейшая история. – 2002. – № 6.
- Амброз С. Эйзенхауэр: Солдат и президент / С. Амброз. – М., 1993.
- Африка во второй мировой войне. – М., 1996.
- Барышников Н. И. Блокада Ленинграда и Финляндия 1941 – 1944 / Н. И. Барышников. – СПб. – Хельсинки, 2002.
- Барышников Н. И. Тайные визиты А. Гитлера в Финляндию и К.Г. Маннергейма в Германию в июне 1942 года / Н. И. Барышников // Новая и новейшая история. – 2007. – № 3.
- Батталья Р. История итальянского движения Сопротивления (8 сентября – 25 апреля 1945 г.) / Р. Батталья. – М., 1954.
- Безыменский Л. А. Новые документы о последних днях и смерти Гитлера / Л. А. Безыменский // Новая и новейшая история. – 2001. – №3.
- Беккер К. Немецкие морские диверсанты во второй мировой войне / К. Беккер. – М., 1958..
- Белли В. Боевые действия на Атлантике и в Средиземноморье / В. Белли, К.В. Пензин. – М., 1967.
- Блокада и контрблокада. – М., 1957.
- Болгова О. В. Де Голль и проблема экономического возрождения Франции. 1944 – 1946 годы / О. В. Болгова // Новая и новейшая история. – 2008. – № 6.

- Большая стратегия. – М., 1959.
- Бродский Е. А. Подпольная организация «Братское сотрудничество военнопленных» в Германии. 1942 – 1944 гг. / Е. А. Бродский // Новая и новейшая история. – 2001. – № 3.
- Буханов В. А. Гитлеровский «новый порядок» в Европе и его крах / В. А. Буханов. – Екатеринбург, 1994.
- Буханов В. А. Европейская стратегия германского фашизма / В. А. Буханов. – Свердловск, 1991
- Важнейшие решения. – М., 1964.
- Васильчикова М. Берлинский дневник. 1940–1945 / М. Васильчикова. – М., 1994.
- Виллар Ж. «Странная война» и предательство Виши / Ж. Виллар. – М., 1962.
- Виноградов В. Н. 1914 год: быть войне или не быть? / В. Н. Виноградов // Новая и новейшая история. – 2004. – № 6.
- Вишлев О. В. Накануне 22 июня 1941 года. Документальные очерки / О. В. Вишлев. – М., 2001.
- Война и общество в XX веке / Отв. ред. Е. Н. Кульков. Науч. рук. Л. В. Поздеева. Кн.2: Война и общество накануне и в период Второй мировой войны. – М., 2008.
- Волков Ф. Д. Тайное становится явным. Деятельность дипломатии и разведки сверхдержав в годы второй мировой войны / Ф. Д. Волков. – М., 1989.
- Восточная Европа между Гитлером и Сталиным. 1939 – 1941 гг. – М., 1999.
- Всемирная история: Вторая мировая война / А. Н. Бадак, И. Е. Войнич, Н. М. Волчек и др. – Мн., 2002..
- Всемирная история: новая и новейшая история стран Европы и Америки: Учебно-методическое пособие / Сост. Е. Н. Гросс, Г. В. Михайлин, Ю. В. Родович. – Тула, 2010.
- Встреча на Эльбе в 1945 г. глазами Марты Геллхорн (предисловие Б.А. Гиленсона) // Новая и новейшая история. – 2000. – № 5.
- Вступление Италии во вторую мировую войну // Вопросы истории. – 1992. – № 10.

- Вторая мировая война на море / Редактор-составитель А. Е. Тарас. – Мн., 2003.
- Вторая мировая война в воспоминаниях У. Черчилля, Шарля де Голля, К. Хэлла, У. Леги, Д. Эйзенхауэра / Сост. Е. Я. Трояновская. – М., 1990.
- Вторая мировая война в воспоминаниях У. Черчилля, Шарля де Голля, К. Хэлла, У. Леги, Д. Эйзенхауэра / Сост. Е. Я. Трояновская. – М., 1990.
- Вторая мировая война: Два взгляда. – М., 1995.
- Вторая мировая война: Дискуссии. Основные тенденции. Результаты исследований / Под ред. В. Михалки. – М., 1997
- Вторая мировая война: Итоги и уроки. – М., 1985.
- Гальдер Ф. Военный дневник, 1939–1940 / Ф. Гальдер. – М., 2002.
- Гальдер Ф. Военный дневник. Ежедневные записи начальника генерального штаба сухопутных войск / Ф. Гальдер. – Смоленск, 2002.
- Геббельс Й. Последние записки / Й. Геббельс. – Смоленск, 1993.
- Геве А. Внимание, парашютисты! / А. Геве. – М., 1957.
- Гелен Р. Служба / Р. Гелен. – М., 1997.
- Гилберт М. Как руководил Черчилль во время войны / М. Гилберт. – Лондон, 2004.
- Год кризиса. 1938–1939. Документы и материалы: В 2-х т. – М., 1990.
- Голль Ш. де. Военные мемуары / Ш. де Голль : В 3 т. – М., 1960; 1966.
- Горбатенко Д. Д. Тень люфтваффе над Европой / Д. Д. Горбатенко. – М., 1967.
- Горев А.В. Уроки Берлинской (Потсдамской) конференции / А. В. Горев, К. Г. Федосеев // Новая и новейшая история. –1985. – № 4.
- Гот Г. Танковые операции / Г. Гот. – М., 1961.
- Гренье Ф. Дневник «странной войны» / Ф. Гренье. – М., 1971.

- Гроот П. Тридцатые годы: Воспоминания / П. Гроот. – М., 1969.
- Гудериан Ф. Воспоминания солдата / Ф. Гудериан. – М., 1954 (а также: Ростов-на-Дону, 1998)
- Гудериан Ф. Танки – вперед! / Ф. Гудериан. – М., 1957
- Движение Сопротивления в Западной Европе. 1939–1945. Национальные особенности. – М., 1991.
- Движение Сопротивления в Западной Европе. 1939–1945. Общие проблемы. – М., 1990
- Движение Сопротивления в Западной и Восточной Европе // Новая и новейшая история. – 1985. – № 3; 1990. – № 6.
- Дейтон Л. Вторая мировая : ошибки, промахи, потери / Л. Дейтон. – М., 2000.
- Демидов С. В. Англо-французские отношения накануне второй мировой войны (1936–1939 гг.) / С. В. Демидов. – Рязань, 2000.
- Детвайлер Д. С. Высадка союзников в Нормандии в 1944 году: ретроспективный взгляд / Д. С. Детвайлер // Новая и новейшая история. – 2004. – № 4.
- Детуайлер Д. С. Эскалация второй мировой войны в 1941 г. / Д. С. Детуайлер // Новая и новейшая история. – 2000. – №2.
- Зимняя война. 1939–1940. – М., 1998. – Кн. 1–2.
- Зимонин В. П. Японский фактор в советской и мировой политике кануна и начала второй мировой войны / В. П. Зимонин // Новая и новейшая история. – 2005. – № 2.
- Йонг Л. Немецкая пятая колонна во второй мировой войне. – М., 1958.
- Израэлян В. Л. Дипломатия в годы войны / В. Л. Израэлян. – М., 1985.
- История войны на Тихом океане. – М., 1967. – Т. 3–4
- История второй мировой войны: В 12 т. – М., 1973–1976.
- Кикнадзе В. Г. Разведка военно-морских сил США накануне войны с Японией / В. Г. Кикнадзе // Новая и новейшая история. – 2006. – № 3.

- Киссельгоф И. С. История Франции в годы Второй мировой войны / И. С. Киссельгоф. – М., 1975.
- Коваль В. С. Политика и стратегия США во второй мировой войне / В. С. Коваль. – Киев, 1987.
- Командиры второй мировой войны. – М., 1998. – Т. 1–2.
- Коминтерн и вторая мировая война. Часть вторая. После 22 июня 1941 года. – М., 1998.
- Критика основных концепций буржуазной историографии второй мировой войны / Жилин П.А. и др. – М., 1983.
- Кульков Е. Н. Война 1941 – 1945. Факты и документы / Е. Н. Кульков, М. Ю. Мягков, О. А. Ржешевский. – М., 2001.
- Лавров В. С. Дипломатические зигзаги Германии накануне нападения на СССР // Международная жизнь. – 1993. – № 9; 1994. – № 1.
- Лейко О. Камикадзе / О. Лейко. – М., 1989.
- Лиддел Гарт В. Вторая мировая война / Гарт В. Лиддел. – М., 1976.
- Майстер Ю. Война в восточноевропейских водах 1941–1945. Балтика 1941–1943 / Ю. Майстер. – М., 1995
- Макдональд Ч.Б. Тяжелое испытание. Американские вооруженные силы на европейском театре военных действий второй мировой войны / Ч. Б. Макдональд. – М., 1979.
- Мальков В. Л. Ф. Рузвельт о проблеме безопасности в послевоенном мире. Беседы в Белом доме 29 мая 1942 года / В. Л. Мальков // Новая и новейшая история. – 2005. – № 2.
- Матвеев О.К. Агония «третьего рейха». Выставка архивных документов / О. К. Матвеев // Новая и новейшая история. – 2000. – № 5.
- Международные отношения и страны Центральной и Юго-Восточной Европы в начале второй мировой войны (сентябрь 1939 – август 1940). – М., 1990.
- Международные отношения и страны Центральной и Юго-Восточной Европы в период фашистской агрессии на Балканах и подготовки нападения на СССР (сентябрь 1940 – июнь 1941). – М., 1992.

- Мерцалов А.Н. Сталинизм и война / А. Н. Мерцалов, Л. Мерцалова. – М., 1991.
- Мировая война. 1939–1945. – М., 1957.
- Митчем С. Командиры «Третьего Рейха» / С. Митчем, Дж. Мюллер. – Смоленск, 1995.
- Митчем С. Фельдмаршалы Гитлера и их битвы / С. Митчем. – Смоленск, 1998.
- Михайлин Г. В Новая и новейшая история зарубежных стран: Учеб. метод. пособие / Г. В. Михайлин, Ю. В. Родович, В. В. Санькова. – Тула, 2005.
- Можейко И.В. «Западный ветер – ясная погода» / И. В. Можейко. – М. 1984.
- Мюллер-Гиллебранд Б. Сухопутная армия Германии. 1933–1945 / Б. Мюллер-Гиллебранд. – М., 1956–1958.
- Мягков М. Ю. Вермахт у ворот Москвы. 1941–1942 / М. Ю. Мягков. – М., 1999
- Мягков М. Ю. Военные ведомства СССР и Англии в 1941–1945 годах: союз и противоборство / М. Ю. Мягков // Новая и новейшая история. – 2004. – № 2.
- Наджафов Д. Г. Нейтралитет США. 1935–1941 / Д. Г. Наджафов. – М., 1990.
- Нарочницкая Н. А. Партитура Второй мировой. Кто и когда начал войну?/ Н. А. Нарочницкая, В. М. Фалин и др. – М., 2009.
- Наумов А. О. Италия и начало Второй мировой войны / А.О. Наумов // Новая и новейшая история. – 2009. – № 4.
- Наумов А.О. Аншлюс Австрии в 1938 году как кризис Версальской системы / А.О. Наумов // Новая и новейшая история. – 2006. – № 6.
- Новоселов Б. Н. Второй фронт: полемические заметки / Б. Н. Новоселов // Новая и новейшая история. – 1989. – № 6.
- Носков А. М. Скандинавский плацдарм во второй мировой войне / А. М.Носков. – М., 1977.

- Оришев А. Б. Политика Германии в Иране накануне второй мировой войны / А. Б. Оришев // Новая и новейшая история. – 2002. – № 6.
- Орлов А. С. За кулисами второго фронта / А. С. Орлов. М., 2001.
- Орлов А. С. Крушение «третьего рейха» / А. С. Орлов // Новая и новейшая история. – 2005. – № 2.
- Орлов А. С. Странности «странной войны» / А. С. Орлов // Новая и новейшая история. – 1989. – № 5
- Осин В.М. Союзные морские конвои на Севере в 1941–1945 гг./ В. М. Осин // Отечественная история. –1993. – № 3.
- От «Барбароссы» до «Терминала»: взгляд с Запада. Сборник документов. – М., 1988.
- От Мюнхена до Токийского залива: Взгляд с Запада. – М., 1992.
- Откровения и признания. Нацистская верхушка о войне «третьего рейха» против СССР. Секретные речи. Дневники. Воспоминания. – М., 1996.
- Парсаданова В. С. Депортация населения из Западной Украины и Западной Белоруссии в 1939–1941 гг. / В. С. Парсаданова // Новая и новейшая история. – 1989. – № 2
- Парсаданова В. С. Польша, Германия и СССР между 23 августа и 28 сентября 1939 г. / В. С. Парсаданова // Вопросы истории. – 1997. – № 7.
- Парсаданова В.С. Трагедия Польши в 1939 г. / В. С. Парсаданова // Новая и новейшая история. – 1989. – № 2, 5.
- Пауэлс Ж. П. Миф о "хорошей" войне: США и Вторая мировая война / Ж. П. Пауэлс. – Хавертаун, 2004.
- Печатнов В. О. СССР и США в 1939 – 1945 годах. Новые документы / В. О. Печатнов // Новая и новейшая история. – 2005. – № 5.
- Пожарская С. П. Тайная дипломатия Мадрида. Внешняя политика Испании в годы второй мировой войны / С. П. Пожарская. – М., 1971.
- Поздеева Л.В. Англо-американские отношения в годы второй мировой войны / Л. В. Поздеева.– М., 1960.

- Полякова Е. Ю. Ирландия в годы Второй мировой войны / Е. Ю. Полякова // Новая и новейшая история. – 2008. – № 1.
- Проэктор Д.Л. Фашизм: путь агрессии и гибели / Д. Л. Проэктор. – М., 1985.
- Ржешевский О. А. Война и дипломатия. Документы, комментарии / О. А. Ржешевский. – М., 1997.
- Ржешевский О. А. Операция "Толстой". Визит У. Черчилля в Москву в октябре 1944 г. / О. А. Ржешевский // Новая и новейшая история. – 2003. – № 5–6.
- Риббентроп И. фон. Между Лондоном и Москвой. Воспоминания и последние записи. Из его наследия, изданного Аннелиз фон Риббентроп / И. фон Риббентроп. – М., 1996.
- Розанов Г. Л. Сталин и Гитлер. 1939–1941 / Г. Л. Розанов. – М., 1991.
- Розанов Г.Л. Конец «Третьего Рейха» / Г. Л. Розанов. – М., 1990.
- Роскилл С. Флот и война / С. Роскилл. – М., 1970.
- Самсонов А.М. Вторая мировая война / А. М. Самсонов. – М., 1990.
- Секистов В. А. Война и политика. Политические цели войны и характер военных действий в Западной Европе и бассейне Средиземного моря / В. А. Секистов. – М., 1989.
- Семиряга М. И. Тюремная империя нацизма и ее крах / М. И. Семиряга. – Екатеринбург, 1994.
- Семиряга М. И. Тайны сталинской дипломатии / М. И. Семиряга. – М., 1992.
- Сергеев Ф. Тайные операции нацистской разведки / Ф. Сергеев. – М., 1991.
- Серова О. В. Италия и антигитлеровская коалиция 1943–1945 гг. / О. В. Серова. – М., 1973.
- Сиполс В. Я. Еще раз о дипломатической дуэли в Берлине в ноябре 1940 г. / В. Я. Сиполс // Новая и новейшая история. – 1996. – № 3.

- Сиполс В. Я. Торгово-экономические отношения между СССР и Германией в 1939–1941 гг. в свете новых архивных документов / В. Я. Сиполс // Новая и новейшая история. – 1997. – № 2.
- Славинский Б. Н. СССР и Япония на пути к войне: дипломатическая история. 1937 – 1945 гг./ Б. Н. Славинский. – М., 1999.
- Славянские народы и вторая мировая война // Славяноведение. – 1996. – № 3.
- Слободской С. М. Итальянский фашизм и его крах / С. М. Слободской. – М., 1946.
- Смирнов В. П. Движение Сопротивления во Франции в годы II мировой войны/ В. П. Смирнов. – М., 1974.
- Смирнов В. П. Краткая история Второй мировой войны / В. П. Смирнов. – М., 2005.
- Смирнов В. П. Начало французского движения Сопротивления. Новые данные / В. П. Смирнов // Новая и новейшая история. – 1999. – №2.
- Смирнов В. П. Франция во время второй мировой войны / В. П. Смирнов. – М., 1961.
- Согомоян А. А. Советский Союз и испанский вопрос. 1944–1947 годы: по новым архивным материалам / А. А. Согомоян // Новая и новейшая история. – 2008. – №2.
- Соколов В. В. Деятельность советского посольства в Берлине. 1918 – 1941 годы / В. В. Соколов // Новая и новейшая история. – 2006. – № 2.
- Союзники в войне 1941–1945 гг. – М., 1995.
- Стальные мускулы. – М., 1998 (Сер. «Третий Рейх. Трагедия народов»)
- Стругар В. Югославия в огне войны. 1941–1945 / В. Стругар. – М., 1985.
- Сухов В. Н. Вторая мировая война / В. Н. Сухов, В. М. Фролов. – СПб., 1997.
- Типпельскирх К. История второй мировой войны / К. Типпельскирх. – СПб., 1994. Т. 1-2.

- Трубайчук А. Ф. Друга світова війна / А. Ф. Трубайчук. – К., 1995.
- Трухановский В. Г. Внешняя политика Англии в период второй мировой войны (1939-1945) / В. Г. Трухановский. – М., 1965.
- Урланис Б. Ц. История военных потерь (XVII-XX вв.) / Б. Урланис. – СПб., 1994.
- Фалиго Р. Всемирная история разведывательных служб / Р. Фалиго, М. Коффер. – М., 1997.
- Филатов Г.С. Крах итальянского фашизма / Г. С. Филатов. – М., 1973.
- Филитов А. М. Мировые войны – роковые вехи нашего столетия. XX век: Многообразие, противоречивость, целостность. / А. М. Филитов. – М., 1996.
- Филитов А. М. СССР и германский вопрос. 1941 – 1949. Документы из Архива внешней политики МИД России / А. М. Филитов. – 2000. – № 4.
- Фоглесонг Д. С. Американские надежды на преобразование России во время второй мировой войны (предисловие В. Л. Малькова) / Д. С. Фоглесонг // Новая и новейшая история. – 2003. – № 1.
- Фуллер Дж. Вторая мировая война / Дж. Фуллер. – М., 1956.
- Хастингс М. Операция «Оверлорд»: Как был открыт второй фронт / М. Хастингс. – М., 1989.
- Хаттори Такусиро. Япония в войне. 1941–1945 / Т. Хаттори. – М., 2003.
- Черевко К. Е. Серп и молот против самурайского меча / К. Е. Черевко. – М., 2003.
- Черевко К. Е. Советско-японская война (9 августа – 2 сентября 1945 г.). Рассекреченные архивы (предистория, ход, последствия) / К. Е. Черевко. – М., 2006.
- Шамрай В. А. Ленд-лиз: новые факты новые подходы: (Из истории второй мировой войны) / В. А. Шамрай // Вестник Воронежского ун-та. – Сер. 1. Гуманитарные науки. – 1996. – №2.
- Шерман Ф. Война на Тихом океане / Ф. Шерман. – М., 1999.

- Шерстиной Э. Германия и немцы в письмах красноармейцев весной 1945 г. / Э Шерстиной // Новая и новейшая история. – 2002. –№ 2.
- Ширер У. Взлет и падение Третьего Рейха / У. Ширер. – М., 1991. Т. 2.
- Ширер У. Крах нацистской империи / У. Ширер. – Смоленск, 2003.
- Яковлев Н. Н. 3 сентября 1945 г. / Яковлев Н.Н. // Избранные произведения. – М., 1990.
- Яковлев Н. Н. От Перл-Харбора до капитуляции / Н. Н. Яковлев. – М., 1965.
- Яковлев Н. Н. Перл-Харбор / Н. Н. Яковлев. – М., 1988.

Адреса ІНТЕРНЕТ

Європейська історія – <http://library.byu.edu/~rdh/>

Історія США – <http://www.msstate.edu/archives/> Історія

Зарубіжних держав – <http://www.mavicanet>

Світова політика – <http://www.globalpolicy.org/resource/>

Ресурси з історії –

<http://kuhttp.cc.ukans.edu/history/> Мережа

«Історія» – <http://www.thehistorynet.com>

О. О в ч а р е н к о

**Новітня історія
країн Західної Європи
і Північної Америки (1918 – 1945)**

навчальний посібник до семінарських занять
для студентів
науково-навчального інституту історії та філософії

Видавець : ФОП «АММО»

Тел. 56-30-17

Формат 60x84/18

Ум. друк. арк. 16,1. Тираж 300 пр.